

Teaching Material of M. Ed. in Special Needs Education

Introduction of Psychology of Individual Differences

Office of the Dean
Faculty of Education
Tribhuvan University
Kathmandu
2015~2020

CHANGWON NATIONAL UNIVERSITY

Leading University Project for International Cooperation

Ministry of Education

National Research Foundation of Korea

वैयक्तिक विभिन्नताको मनोविज्ञान
(Psychology of Individual Differences)

SN. Ed. 517

स्व-अध्ययन सामग्री

लेखक

गणेश प्रसाद खनाल

समिक्षक

बावुराम ढुंगाना

त्रिभुवन विश्वविद्यालय र LUPIC

शिक्षाशास्त्र सङ्काय

कीर्तिपुर

एकाई - एक

Introduction to psychology of Individual Differences

(वैयक्तिक विभिन्नताको मनोविज्ञानको परिचय)

१.१ वैयक्तिक विभिन्नताको परिचय (Concept of Individual differences).....	१
१.२ वैयक्तिक विभिन्नताको अर्थ (Meaning of Individual differences).....	६
१.३ वैयक्तिक विभिन्नताको महत्व (Importance of Individual differences).....	९
१.४ मानविय विकासको प्राकृतिक र अप्राकृतिक सामान्य र असामान्य अवस्थाको परिदृश्य (Perspective of normality and Abnormality).....	१०
१.५ विशेष अवश्यकताका सिकारुहरुको लागि शैक्षिक मनोविज्ञानको प्रयोग/उपयोग (Application of Educational psychology to learners with special needs).....	३०

एकाई दुई

मानविय वृद्धि र विकासका आधारहरु

(foundations of Human Growth and Development)

२.१ विकास अध्ययनका विधिहरु (Methods of studying development).....	३२
२.१.१ लम्बीय/अनुदैर्घ्य विधि (Longitudinal method).....	३३
२.१.२ खण्डीय/समकालिन विधि (Cross-sectional method).....	३६
२.१.३ उमेर समूह अनुक्रम सम्बन्धी विधि (Cohort-sequence method).....	३८
२.२ शारीरिक विकास (Physical Development).....	४१
२.३ संज्ञानात्मक एवं बौद्धिक विकास (Cognitive and intellectual development).....	४३
२.३.१ पियाजेको दृष्टिकोण (View of piaget).....	४४
२.३.२ भिगोस्कीको दृष्टिकोण (Views of Vygotsky).....	४६
२.३.३ कर्लवर्गको दृष्टिकोण (Kohlerg's view).....	४८
२.४ ब्यक्तित्व र समाजिक विकास (Personality and social development).....	५०
२.५ विशेषआवश्यकतामा आबद्ध विकास ढिलाई र गडबडीहरु (Development delays and disorders associated with special needs).....	५३

एकाइ तीन
संज्ञान र सूचना पद्धति/ प्रक्रिया
(Cognition and Information processing)

३.१ संज्ञान र सञ्चार प्रक्रिया (Cognition and information processing)....	५६
३.१.१ संवेदना (Sensation).....	५६
३.१.२ प्रत्यक्षीकरण (Perception).....	५८
३.१.३ ध्यान (Attention).....	६०
३.२ स्मृति (Memory).....	६२
३.२.१ स्मृतिको स्वरूप (Nature of Memory).....	६२
३.२.२ स्मृतिका प्रकारहरू (Types of Memory).....	६३
३.२.३ स्मरण (Remembering).....	६४
३.२.४ बिष्मरण (Forgetting).....	६५
३.३ चिन्तन (Thinking).....	६६
३.३.१ धारणा निर्माण (Concept formation).....	६६
३.३.२ तार्किकता (Reasoning).....	६८
३.३.३ समस्या समाधान (Problem solving).....	६९
३.३.४ सिर्जनात्मकता (Creativity).....	७०
३.४ बुद्धि (Intelligence).....	७१
३.४.१ बुद्धिको प्रकृति (Nature of Intelligence).....	७१
३.४.२ बुद्धिका प्रकारहरू (Types of Intelligence).....	७२
३.४.३ मापन (Assessment).....	७४
३.५ विशेष आवश्यकता बालबालिकाहरूको संज्ञानात्मक र सूचना प्रक्रिया क्षमताहरूमा वैयक्तिक विभिन्नता (Individual differences in cognition and information processing abilities of children with special needs).....	७५

एकाइ चार

सिकाइ प्रक्रियाहरु

(Learning process)

४.१ बौद्धिक सिद्धान्तहरु (Intelligence Theories).....	७७
४.१.१ स्पेयरम्यान (Spearman) : Two factor theory.....	७७
४.१.२ थर्स्टन (Thurston) Thurstone's Group factor Theory.....	७८
४.१.३ क्याटेल (Cattell).....	७९
४.१.४ गिलफोर्ड Guilford's theory involving a model of intellect.....	८०
४.१.५ गार्डनर (Gardner).....	८२
४.२ शास्त्रीय र समकालिन सिकाइ सिद्धान्तहरु (Classical and contemporary learning theories).....	८४
४.२.१ व्यवहारवादी दृष्टिकोण (Behavioral).....	८५
४.२.२ संज्ञानवादी दृष्टिकोण (Cognitive).....	८७
४.२.३ सामाजिक दृष्टिकोण (Social).....	८९
४.३ अभिप्रेरणा सिद्धान्तहरु (Motivation Throies).....	९०
४.३.१ उपलब्धी (Achievement) दृष्टिकोण	९०
४.३.२ अधिकार आरेपण (Attribution) दृष्टिकोण.....	९१
४.३.३ संज्ञानात्मक (Cognitive) दृष्टिकोण.....	९२
४.३.४ अमिल्दोपना (Dissonance) दृष्टिकोण.....	९२
४.४ ब्यक्तित्व र लेखाजोखा (Personality and assessment).....	९३
४.४.१ ब्यक्तित्वका सिद्धान्तहरु (Personality Theories).....	९३
४.४.२ ब्यक्तित्वको लेखाजोखा (Assessment of personality).....	९८

एकाई पाँच

पद्धतिगत/विधिगत आयामहरू

(Pedagogical Dimensions)

५.१ पद्धतिगत/विधिगत आयामहरू (Pedagogical Dimensions).....	१०२
५.१.१ शैक्षिक उपयोगिता (Educational implications).....	१०३
५.२ शिक्षण शैलीहरू (Teaching styles).....	१०४
५.२.१ कक्षा कोठा वातावरण, समूह गतिशिलता र शिक्षकको प्रभावकारिता (Classroom climate, group dynamics, and teacher effectiveness).....	१०५
५.२.२ साथी समूह, सहभागितात्मक सिकाइ र स्व निर्देशित सिकाइ (Peer tutoring, cooperative learning and self-regulated learning).....	१०७
५.३ विशेष आवश्यकता बालबालिकाका लागि स्व आत्मसम्मान बढाउने रणनीतिहरू (Strategies for enhancing self-esteem of children with special needs).....	१०८

एकाई - एक

Unit – One

Introduction to psychology of Individual Differences

(वैयक्तिक विभिन्नताको मनोविज्ञानको परिचय)

१.१ वैयक्तिक विभिन्नताको परिचय (Concept of Individual differences):

संसारका प्रत्येक मानिसहरु एक अर्कामा केही न केही रूपमा फरक देखिन्छन् । व्यक्तिगत फरकपन विकासको विशिष्ट विशेषता पनि हो । व्यक्तिगत फरकपन निर्धारण गर्ने प्रमुख कारक तत्वहरु वंशानुगत गुण (hereditary character) र वातावरण (environment) हुन् । प्रजनन प्रणाली अन्तरगत संयोजन हुने शुक्रकिट र डिम्बले प्राप्त गरेका वंशज सम्बन्धी गुणहरुको स्थानान्तरणबाट व्यक्तिमा फरकपनको शुरुवात हुन्छ । अर्धसुत्रिय कोष विभाजन (Meiosis Cell division) द्वारा विकास भएका फरक लिङ्गिय कोषहरुमा थुप्रै पुख्यौली गुणहरु स्थानान्तरण भएर आएका हुन्छन् । व्यक्तिगत फरकपनको शुरुवात भ्रूम अवस्थाबाट हुन्छ । भ्रूम पश्चात गर्भावस्थामा रहँदा बच्चामा आमाको स्वास्थ्य, सन्तुलित र पौष्टिक आहार, उमेर, शारीरिक श्रम तथा दुर्घटना, रोग संक्रमण, मानसिक चिन्ता र तनाव आदिको असर बच्चामा पर्न जान्छ । यसैगरी जन्म पश्चात घरपरिवारको वातावरण, आमाबाबुको बच्चाप्रतिको दृष्टिकोण, सामाजिक मान्यता, साँस्कृतिक, रीतिरिवाज, वातावरणीय अनुकूलता, शारीरिक विकासमा पूर्णता आदिले व्यक्तित्व विकासमा प्रत्यक्ष असर पार्दछ । शारीरिक रूपमा उचाइ, तौल, शरीर अनुपात, सुन्दरता पनि व्यक्तिगत फरकपन भल्किने पक्षहरु हुन् । मनोवैज्ञानिक रूपमा बानी व्यवहार, रुची, प्रवृत्ति, बौद्धिकता, व्यक्तित्व, संवेगात्मक फरकपन आदि पनि वैयक्तिक विभिन्नताका कारक तत्वहरु हुन् । कालो, गोरो, सवलाङ्ग, विकलाङ्क आदि विषयवस्तु वैयक्तिक विभिन्नता भित्र समावेश पक्षहरु हुन् । विद्यालय तथा समाजका बालबालिकाहरु सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक, शैक्षिक, धार्मिक पक्षमा विविधता हुनु र यिनीहरुमा देखापर्ने परिवर्तन तथा सिकाईमा विविधता देखा पर्न वैयक्तिक विभिन्नता हो ।

वैयक्तिक विभिन्नता पाइनुका प्रमुख कारक तत्वहरु निम्नानुसार रहेका छन् :

(क) वंशानुगत तत्व (Hereditary Element)

वैयक्तिक विभिन्नता हुनाको प्रमुख कारक तत्वहरुमा आमाबाबु तथा पुर्खाबाट सन्तानहरुमा स्थानान्तरण भएर आएका साथै जातीय अस्तित्व कायम राख्ने वंशजजन्य गुणहरु हुन् । प्रत्येक व्यक्तिमा भिन्दाभिन्दै खालका आनुवंशिक निर्धारक (Gene) तथा वंशसूत्रहरु (Chromosomes) हुन्छन् । यो पुर्खाबाट प्राप्त हुने गर्दछ ।

(ख) वातावरणीय तत्व (Environmental element)

वैयक्तिक विभिन्नता तथा विकासको अर्को महत्वपूर्ण तत्व वातावरण हो । भौतिक, जैविक तथा मानविय दृष्टिकोणले अनुकूल तथा प्रतिकूल वातावरणले वैयक्तिक विभिन्नतामा असर पार्दछ । फरक फरक वातावरणमा हुर्किएका बच्चाहरुको प्रवृत्ति धारणा, व्यवहार, शैली, क्रियाकलापहरु बेगल बेगल प्रकारको हुने गर्दछ ।

(ग) वैयक्तिक तत्व (Individual element)

व्यक्ति विशेषले प्राप्त गरेका वंशानुगत गुण, वातावरण लगायतका विशेषताहरु विभिन्न विकासोत्पन्न चरण अनुसार अभिव्यक्त भएका हुन्छन् । स्व (Self) एक मुख्य वैयक्तिक विभिन्नताको निर्धारक तत्व हो । अस्तित्व निर्धारणको लागि व्यक्तिमा थुप्रै विषयगत धारणा र स्वरूप विकास भएका हुन्छन् । वचन, बानी, व्यवहार, इच्छा, क्षमता आदि सबैमा विभिन्नता रहेको हुन्छ ।

(घ) लैङ्गिक भिन्नता (Sexual difference)

बालबालिकाहरुमा लैङ्गिक फरकपन अनुसार भिन्न भिन्न क्रियाकलापहरु, आचरण तथा व्यवहारहरु देखा पर्दछन् । बालिकाहरु गृहविज्ञान, भाषा र मनोविज्ञान जस्ता विषयहरुमा रुची राख्दछन् भने बालकहरु गणित, यान्त्रिक विज्ञान, प्राविधिक शिक्षा, वाणिज्य शास्त्र, कम्प्युटर विज्ञान, भौतिक शास्त्र आदिमा रुची राख्दछन् । घरपरिवारमा पनि बालकहरु घरमा रहेका अग्रज पुरुषको व्यवहार अवलम्बन गर्ने हुन्छन् भने बालिकाहरु महिलाको व्यवहार तर्फ आकर्षित रहने गर्दछन् । बालबालिकाहरुमा जन्मजात रुपमा शारीरिक तथा मनोवैज्ञानिक थुप्रै फरकपनहरु पाइने गर्दछन् ।

(ड) मनोवृत्ति तथा अभिक्षमता (Attitude and Aptitude)

जन्म पश्चात् आर्जित रूपमा प्राप्त हुने विशेष आदत, धारणा, बानी, व्यवहार, दृष्टिकोण, स्वभाव तथा क्षमताहरूको समष्टिगत स्वरूपलाई मनोवृत्ति भनिन्छ भने जन्मजात रूपमा बच्चाले कुनै विशेष क्षेत्र, सीप, खेल आदिमा विशिष्ट क्षमता वा सक्षमता प्राप्त गर्न सक्ने गुण लिएर आएका हुन्छन् । यस्ता विशिष्ट क्षमतालाई अभिक्षमता वा अभिरुची (Aptitude) भनिन्छ । यस्ता मनोवृत्ति तथा अभिरुचीहरू वैयक्तिक विभिन्नता निर्धारण गर्ने कारक तत्वहरू हुन् ।

(च) आकांक्षा (Aspiration)

वैयक्तिक विभिन्नता निर्धारण गर्ने अर्को तत्वको रूपमा आकांक्षा रहने गर्दछ । आकांक्षा निर्धारणमा व्यक्तिगत स्वभाव, क्षमता, आर्थिक सामाजिक स्तर, उपलब्धी प्राप्तीको अवसर, संस्कृतिय प्रभाव, पारिवारिक पृष्ठभूमि आदिको महत्वपूर्ण भूमिका रहने गर्दछ ।

वैयक्तिक विभिन्नताका विभिन्न रूपहरू रहने गर्दछन् । साधारणतया वैयक्तिक विभिन्नताका प्रकारहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्नु सकिन्छ :

(i) शारीरिक विभिन्नताहरू (Physical differences)

संसारका प्रत्येक व्यक्तिहरू शारीरिक रूपले भिन्न हुने गर्दछन् । व्यक्तिको बनावट, रूप, रंग, उचाइ, तौल, छालाको रंग, आँखाको रंग, कपालको रंग, हातहरूको आकार, टाउकोको आकार, छाती, खुट्टा, मुख, नाक आदिको बनावट आदिले विविधता सृजना गर्ने गर्दछ । बाहिरी तथा भित्री शारीरिक बनावट, स्वास्थ्य आदिले यिनीहरूले देखाउने व्यवहारमा पनि विभिन्नता ल्याएको हुन्छ ।

(ii) मानसिक विभिन्नताहरू (Mental differences)

वैयक्तिक विभिन्नताको अर्को प्रकार मानसिक विभिन्नता हो । हरेक व्यक्ति मानसिक तथा बौद्धिक क्षमताको आधारबाट भिन्न रहने गर्दछन् । कोही चतुर, कोही सामान्य तथा कोही मानसिक दुर्बलता भएका व्यक्तिहरू यसमा समावेश हुन्छन् । मानसिक चतुरता भएका व्यक्तिहरू सोच्न, चिन्तन गर्न, परिकल्पना गर्न, सिर्जनात्मक हुन, एकाग्रतामा ध्यान गर्न सक्ने हुन्छन् भने मानसिक दुर्बलता भएका व्यक्ति उपर्युक्त कुराहरू गर्न सक्दैनन् ।

विविध प्रकारका मानसिक दुर्बलताको आधारमा उनीहरूका व्यवहार पनि सिमित हुन पुग्दछन् ।

(iii) मांशपेशीय क्षमतामा विभिन्नताहरू (Differences in motor ability)

मांशपेशीयहरूको क्रियाकलापका आधारमा पनि बैयक्तिक विभिन्नता देखापर्दछ । मांशपेशीहरूको क्रियाकलाप गर्ने क्षमताका आधारमा प्रतिक्रिया गर्ने समय, प्रतिक्रियाको दर, प्रतिक्रियाको मात्राले हरेक व्यक्तिलाई छुट्टै व्यक्तिको रूपमा प्रतिस्थापन गर्ने गर्दछ ।

(iv) उपलब्धीमा विभिन्नताहरू (Differences in achievement)

व्यक्तिमा प्राप्त हुने उपलब्धीले पनि बैयक्तिक विभिन्नता सृजना गर्दछ । व्यक्तिमा उपलब्ध रहेको ज्ञानको मात्राले यसलाई प्रभावित पार्दछ । हरेक क्रियाकलापमा सफलता प्राप्त गर्ने व्यक्ति र हरेक क्रियाकलापमा असफलता हात लाग्ने व्यक्तिहरूको व्यवहार तुलना गर्न नसकिने गरी फरक फरक हुने गर्दछ । व्यक्तिको अनुभव र बुद्धिका आधारमा उपलब्धीमा सुधार गर्न सकिन्छ । उच्चस्तरिय उपलब्धी हासिल गर्नेको एक प्रकारको व्यक्तित्व हुन्छ भने मध्यम उपलब्धी हासिल गर्नेको अर्कै प्रकारको व्यक्तित्व हुन्छ । त्यसको तुलनामा निम्नस्तरिय उपलब्धी हासिल गर्नेको वेगल प्रकारको व्यक्तित्व रहने गर्दछ ।

(v) संवेगात्मक विभिन्नताहरू (Emotional differences)

व्यक्तिमा देखापर्ने संवेगको आधारमा समेत बैयक्तिक विभिन्नता रहने गर्दछ । सकारात्मक संवेगहरू प्रदर्शन गर्ने व्यक्तिको एक प्रकारको व्यक्तित्व रहन्छ भने नकारात्मक संवेग प्रदर्शन गर्नेको अर्कै प्रकारको व्यक्तित्व रहन्छ । संवेगका आधारमा मानविय क्रियाकलापहरू सञ्चालन समेत हुने गर्दछन् । समय परिस्थिति अनुसार ठीक प्रकारको संवेग प्रदर्शन गर्नेलाई सामान्य बालबालिका भनिन्छ भने ठीक ठाउाम सही प्रकारको संवेग प्रदर्शन गर्न नसक्नेलाई असामान्य बालबालिका भनिन्छ । सकारात्मक संवेगबाट माया, स्नेह, ममता प्राप्त गर्न सकिन्छ भने नकारात्मक संवेगले रीस, डाहा, इश्या निम्त्याउने गर्दछ । त्यसैले भन्ने गरीन्छ संवेगले बैयक्तिक भिन्नता ल्याउने गर्दछ ।

(iv) रुची र अभिरुचीमा विभिन्नताहरू (Differences in interests and aptitude):

सीप, मिल्दोपन, कौशल आदि विषयवस्तुमा विविधता ल्याउने वैयक्तिक विभिन्नतालाई रुची र अभिरुचीले प्रभावित पार्दछ। व्यक्तिमा विद्यमान रहेको विशेष रुची र अभिरुचीले उसलाई बेगल ब्यक्तित्व बनाउने गर्दछ। सामाजिक सहसम्बन्ध कायम गर्ने देखि एकलकाँटे हुने सम्मको अवस्था रुचीले निम्त्याउने गर्दछ। रुची र अभिरुचीकै आधारमा व्यक्तिको भविष्य सञ्चालन हुने गर्दछ। हरेक व्यक्तिमा वैयक्तिक रुची र अभिरुची भएकै आधारमा एक व्यक्ति अर्को व्यक्तिमा मिल्दैनन् त्यसैले भनिन्छ रुची र अभिरुची वैयक्तिक विभिन्नता निम्त्याउने पक्ष हुन्।

(vii) विचार, विश्वास र मनोवृत्तिमा विभिन्नता (Difference in attitude, beliefs and ipinions)

हरेक व्यक्तिमा वैयक्तिक चिन्तन रहने गर्दछ। चिन्तनकै कारणबाट एक व्यक्ति अर्को व्यक्तिमा समान हुन सक्दैन। मनोवृत्तिमा देखापरेको फरकपनले वैयक्तिक विभिन्नताको संकेत गर्दछ। यसैगरी व्यक्तिमा देखापर्ने वैयक्तिक विश्वास, विचार धारणा तथा दृष्टिकोणले समेत व्यक्ति ब्यक्तिमा फरकपन ल्याइदिने गर्दछ। मानिसहरूसँगको कुराकानी र ब्यवहार गराइले पनि व्यक्तिमा विभिन्नता रहेको संकेत गर्दछ जो व्यक्तिको विचार, विश्वास र मनोवृत्तिसँग सम्बन्धित हुन्छ।

(viii) सिकाइमा विभिन्नता (Learning differences):

व्यक्तिले सिक्ने क्रियाकलापका आधारमा समेत वैयक्तिक विभिन्नता देखा पर्ने गर्दछ। कुनै विषयवस्तु केही व्यक्तिले सजिलै सिक्न सक्दछन् भने केहीले सिक्न सक्दैनन्। सिकाइ गर्न सक्नेको एक प्रकारको ब्यक्तित्व हुन्छ भने गर्न नसक्नेको अर्को प्रकारको ब्यक्तित्व हुन्छ। सिकाइ गर्न सक्नेले सहजताको महसुस गर्दछ भने नसक्नेले असहजताको महसुस गर्दछ। सहजता महसुस गर्नेको एक प्रकारको सामाजिक सम्बन्ध हुन्छ भने असहजता हुनेको सामाजिक सम्बन्ध हुँदैन। वंशानुगत गुण र वातावरणले सिकाइमा असर गरेर समेत वैयक्तिक विभिन्नता निम्तने गर्दछ।

(ix) सामाजिक र नैतिक विकासमा विभिन्नता (Differences in social and moral development)

हरेक व्यक्ति सामाजिक र नैतिक विकासको दृष्टिकोणले समेत फरक फरक हुने गर्दछन्। सामाजिक मूल्यमान्यता अंगिकार गर्ने, नैतिक आचरण पालना गर्नेको एक

प्रकारको व्यक्तित्व रहन्छ भने मूल्यमान्यतामा नरहने तथा अनैतिकको अर्कै प्रकारको व्यक्तित्व रहन्छ । सामाजिक र नैतिक व्यक्तिको हरेक क्षेत्रमा सफलता देख्न सकिन्छ भने अनैतिक व्यक्तिले केही क्षण सफलता देखिएता पनि अन्त्यमा वर्वादी देखिन्छ । नैतिकता प्राप्त गर्ने व्यक्तिको सामाजिक प्रतिष्ठा र अनैतिक व्यक्तिको सामाजिक अवहेलनालाई एकै ठाउँमा राख्न सकिदैन ।

माथि उल्लेखित सबै भनाइहरूबाट यो प्रष्ट हुन्छ कि कोही पनि व्यक्ति उस्तै प्रकृतिका हुँदैनन् । यिनीहरूमा कुनै न कुनै प्रकारको विविधता हुन्छ । एउटै वातावरण र एउटै उमेरका बचालबीलहरूको शारीरिक र मानसिक विकासको गति र परिणाममा समेत फरक देख्न सकिन्छ । व्यक्तिहरू बीच व्यक्तिगत विभिन्नता आउनुमा आन्तरिक तथा बाह्य पक्षहरूको विशेष भूमिका रहन्छ । एउटा व्यक्ति कहिल्यै पनि अर्को व्यक्तिसँग उस्तै हुन्दैन । हरेक व्यक्तिसँग आफ्नो छुट्टै पहिचान हुन्छ । एउटै वातावरणमा हुर्किरहेका एउटै आमाबाबुका सन्तान तथा जुम्ल्याहा एउटै आर्थिक सामाजिक वातावरणमा हुर्किएका बालबालिकाहरूमा समेत वैयक्तिक विभिन्नता रहने गर्दछ ।

१.२ वैयक्तिक विभिन्नताको अर्थ (Meaning of Individual differences)

हरेक व्यक्ति Biologically / Genetically एक अर्का बीच भन्दा फरक हुन्छन् । बालबालिकाहरूमा भन्दा पनि बयस्कमा यस्तो भिन्नता प्रष्ट रूपले देखा पर्दछ । कुनै पनि व्यक्तिको शारीरिक विकासमा उसमा अन्तरनिहित वंशाणुगत गुण र बाह्य वातावरणीय तत्वहरू जस्तै गर्भावस्था र जन्म पछिको पोषणयुक्त खाना एवं नियमित खानपान, स्वास्थ्य, प्रकाश, ताजा हावापानी, संवेग तथा अन्य शारीरिक पक्षहरूले प्रभाव पार्दछन् । यसैगरी व्यक्तिको बौद्धिक विकासमा अन्तरनिहित क्षमता, संवेगात्मक वातावरण, ढाडस तथा पुनरबल, अनुभवका अवसरहरू तथा सिकाइले प्रभाव पार्दछ । व्यक्तित्व विकासमा वंशाणुगुणका अतिरिक्त मनोवृत्ति र घर तथा बाहिरको सामाजिक सम्बन्धको प्रभाव रहन्छ । यिनै विभिन्न कारणहरूले गर्दा नै एउटै वातावरणीय प्रभाव प्रति दुईजना व्यक्तिले एकै किसिमले प्रतिक्रिया देखाउँदैनन् । डर छेरुवाले एक किसिमको प्रतिक्रिया गर्दछन् भने आक्रमकले बेग्लै प्रतिक्रिया गर्दछन् । तीक्ष्ण बुद्धिका बालबालिकाहरूको विकास तीव्र रूपमा नै हुन्छ भने मन्दबुद्धिका बालबालिकाहरूको विकास ढिलो हुन्छ । जुन बच्चा छिटोछरितो उठ्न्, बस्नु, हिड्न सक्छ । त्यस बच्चाको अन्य क्रियाकलापको विकास पनि छिटो छरितो नै

हुने गर्दछ । शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक, सामाजिक हरेक पक्षको विकासमा व्यक्तिगत विशिष्टता हुने भएकाले कसैको विकास छिटो र कसैको विकास ढिलो हुने गर्दछ । एउटै आमाबाबुबाट जन्मिएका एउटै वातावरणमा हुर्किएका तथा जुम्ल्याहा सन्तानहरुमा समेत वैयक्तिक विभिन्नता पाइन्छ । कोही मानिस शारीरिक रुपमा सबल देखिन्छ, त कोही मानसिक रुपमा, कोही अग्लो त कोही होचो, कोही रसिलो, रमाइलो, मिलनसार त कोही रुखो एवं रिसाहा भएको पाइन्छ । एउटाको विशेषता अर्कोसँग मिल्दैन, त्यसैले व्यक्तिमा वैयक्तिक विभिन्नता हुने गर्दछ ।

वैयक्तिक विभिन्नताका सम्बन्धमा विभिन्न दार्शनिकहरुले विभिन्न परिभाषाहरु दिएको पाइन्छ । यहाँ केही परिभाषाहरुलाई हेर्ने प्रयास गरौं :

वैयक्तिक विभिन्नतामा व्यक्तिको सम्पूर्ण मनोवैज्ञानिक विशेषताहरु, शारीरिक, मानसिक क्षमताहरु, ज्ञान, बानी, व्यक्तित्व र गुणहरुको विशेषता समावेश भएको हुन्छ ।

[Individual differences are found in all psychological characteristics, physical, mental abilities, knowledge, habit, personality and character traits.]
R.S. Woodworth and D.G. Marguis

वैयक्तिक विभिन्नताले व्यक्तिका कयौं विशेषताहरु जो शरीरको आकार र ढाँचा, शारीरिक चलायमान र कार्य, बुद्धि, ज्ञान, रुची, अभिरुची आदि मापन गर्ने कुरालाई स्थापित गरेको हुन्छ । [It has been established that there are differences in various characteristics of personality which can be measured the size and shape of the body, capacity for bodily movement and work, intelligence, attainments, knowledge, interest, aptitude etc.]

वैयक्तिक विभिन्नताको मनोविज्ञानले बृहत समूहगत विभिन्नताको अध्ययन गर्दछ । यसले वैयक्तिक उमेर, गुण, लिंग, क्रियाकलाप, सामाजिक वर्ग आदि जस्ता पक्षलाई वर्गिकरण गर्दछ । समूहगत शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, साँस्कृतिक आदि विषयमा अवलोकन गरी वैयक्तिक विभिन्नताको अध्ययन गर्दछ । [The psychology of Individual differences is largely the study of group differences. This study classifies individuals by age, traits, sex, race, social class and so on and observes the differences with in and between those groups, physical,

mental, social, cultural differences etc are being studied under individual differences.]

– John P. De Cecco

तत्कालिन समयमा बैयक्तिक विभिन्नता भित्र सम्पूर्ण ब्यक्तित्वको कुनै पनि मापनयोग्य पक्षहरु समावेश गरिएको चिन्तन गरिन्छ । [Today we think of individual differences as including any measurable aspect of the total personality.]

– Skinner.

प्रत्येक ब्यक्ति जैविक र वंशाणुगत गुणको दृष्टिले एक अर्कामा फरक हुन्छन् । यहाँसम्मकी जुम्ल्याहाहरुको सन्दर्भमा पनि पयो भिन्नता हुन्छ ।

[Every person is indeed biologically and genetically different from every other, even in the case of identical twins.]

– Dobzhansky

उपरोक्त परिभाषाहरुलाई विश्लेषण गर्दा बैयक्तिक विभिन्नता भित्र निम्नलिखित कुराहरु समेटिएको हुन्छ :

१. यो भौतिक र जैविक विज्ञान जस्तै सार्वभौम सामाजिक विज्ञानको दृष्टिकोण हो ।
२. यो मनोविज्ञानको मुख्य विषयवस्तु समेट्ने विधा हो ।
३. यो संख्यात्मक र गुणात्मक दुवै हुन्छ ।
४. बैयक्तिक विभिन्नतालाई भौतिक शारीरिक क्रियाकलाप र मांशपेशीय क्षमताका आधारमा मापन गरिन्छ ।
५. बैयक्तिक विभिन्नता भित्र बुद्धि, उपलब्धी, रुची, मनोवृत्ति, मूल्य समायोजन र ब्यक्तित्व गुण आदि विषयवस्तु रहने गर्दछन् ।
६. यसमा लिंग, उमेरगत पक्ष र सामाजिक वर्ग समावेश गरिएको हुन्छ ।

यसरी मनोविज्ञानको दृष्टिकोणबाट ब्यक्तिहरुलाई एउटै होइन विभिन्नतामा हेरिनु पर्दछ । प्रत्येक ब्यक्तिमा भएको विविधतालाई सम्बोधन गर्न यस सम्बन्धि जानकारी राखिनु पर्दछ । जबसम्म बैयक्तिक विभिन्नतालाई मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट हेरिन्छ तबसम्म सिकाइ क्रियाकलापलाई अगाडि बढाउन सकिन्छ । मनोवैज्ञानिकहरुले बच्चाहरुलाई अतितीक्ष्ण, सामान्य, मन्द बुद्धि र मानसिक विचलन भएका बच्चाहरु बैद्विक स्तरबाट रहने कुरा बताएका छन् । यिनीहरु सबैलाई सम्बोधन गर्ने खालको

विधि, सामग्री, क्रियाकलाप छनोट गरेर सिकाइलाई अगाडि बढाउन सक्नु पर्दछ। बैयक्तिक विभिन्नतालाई सम्बोधन गर्न पाठ्यक्रम निर्माण, शिक्षण विधि छनोट, र वातावरणमा मनोवैज्ञानिकता अपनाउनु पर्दछ। सम्पूर्ण विविधतालाई सम्बोधन गर्न कुनै विशेष शिक्षा नीति पनि यसमा अपनाउनु पर्ने हुन्छ।

१.३ बैयक्तिक विभिन्नताको महत्व (Importance of Individual differences)

संसारका सबै मानिसहरु जन्मको हिसाबले प्रजातान्त्रिक मूल्यमान्यता अनुसार समान छन् तर शारीरिक र मनोवैज्ञानिक हिसाबले बैयक्तिक भिन्नतामा रहेका छन्। अर्को शब्दमा भन्दा प्रत्येक व्यक्ति अर्को व्यक्ति भन्दा पृथक रहेको छ। मानविय जन्मको आधारबाट समान अवसर वा अवसरमा समानता प्रत्येक व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकारमा समेट्नु पर्दछ, भन्ने कुरामा सम्पूर्ण मानवहरु सहमत रहेको पाइन्छ। यही माध्यमको प्रयोगबाट व्यक्तिले अत्याधिक सफलता समेत प्राप्त गर्न सक्दछ। यति हुदाँहुँदै पनि मनोवैज्ञानिकहरु बैयक्तिक भिन्नतामा आफ्नो मत राख्दछन्। व्यक्तिगत भिन्नताकै कारणबाट हरेक व्यक्तिले आफ्नो बेगल पहिचान दिन सकेको हो भन्ने उनीहरुको ठम्याई रहेको छ।

जन्मपश्चात व्यक्तिमा आर्जित विशेष आदत, धारणा, बानी, व्यवहार, दृष्टिकोण, स्वभाव तथा क्षमताको समष्टीगत रुपलाई मनोवृत्ति भनिन्छ। जन्मजात रुपमा नै कुनै विशेष क्षेत्रमा सक्षमता प्राप्त गर्ने गुणलाई अथवा विशिष्ट क्षमतालाई अभिरुची (Aptitude) भनिन्छ। यस प्रकारको व्यक्तिगत फरकपनले व्यक्तिको बौद्धिक क्षमता, शारीरिक क्षमतामा समेत फरक ल्याउदछ, जसलाई सम्बोधन गरी अगाडि बढ्नुपर्ने हुन्छ। उच्च आकांक्षा भएका व्यक्तिले उच्च उपलब्धी हासिल गर्न सक्दछ भने निम्न आकांक्षा भएकाले निम्न प्रकारको नै उपलब्धी हासिल गर्न सक्दछ। उच्च आकांक्षाको वातावरण निर्माण गरी उच्च उपलब्धी तर्फ उन्मुख गराउनु बैयक्तिक विभिन्नताको महत्व भित्र पर्ने गर्दछ।

हरेक वंशाणुगत तथा वातावरणीय कारणले गर्दा आफ्नै प्रकारको स्व धारण तथा स्व आत्मसम्मान प्रकट हुने गर्दछ। यही प्रभावको कारणबाट कुनै व्यक्तिमा उच्च गति र कुनैमा निम्न गति, कोही सज्जान र कोही दुर्जन, कोही मृदु भाषी र कोही कटुभाषी स्वभावका

लक्षणहरु देखा पर्दछन् । यसरी बोलीबचन, बानी, व्यवहार, इच्छा, क्षमता आदिमा बैयक्तिक विभिन्नता रहने भएकाले यसमा विशेष ख्याल पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ ।

समूहगत हिसावमा बैयक्तिक विभिन्नता शारीरिक र मनोवैज्ञानिक (बौद्धिक) गरी २ दृष्टिकोणबाट हेरिने गरिन्छ । बौद्धिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा बहुसंख्यक मानिसहरु सामान्य वर्गमा समाहित रहन्छन् । यस वर्गमा रहने व्यक्तिहरुले विभिन्नता देखाएमा पहिचानको विविधता मात्र रहने गर्दछ । जसलाई उपयुक्त वातावरण सृजना गरी उपलब्धीमूलक बनाउन सकिन्छ । सामान्य वर्ग भन्दा माथिल्लो वर्गका लागि निश्चित वातावरण तयार गरी बढी उपलब्धीमूलक बनाउन सकिन्छ । निश्चित वातावरण प्राप्त नभएमा यसले विध्वंश पनि निम्त्याउन सक्छ तर सामान्यभन्दा तल्लो वर्ग विशेष हेरचाह गर्ने वर्ग हो । जसको हेरचाह गरिएन भने अन्याय हुन पुग्दछ । यिनीहरुलाई विशेष निगरानीमा राखी निश्चित पद्धति अपनाएर समायोजनामा पुऱ्याउन सकिन्छ ।

१.४ मानविय विकासको प्राकृतिक र अप्राकृतिक सामान्य र असामान्य अवस्थाको परिदृश्य (Perspective of normality and Abnormality)

मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणले हेर्दा मानविय व्यवहारहरु सामान्य र असामान्य प्रकृतिका हुने गर्दछन् । सामान्य व्यवहार अन्तरगत सामाजिक मान्यता प्राप्त व्यवहार पर्दछन् भने असामान्य व्यवहार अन्तरगत एकल काँटे र सामाजिक अस्वीकृत व्यवहारहरु पर्दछन् । विकासको गति सही समयमा सही तरिकाले भएमा व्यक्तिमा सामान्य व्यवहारहरु देखाउँदछ भने शारीरिक विकासको गतिमा बाधा ब्यवधान आएमा ब्यक्तिले देखाउने व्यवहार असामान्य हुन्छ । असामान्य व्यवहार वा असामान्य ब्यक्तित्वको अध्ययन गर्ने विज्ञानलाई असामान्य मनोविज्ञान भनिन्छ । असामान्य व्यवहार त्यो असमायोजित (Maladaptive) व्यवहार हो जो ब्यक्ति र समूह दुवैका लागि हानिकारक हुन्छ । असामान्य व्यवहारको अध्ययन सामान्य मनोविज्ञानको विधि, प्रत्यय, नियम एवं खोजहरुको उपयोग गरेर नै गरिन्छ । असामान्य मनोविज्ञानमा संज्ञानात्मक (Cognitive) लक्षण (संवेदना, प्रत्यक्षीकरण, सहचार्य, स्मृति, ध्यान, चिन्तन आदि) क्रियात्मक (Cognitive) लक्षण (मांशपेशीय क्रियाहरु, वाणी, ऐच्छिक क्रिया, सम्पूर्ण ब्यवहार सम्बन्धी लक्षण आदि) र भावनात्मक (Affective) लक्षण (भावना एवं संवेगसम्बन्धी विकृत लक्षण आदि) जस्ता अनेक प्रकारका असामान्यताहरुको अध्ययन गरिन्छ ।

असामान्य मनोविज्ञानमा मनस्ताप (Neurosis), मनोविक्षिप्तता (Psychosis), मनोदैहिक विकृति (Psychosomatic disorders), चरित्रदोष (Character disorders), व्यक्तित्व विकृति (Personality disorders), कामुक चिन्तन (Sexual deviations), मदिरापान (Alcoholism) नशा निर्भरता (Drug dependence), मानसिक दुर्बलता (Mental disorders) आदि असामान्य व्यक्तित्वहरूको पनि अध्ययन गरिन्छ। असामान्य मनोविज्ञानले यी सबै मानसिक विकृतिको स्वरूप (Nature) एवं कारण (causes) पत्ता लगाउने कोशिश गर्दछ। असामान्य मनोविज्ञानको ग्रन्थहरूलाई अध्ययन गर्दा असामान्य व्यवहार वा असामान्य व्यक्तित्वहरूको मनोवैज्ञानिक अध्ययन गर्नु, यिनीहरूको कारणहरूको खोजी गर्नु र तिनीहरूको उपचार गर्नु भन्ने दृष्टिकोण पाइन्छ।

सामान्य र असामान्यताको दृष्टिकोणलाई यस पाठ्यक्रम तत्वहरूको आधारबाट हेर्ने प्रयास गरिएको छ। जसलाई निम्नलिखित प्रकारबाट उल्लेखित गरिएको छ।

(क) जैविक (प्राणी शास्त्र सम्बन्धी) तत्वहरू (Biological factors)

मानवीय व्यवहारहरू प्राणीजन्य क्रियाकलापका आधारमा प्रभावित हुन्छन्। हाम्रा बौद्धिक क्रियाकलापहरू, शारीरिक क्रियाकलापहरू, कुनै पनि वस्तु प्रति देखाउने क्रियाकलापहरू, वातावरणप्रति देखाउने प्रतिक्रियाहरू र समायोजन हुने कुरा प्राणीजन्य (जैविक) तत्वहरू माथि निर्भर रहने गर्दछ। प्राणी भएको नाताले प्राप्त गरेका वंशगुण, रोग, मानसिक पक्षघात, शरीरमा विद्यमान रहेका हर्मोन आदिका कारणले मानिसमा सामान्य र असामान्य अवस्था सृजना हुने गर्दछ। मानिसलाई सामान्य र असामान्य बनाउने जैविक वा प्राणी जन्य तत्वहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

१. वंशानुजन्य विकृति (Genetic defects)

वंशानुगत विकृति गर्भावस्था देखिनै विकसित भएको हुन्छ। गुणशुत्रमा देखापरेको विकृति, यौनग्रन्थीमा देखापरेको विकृति, वंश शुत्रमा देखिने विकृति, वंशाणुगत गुणमा देखिने विकृति आदिले व्यक्तिलाई असामान्यको अवस्थामा पुऱ्याउने गर्दछ। सामान्य अवस्थामा रहने हो भने पौतिक २३ जोडा क्रोमोजोमस र मातृक २३ जोडा क्रोमोजोमसको मिलन सहज ढंगमा भएर शारीरिक संरचना तयार हुने गर्दछ जसले लिंग निर्धारण गरी निश्चित विशेषताहरू समेत दर्शाउने गर्दछ। बहुसंख्यक क्रोमोजोमसहरूको विकृतजन्य मिलन भएर

त्यसले साधारणतया कार्य गर्न नसक्ने परिस्थितिको सृजना हुनुलाई असामान्य अवस्था भनिएको हो ।

वंशानुगत गुणले आँखाको रंग, कपालको रंग, छालाको रंगदेखि रगतको प्रकार समेत निर्धारण गर्ने गर्दछ । यसमा प्रभावित तत्व मिसिएमा धेरैजसो गुणहरू पुख्रौली आउने गर्दछन् । यसले वंशपरम्पराको बिडो थाम्ने गर्दछ । यदि पुर्खाहरूमा केही त्यस्ता विकृतजन्य क्रियाकलापहरू रहेमा र प्रभावित तत्वहरू समेत रहेमा त्यसको सम्पूर्ण असामान्यताको गुण सन्तानमा रूपान्तरण भएर असामान्य ब्यक्तित्वको निर्माण हुने गर्दछ, यसलाई विकृतजन्य वंशाणुगत गुणहरू भनिएको हो ।

२. संगठनात्मक उत्तरदायित्व (Constitutional Liabilities)

यसले वंशाणुगत गुण र वातावरण दुवैलाई समेटेर ब्यक्तित्वको निर्माण हुने कुरालाई दर्शाउँदछ । शारीरिक र संरचनागत विकृतिमा वंशाणुगत गुण र वातावरण दुवैको भूमिका रहने गर्दछ । यदि वंशाणुगत गुण र वातावरण दुवैमा कुनै पनि ब्यक्तित्व विकासमा बाधा गर्ने तत्व समावेश भएमा असामान्यताको स्थिति देखा पर्दछ । वंशाणुगत गुण र वातावरणको संयुक्त समिश्रणबाट नै शारीरिक संरचना, विशेषताहरू, रुचिहरू, मानसिक प्रवृत्तिहरू, ब्यक्तित्व निर्माण हुने गर्दछ । ब्यक्तित्वमा देखा पर्ने यिनै प्रकृतिहरूका आधारमा सामान्य वा असामान्य ब्यवहारहरू भएको भन्ने गरीन्छ । वंशाणुगत गुणबाट प्राप्त भएको विशेषताले मात्रै सामान्य वा असामान्य अवस्था हो भनी किटानी गर्न नसक्ने परिस्थितिमा वातावरणलाई समेत संलग्न गराएर त्यसका आधारमा ब्यवहारको अवस्था किटानी गर्नुलाई संगठनात्मक उत्तरदायित्व भनिएको हो ।

कयौं अनुसन्धानबाट यो कुरा पत्ता लागेको छ कि विकृतजन्य क्रियाकलापहरू ब्यक्तित्वमा निर्भर गर्दछ । ब्यक्तित्वमा समावेश रुची, इच्छा, आकांक्षा, चिन्ता आदिले उसको ब्यवहार अगाडि बढी रहेको हुन्छ । यी विशेषता वंशाणुगत गुणबाट आएका हुन्छन् । त्यसलाई वातावरणले प्रभाव पार्दछ । वातावरणले गोरेटो प्रदान गर्ने हो । सकारात्मक रुची, इच्छा, आकांक्षा भएमा सामान्य ब्यवहारहरू देखापर्दछन् भने नकारात्मक चिन्तन, विचार भएमा असामान्य ब्यवहार देखा पर्दछन् ।

३. शारीरिक नोक्सानी (Physical deprivations)

पौष्टिक युक्त खानाको कमी तथा निद्रामा भएको हानी र थकाइले शारीरिक नोक्सानी निम्त्याउने गर्दछ । शरीरको विकासको लागि सबै प्रकारका पौष्टिक तत्वयुक्त खाना आवश्यक पर्दछ । कुपोषणको अवस्थामा शारीरिक खराबी आउने गर्दछ । जसले शारीरिक विकासमा असामान्यताको अवस्था सिर्जना गर्दछ । मानसिक चिन्तनको कारणबाट निद्रा प्रभावित हुने गर्दछ । पूरा गरी निन्द्रा पुग्न नसकेको अवस्थामा समेत व्यक्तिको व्यवहारमा असामान्यता देखा पर्दछ । शारीरिक र मानसिक थकान ज्यादै भएमा पनि व्यक्तिको व्यवहार सामान्य नभएर असामान्य हुन पुग्दछ । यसरी कुपोषण, निद्रा र थकान शारीरिक नोक्सानी पुऱ्याउने तत्वहरु हुन् जसले व्यक्तिलाई सामान्य बनाउनु साटो असामान्य तर्फ धकेल्न मद्दत गर्दछ ।

४. संवेगात्मक विकृत प्रक्रिया (Disruptive emotional process)

संवेगमा देखा पर्ने प्रक्रियाले समेत व्यक्तिको व्यवहारलाई सामान्य र असामान्य बनाउने गर्दछ । व्यक्तिमा देखापर्ने संवेगले व्यक्तिको व्यवहार निर्माण गर्ने भएकाले यसमा विकृत जन्य क्रियाकलाप देखा परेमा व्यवहार पनि असामान्य हुने गर्दछ । नकारात्मक संवेगहरुको बाहुल्यता व्यक्तित्वमा रहेको अवस्थामा सामान्य व्यवहारहरुको तुलनामा असामान्य व्यवहारहरु बढी देखा पर्दछन् । संवेगात्मक तनावले व्यक्तिको व्यक्तिगत, सामाजिक र संगठनात्मक व्यवहार समाप्त पार्दछ । संवेगले शारीरिक, मानसिक र व्यवहारिक तिनै पक्षलाई प्रभावित गर्दछ । यदि व्यक्तिमा नकारात्मक संवेगहरुको मात्र बाहुल्यता रहँदै गयो भने यसले शारीरिक, मानसिक र व्यवहारिक तिनै पक्षलाई असामान्य बनाइदिन्छ । यसलाई संवेगात्मक विकृत प्रक्रिया भनिएको हो ।

५. मस्तिष्क रोग (Brain pathology)

जैविक तत्वमा समावेश अर्को पक्ष मानसिक रोग हो जसले व्यक्तिको व्यवहारलाई सामान्य बनाउनु साटो असामान्य बनाइदिन्छ । व्यक्तिमा विद्यमान रहेको मस्तिष्कमा सूचना सम्प्रेषण केन्द्रीय स्नायू प्रणालीबाट हुने गर्दछ । यदि केन्द्रीय स्नायु प्रणाली (CNS) मा खराबी देखापरी सूचनाहरु सम्प्रेषण गर्ने क्रममा गडबडी देखा परेमा त्यसले व्यवहारमा असामान्यता निम्त्याउँदछ । बहुसंख्यक मानसिक रोगीहरु मस्तिष्कले काम नगरेरै असामान्य व्यवहारहरु गर्ने गर्दछन् जसले प्रत्यक्षत जैविक पक्षमा असामान्यता देखाउन सहयोग गरेको हुन्छ ।

(ख) संज्ञानात्मक तत्वहरू (Cognitive factors)

व्यक्तिको व्यवहारलाई प्रभावित गर्ने तत्वहरूमा संज्ञानात्मक तत्व पनि एक हो । प्रत्येक व्यक्तिमा आफ्नै प्रकारको ज्ञान, विवेक र प्रवृत्ति हुने गर्दछ । वैयक्तिक भिन्नताकै आधारमा संज्ञान पनि रहने गर्दछ । व्यक्तिमा विद्यमान बुद्धि, विवेक, क्षमता, दक्षता, अभिरुची, मनोवृत्ति आदिले उसको व्यवहार निर्धारण गर्दछ । व्यक्तिले देखाउने व्यवहारकै आधारमा उसलाई सामान्य वा असामान्य भन्ने गरिन्छ । संज्ञानात्मक तत्वहरूले समेत व्यक्तिको व्यवहारलाई सामान्य वा असामान्य बनाउने गर्दछ । संज्ञानात्मक तत्वहरूमा समावेश पक्षहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

१. बुद्धि (Intelligence)

प्रत्येक व्यक्तिमा आफ्नै प्रकारको बौद्धिकता रहेको हुन्छ । यसले उसको क्षमता निर्धारण गर्दछ । बौद्धिकताकै आधारमा व्यक्ति समाजमा समायोजन हुने गर्दछ । बुद्धि विवेकको प्रयोगबाट व्यक्तिमा देखापर्ने व्यवहार स्वीकार योग्य भएमा त्यसलाई सामान्य व्यवहार भनिने गरिन्छ भने व्यवहार स्वीकार योग्य भएन भने त्यसलाई असामान्य व्यवहार भनिन्छ ।

२. वातावरण (Environment)

वातावरण अर्को संज्ञान बढाउने तत्व हो । हरेक व्यक्तिका सामाजिक व्यवहारहरू वातावरणले तय गर्दछ । व्यक्तिको शारीरिक विकास सँगसँगै मानसिक विकास पनि वातावरणकै उपजको रूपमा अगाडि बढी रहेको हुन्छ । स्वस्थ व्यक्तित्वको निर्माण वातावरणले गर्न सक्ने भएकाले पनि यसलाई संज्ञानात्मक तत्वभित्र समावेश गरिएको हो । यस अन्तरगत शारीरिक, पारिवारिक र विद्यालय वातावरण समावेश हुन्छ । भौतिक वातावरणले स्वच्छ हावा, प्रयाप्त प्रकाश, प्रयाप्त ठाउँलाई संकेत गर्दछ र पारिवारिक वातावरण तथा विद्यालयीय वातावरणले समेत संज्ञानात्मक विकासमा प्रभाव पार्दछ । यी वातावरणहरू अनुकूल भएमा सामान्य व्यवहार र प्रतिकूल भएमा असामान्य व्यवहार देखा पर्दछ ।

३. अभिवृत्ति (Aptitude)

अभिवृत्तिले विशिष्ट क्षमता सीप, सबल, उच्चतम जस्ता विषयवस्तुलाई समेटेको हुन्छ । हरेक व्यक्तिमा बेगल बेगल प्रकारको मनोवृत्ति रहेको हुन्छ । व्यक्तिमा रहेको

अभिवृत्तिकै कारण उसले सफलता वा असफलता प्रदान गर्दछ । सफलता वा असफलताले व्यक्तिको व्यवहार प्रभावित हुन्छ । व्यक्तिले समस्याको समाधान आफ्नो अभिवृत्तिलाई प्रयोग गरेर गर्दछ । जब समस्याको समाधान गर्न सक्षम हुन्छ त्यसले ज्ञानको निर्माण गर्दछ । प्रत्येक ज्ञानलाई संगठित रूपमा अगाडि बढाउने व्यक्तिको व्यवहार सामान्य हुन्छ, भने असंगठित भएमा व्यवहार असामान्य हुन पुग्दछ । अभिवृत्तिले क्षमता र उपलब्धीमा प्रभाव पार्ने भएकाले यसलाई संज्ञानात्मक विकासको तत्वको रूपमा लिइएको हो ।

४. सिकाइ र संज्ञानात्मक शैली (Learning and Cognitive Style)

संज्ञानात्मक मनोविज्ञानले चिन्तन, सम्झाइ, भाषा विकास, कल्पना र मानसिक प्रक्रियालाई समेट्ने गर्दछ । उच्च स्तरको मानसिक प्रक्रियाको अध्ययन संज्ञानात्मक मनोविज्ञानले गर्दछ । संज्ञानात्मक मनोवैज्ञानिकहरू मानसिक प्रक्रियाबाट सिकाइ हुने कुरामा सहमत भएका छन् । सिक्ने र सिकाउने शैलीलाई मानसिक विषयवस्तुसँग जोडेर संज्ञानात्मक सिकाइ गर्ने पद्धतिले व्यक्तिले व्यवहार सामान्य र असामान्य हुने भएकाले सिकाइ शैलीलाई यसको विषय मानिएको हो ।

ग) सामाजिक-साँस्कृतिक तत्वहरू (Socio-cultural factors)

जैविक र मनोवैज्ञानिक तत्वहरू जसले सामान्य र असामान्य व्यवहारहरू देखाउन प्रभावित बनाउने भएजस्तै सामाजिक साँस्कृतिक तत्वहरूले पनि व्यवहार प्रभावित गर्ने गर्दछ । मानिस जुन ठाउँमा बसोबास गर्दछ त्यो ठाउँको सामाजिक पक्ष जसलाई घरपरिवार, साथीसंगी, विद्यालयसँग सम्बन्धित गराउन सकिन्छ त्यसै अनुसार विकासका गतिहरू अगाडि बढ्दछन् । धर्म, संस्कृति, रितिरिवाज, चालचलन, मूल्यमान्यता, आदि साँस्कृतिक तत्वहरूले समेत व्यक्तिको व्यवहारलाई प्रभावित गर्दछ । समाजमा घटेका घटना र साँस्कृतिकले निम्त्याएका हरेक विषय वस्तुमा मानिस प्रभावित हुनु पर्दछ । सामाजिक साँस्कृतिक तत्वहरूमा निम्नलिखित पक्षहरू समावेश गरेको पाइन्छ :

१. युद्ध र अपराध (War and Voilence)

युद्ध कहिले काही स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्र प्राप्त गर्नका लागि आवश्यक हुने गर्दछ । मानव अधिकार हासिल गर्नका लागि समेत यसको प्रयोग भएको पाइन्छ । युद्धमा कयौँ मानिसहरू अनायसै होमिन पुग्दछन् । बारम्बारको युद्ध र अपराधले भने मानसिलाई असामान्य व्यवहारहरू देखाउन बाध्य पार्दछ । युद्ध र अपराध सामाजिक

विकासको दृष्टिले सदैव राम्रो मानिदैन । साना साना स्वतन्त्रता सम्बन्धी युद्धले परिवर्तनको सम्भावनालाई बोकेको भएता पनि युद्ध र अपराधको कारणबाट मानिसमा सामान्य व्यवहारको साटो असामान्य व्यवहारहरू देखापर्ने गर्दछन् । यस्ता घटनाहरू सामाजिक र साँस्कृतिक परिवेशमा देखापर्ने भएकाले यसलाई सामाजिक साँस्कृतिक तत्वको रूपमा लिइएको हो ।

२. समूह पूर्वाग्रह (पक्षपात) र विभेदीकरण (Group prejudice and discrimination)

समाजमा विद्यमान रूढीगत विचार र विभेदका कारण ब्यक्तिका व्यवहारहरू प्रभावित हुने गर्दछ । सामाजिक छुवाछुत, अवहेलना, धनी र गरिब विचको विभेद, जात, धर्म, लिंग आदिका आधारमा गरिने विभेद आदिले गर्दा ब्यक्तिहरू विभिन्न व्यवहारहरू प्रदर्शन गर्दछन् । सकारात्मक अवस्था रहेमा सामान्य व्यवहारहरू र नकारात्मक अवस्था रहेमा असामान्य व्यवहारहरू देखाउने गर्दछन् । समाजमा विभिन्न प्रकारका मानिसहरू बसोबास गरिरहेका हुन्छन् । तिनीहरू कोही अपराधी, लागुपदार्थ दुर्वसनी, बालअपराधी, असामान्य व्यवहारहरू आदि हुन् । यिनीहरूको संगत पर्न गएमा उनीहरूको व्यवहार असामान्य हुन पुग्दछ । विकासोन्मुख देशहरूमा भने गरिवी मुख्य विभेदीकरण गर्ने पक्ष हो । यस्ता विषयवस्तुले सामाजिक साँस्कृतिक पक्षमा प्रभाव पार्ने भएकाले यसलाई यसको तत्वको रूपमा लिइएको हो ।

३. आर्थिक र रोजगारी सम्बन्धी समस्या (Economic and employment problems)

हाम्रो सामु मुद्रा स्फीति, बेरोजगारी र रोजगारीमा असन्तुष्टी रहेको समाज विद्यमान रहेको छ । मुद्रास्फीतिको कारणबाट प्राप्त भएको रकमले कुनै पनि आर्थिक योजना पूरा हुँदैन अर्थात जति रकम खरिदका लागि छुट्याइएको हुन्छ त्यसले पुग्दैन । बेरोजगारी अर्को सामाजिक विकृति हो जसले मानिसमा नैराश्यता ल्याइदिन्छ । रोजगारी प्राप्त ब्यक्तिको असन्तुष्टी पनि अर्को नैराश्यता निम्त्याउने विषयवस्तु हो । योग्यता अनुसारको र रूचीगत क्षेत्र बेगरको रोजगारीमा प्रवेश गर्नु परेको खण्डमा यस्तो असन्तुष्टी देखा पर्दछ । सामाजिक र साँस्कृतिक पक्षमा देखा परेको यस प्रकारको अवस्थाले ब्यक्तिको व्यवहारलाई असामान्य बनाउने गर्दछ ।

४. प्राविधिक गतिशिलता र सामाजिक परिवर्तन (Accelerating Technological and social change)

अहिलेको विश्व परिवेश प्राविधिक क्षेत्रमा अगाडि बढी रहेको छ । प्राविधिकले संसारलाई नजिक ल्याउन सकेको पाइन्छ । बहुसंख्यक मानिस प्राविधिको उपयोगका कारण अगाडि बढी रहेका छन् भने कतिपय व्यक्ति यसको कम उपयोग गरी पछाडि बढी रहेका छन् । संसारका गतिविधि सहित अगाडि बढ्ने समाजले रूपान्तरण प्राप्त गर्दछ भने यसको उपयोग नगर्ने समाजमा परिवर्तन हुँदैन । परिवर्तन हुने अवस्थामा रहेको समाजका व्यक्तिहरूको संसारसँग धुलमिल हुने सामान्य व्यवहारहरू रहन्छन् भने त्यसको विपरित भएमा व्यक्तिको असामान्य व्यवहार रहने गर्दछ । त्यसैले यसलाई पनि एक प्रभाव पार्ने तत्वको रूपमा हेरेको पाइन्छ ।

यसरी सम्पूर्ण तत्वहरूको आधारमा व्यक्तिका व्यवहारहरू सामान्य हुने वा असामान्य हुने अवस्था रहेको पाइन्छ । जुन समाजका व्यक्तिहरूमा सामान्य व्यवहारहरू बढी देखा पर्दछन् । त्यो समाज छिटै परिवर्तन तर्फ अगाडि बढ्दछ भने जुन समाजका व्यक्तिहरूमा असामान्य व्यवहारहरू बढी देखा पर्दछन् त्यो समाजमा परिवर्तन हुन सक्दैन र त्यस समाजमा सुधारात्मक उपायहरू अपनाउनु पर्ने हुन्छ ।

शैक्षिक मनोविज्ञानको प्रकृति वा स्वरूप

(Nature of Educational Psychology)

प्राणी वा व्यक्तिको व्यवहारको अध्ययन गर्ने विषयवस्तु नै मनोविज्ञान हो । शैक्षिक मनोविज्ञान शिक्षा र मनोविज्ञान बीचको सम्बन्धका आधारमा अगाडि बढी रहेको हुन्छ । त्यसैले शैक्षिक मनोविज्ञानको स्वरूपलाई निम्नलिखित बुँदाहरूमा उल्लेखित गरिएको छ ।

१. शैक्षिक मनोविज्ञानको स्वरूपमा वैज्ञानिकता छ: किनकि विज्ञानमा जस्तै तथ्याङ्कहरू भेला गर्ने, तथ्यलाई अवलोकन गर्ने, त्यसलाई छानबिन गर्ने लगायत तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गरी सिद्धान्त प्रतिपादन गर्ने सम्मका काम यसमा समेटिएको हुन्छ ।
२. शैक्षिक मनोविज्ञान शैक्षिक वातावरण र सिकारुको व्यवहार बीचको सम्बन्ध हो किनकि शैक्षिक मनोविज्ञानले सत्यको खोजी गरी निचोड निकाल्दछ र त्यसलाई व्यवहारमा लागु गर्दछ ।

३. शैक्षिक मनोविज्ञान सामाजिक विज्ञान हो । यसकै आधारमा व्यक्तिले सामाजिकीकरण हुने मौका पाउँदछ । अरु सामाजिक विज्ञानका विषय जस्तै यसले पनि मानिसका क्रियाकलापको अध्ययन गर्दछ ।
४. शैक्षिक मनोविज्ञान के र कसरी वर्तमानमा खुशी रहने भन्ने विषयवस्तुमा आधारित रहेको छ । सिकारुको वर्तमान समस्यालाई अध्ययन गरी त्यसको कारण र खराबी पत्ता लगाउने मुख्य दायित्व यसको रहेको हुन्छ ।
५. शैक्षिक मनोविज्ञान सकारात्मक विज्ञान हो । यसले कसरी, कहिले र कहाँ शिक्षा लिने भन्ने कुराको संकेत गर्दछ ।
६. शैक्षिक मनोविज्ञान प्रयोगात्मक विज्ञान हो । मनोवैज्ञानिक सिद्धान्तलाई शैक्षिका क्षेत्रमा (शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा) प्रयोग गर्ने काम यसले गर्दछ ।
७. शैक्षिक मनोविज्ञान प्रकृतिको आधारमा साँगुरो छ । किनकि यसले विषयवस्तुलाई परिसिमित गरेको हुन्छ ।
८. शैक्षिक मनोविज्ञान विज्ञान जस्तै विकसित भैरहेको छ । किनकी यसले दिनपरदिन तथ्यगत आधारहरू तयार गरी व्यक्तिको व्यवहारलाई विभिन्न परिवेशमा प्रयोगमा ल्याउने कुरालाई जोड दिएको छ । यो भौतिक, रसायनिक, जैविक विज्ञान जस्तै नभएर व्यवहारिक विज्ञान हो ।

शैक्षिक मनोविज्ञान क्षेत्र

(Scope of Educational psychology)

मानिसका मानसिक क्रियाकलापहरू अनगिन्ती छन् । हरेक मानिसले जन्मदेखि नै केही न केही कुरा सिक्किरहन्छ र यो क्रम जन्मदेखि मृत्युसम्म कायम रही रहन्छ । त्यसैले शैक्षिक मनोविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रलाई विद्यालयको कक्षाकोठाभित्र मात्र सिमति राख्न सकिदैन । सिकाइ जीवनभर निरन्तर चलिरहने भएकाले यस सम्बन्धी ज्ञान र प्रविधिको अध्ययन गराउने शैक्षिक मनोविज्ञानलाई सिमित क्षेत्रभित्र समेट्न सकिदैन । यसको अध्ययन क्षेत्र ज्यादै व्यापक छ । सिकारु केन्द्रीत गरेर यसको क्षेत्र कायम गर्दा निम्नलिखित पक्षहरू समेट्न सकिन्छ :

१. सिकारु (The learner)

शैक्षिक मनोविज्ञानको प्राथमिक क्षेत्रभित्र सिकारु पर्दछ । सिकारुले प्राप्त गर्ने ज्ञान, विवेक, बुद्धि र प्रविधिको प्रयोग आदि कुरा यसमा समावेश गर्न सकिन्छ । वैयक्तिक विभिन्नतालाई ख्याल गर्दै त्यसको मापन गर्ने र व्यवहार उल्लेख गर्ने पक्ष समेत यसमा समावेश गरिएको हुन्छ ।

२. सिकाइ अनुभवहरू (Learning Experiences)

यो शैक्षिक मनोविज्ञान अर्को क्षेत्र हो । सिकेका विषयवस्तुको आधारमा तयार भएको अनुभवले यसको क्षेत्रलाई अगाडि बढाएको हुन्छ । सिकाइ अनुभव बढाउने प्रविधि र तरिका यसमा समेटिन्छन् । सिकाइको लक्ष्य तथा उद्देश्यले पनि सिकाइ अनुभवलाई केन्द्रीकृत गरेको हुन्छ । शैक्षिक मनोविज्ञान शिक्षासँग सम्बन्धीत मानिसहरूको स्थायी व्यवहार हो, जो अनुभवबाट मात्र सम्भव हुन्छ ।

३. सिकाइ प्रक्रियाहरू (Learning processes)

शैक्षिक मनोविज्ञानको अर्को क्षेत्र सिकाइ प्रक्रियाहरू हुन् । यसले शैक्षिक मनोविज्ञानको प्रकृतिलाई इंगित गर्दछ । सिकाइका सिद्धान्तहरू, सम्झना, विसाई, ग्रहण, अवधारणा निर्माण, सोचाई, तर्क, समस्या समाधान, तालिमको स्थानान्तरण जस्ता प्रक्रियाको प्रयोग गरी सिकाइ प्रक्रियालाई अगाडि बढाउन सकिन्छ ।

४. सिकाइ अवस्था वा वातावरण (Learning situation or environment)

शैक्षिक मनोविज्ञानको अर्को महत्वपूर्ण क्षेत्र सिकाइ वातावरण हो । यसले वातावरणीय तत्वहरू र सिकाइ अवस्थालाई उल्लेखित गर्दछ । कक्षा कोठाको वातावरण, पारिवारिक वातावरण, सामाजिक वातावरण देखि कक्षा कोठामा प्रयोगमा आएका प्रविधि, मूल्याङ्कन प्रविधि, अभ्यास तथा निर्देशन र मनोपरामर्श सम्मलाई यस भित्र समावेश गरिन्छ ।

५. शिक्षक (Teacher)

विषयवस्तुलाई कक्षा कोठामम्म पुऱ्याएर अन्तरक्रिया गर्ने व्यक्तिको रूपमा शिक्षक रहेको हुन्छ । विषयवस्तुलाई विद्यार्थीले रुची, इच्छा तथा आकांक्षा अनुरूप अभिप्रेरित

र समायोजित गरी सिकाइलाई अगाडि बढाउने काम शिक्षक हो । यसले विद्यार्थीहरूमा आकांक्षाको तह बढाउन मद्दत गर्दछ । एउटा प्रभावकारी शिक्षकले विद्यार्थीमा रहेको रुची, इच्छा, आकांक्षा, विशेषताहरू, वैयक्तिक गुणहरू पत्ता लगाई त्यसै अनुरूपको पद्धति अपनाउने गर्दछ ।

यी उल्लेखित विषयवस्तुदेखि बाहेक मानव वृद्धि र विकास, सिकाई, व्यक्तित्व र समायोजन, मापन र मूल्याङ्कन, विधि र प्रविधि पनि शैक्षिक मनोविज्ञानका क्षेत्रहरू हुन सक्छन् भनी उल्लेखित गरेको पाइन्छ ।

शैक्षिक मनोविज्ञानका विधिहरू

(Methods of Educational psychology)

हरेक विज्ञानका आ-आफ्नै विधिहरू हुन्छन् । मनोविज्ञानका पनि आफ्नो विषयवस्तु अध्ययनका लागि केही निश्चित विधिहरू छन् । अध्ययन विधि त्यो मार्ग हो जसलाई अंगालेर सत्यको अनुसन्धान गर्न सकिन्छ । आधुनिक युगमा मनोविज्ञानले पनि भौतिकशास्त्र, रसायन शास्त्र, जीवविज्ञान तथा अन्य विज्ञानहरूले उपयोग गरेका विधिहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ । मनोविज्ञानका विधिहरूमा पनि अन्य विज्ञानको जस्तै वस्तुनिष्ठता, निष्पक्षता, शुद्धता, यथार्थता र विश्वसनीयता पाइन्छ । मनोवैज्ञानिकहरूले आफ्नो अनुसन्धान कार्यहरूमा आफ्ना समस्याहरूलाई वैज्ञानिक दृष्टिकोण अपनाएर त्यसको समाधान गर्नका लागि वैज्ञानिक विधिहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ । मनोविज्ञानको अध्ययन तथा अनुसन्धानका लागि विभिन्न विधिहरूको प्रयोग गरिएता पनि यहाँ पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका निम्नलिखित विधिहरूको प्रयोग गरिएको छ :

१.३.१ अवलोकन विधि (Observation method)

अवलोकनको सामान्य अर्थ हेर्नु, निरीक्षण गर्नु अथवा ध्यानपूर्वक हेर्नु भन्ने हुन्छ । कुनै वस्तु वा व्यवहारलाई निरीक्षण गरी त्यसको बारेमा जानकारी लिनु अवलोकन हो । व्यक्ति व्यक्ति विचको पारस्परिक सम्बन्धहरूलाई जान्नको लागि स्वभाविक रूपले देखापर्ने घटनाहरूको सूक्ष्म अवलोकन गर्नु नै निरीक्षण हो । यो विधिले मनोविज्ञानमा व्यवहारको निरीक्षण गरेर मानसिक स्थितिलाई स्पष्टता गर्ने काममा मद्दत गर्दछ । कुनै पनि व्यक्तिको व्यवहार, आचरण, क्रियाप्रतिक्रियालाई ध्यानपूर्वक हेरेर उसको मानसिक स्थितिको अनुमान लगाउन यसले मद्दत गर्दछ ।

अवलोकन विधिलाई औपचारिक तथा अनौपचारिक, व्यवस्थित तथा अव्यवस्थित, नियन्त्रित तथा अनियन्त्रित जस्ता प्रकारहरूमा विभाजन गरेको पाइन्छ। वस्तुनिष्ठ अवलोकन विधिद्वारा घटनाहरूको अध्ययन गरिनु पर्दछ। यो विधिद्वारा स्वभाविक (प्राकृतिक) परिस्थितिमा व्यक्तिको व्यवहारको अध्ययन गरिन्छ। यो विधिद्वारा व्यवहारको निरीक्षण गरेर त्यसलाई बुझ्न सकिन्छ। अवलोकनकर्ताले प्रकृतिद्वारा उत्पन्न घटना एवं तथ्यहरूको निरीक्षण गरेर निष्कर्ष निकाल्ने काम गर्दछ। यो विधिद्वारा गरिने अध्ययन क्रमबद्ध हुने हुँदा यसलाई सिलसिला बद्ध निरीक्षण विधि पनि भनिन्छ। यस प्रकारको वस्तुनिष्ठ अवलोकन विधिद्वारा स्वभाविक परिस्थितिमा व्यक्तिको व्यवहारको अध्ययन गरिन्छ। व्यक्तिका केही क्रियाकलापहरू बाहिरबाट हेर्न सकिन्छ, जसलाई बाह्य व्यवहार भनिन्छ। जस्तै : हाँस्नु, बोल्नु, रुनु, दौड्नु, काप्नु आदि। यी प्रतिक्रियाहरू व्यक्तिको शरीरको बाहिरी अंगहरूमा हुने भएकाले यिनीहरूलाई स्थूल शारीरिक क्रियाकलापहरू पनि भन्ने गरिन्छ।

व्यक्तिको व्यवहारहरूलाई अवलोकन कर्ताले सफलतापूर्वक हेर्न सक्दछ, नोट गर्न सक्दछ, त्यसको चित्र लिन सक्दछ र ध्वनिलाई टेप गर्न सक्दछ। यी व्यवहारका अतिरिक्त केही क्रियाहरू शरीरभित्रका अंगहरूमा पनि हुन्छन्, जसलाई आन्तरिक व्यवहार भनिन्छ। यी क्रियाकलापहरूलाई व्यक्तिले आफ्नो आँखाले हेर्न सक्दैन, यसको निरीक्षणको लागि वैज्ञानिक यन्त्रहरूको प्रयोग गरिन्छ, यस्ता आन्तरिक क्रियाकलापहरूलाई सूक्ष्म शारीरिक क्रियाकलाप भन्ने गरिन्छ। जस्तै : रक्त प्रवाह, रक्तचाप, श्वासप्रश्वास गति, रक्तमा रासायनिक परिवर्तन, पाचन क्रिया आदि। यिनीहरूको अवस्था पत्ता लगाउन वैज्ञानिक यन्त्रहरूको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ। यो विधिमा आँखाको प्रयोग पूर्ण रूपमा गरिनु पर्दछ, यो विधिद्वारा कुनै पनि अध्ययनको प्राथमिक तथ्याङ्क प्राप्त गर्न सकिन्छ।

अवलोकन विधिका फाइदाहरू/गुणहरू (Merits of observation method)

यो विधि विश्वसनिय वा वास्तविक सूचना प्राप्त गर्ने स्वभाविक एवं सरलतम विधि हो। यस विधिका निम्नलिखित गुणहरू रहेका छन् :

१. यो विधिको प्रयोग अत्यन्त सरल तरिकाले गर्न सकिन्छ।
२. यो विधिबाट प्राप्त तथ्य एवं निष्कर्षहरू धेरै यथार्थ एवं विश्वसनिय हुन्छ।
३. यो विधिद्वारा व्यक्तिको व्यवहारको अध्ययन गर्न सकिन्छ।
४. यो विधि धेरै प्रचलित एवं सर्वाधिक लोकप्रिय विधि हो।

५. यो विधिद्वारा प्राप्त तथ्य एवं निष्कर्षहरूमा परिमाणसम्बन्धी अध्ययन (Quantitative study) सम्भव हुन्छ ।

६. यो विधिद्वारा नै सामुहिक एवं असामान्य व्यवहारको अध्ययन सम्भव हुन्छ ।

अवलोकन विधिका सिमाहरू (Limitation of observation method)

यो विधिद्वारा सम्पूर्ण घटनाहरूको निरिक्षण गर्न सकिदैन । सबै घटनाहरू अवलोकन विधिबाट अध्ययन गर्नु पनि हुँदैन । यस विधिका सिमाहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

१. मानविय व्यवहारहरू, मानसिक प्रक्रियाहरू तथा सामाजिक घटनाहरू प्रायः अवलोकन योग्य हुँदैनन् । कुन घटना कहाँ कुन बेला कसरी घट्छ भन्ने कुरा निश्चित हुँदैन ।

२. यो विधिद्वारा घटनाहरूको कारण र प्रभाव पत्ता लाग्न सक्दैन ।

३. ब्यक्तिको मनोवृत्ति, पूर्वाग्रह, आवश्यकता, आकांक्षा, प्रत्याशा, भावना, संवेग, विचार, स्मृति, कल्पना आदिको अवलोकन/निरिक्षण सम्भव देखिदैन ।

४. यो विधिमा विश्वसनियताको अभाव देखिन्छ किनकि घटना घटेको समयमा सम्बन्धित क्षेत्रमा अवलोकनकर्ता नहुनु र मानविय सम्बन्धका कारण वायस भएमा यो विधिमा विश्वास गरिने सम्भावना हुँदैन ।

१.३.२ प्रयोगात्मक विधि (Experimentation Methods)

मनोविज्ञानले आफ्नो अधिकांश विषयवस्तुको अध्ययनका लागि प्रयोगात्मक विधिको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यसमा सम्बन्धित विषयवस्तुको अध्ययन प्रयोगहरूको माध्यमबाट गरिन्छ । यो एक प्रकारको नियन्त्रित अवलोकनको विधि हो । यसमा प्रयोगकर्ताले स्वयं आफूले निर्धारित गरेको परिस्थिति वातावरण प्रति प्राणी वा ब्यक्तिको व्यवहारको अध्ययन गर्दछ । यसले कुनै समस्याको सम्बन्धमा तथ्याङ्क भेला गरी विश्लेषण गर्दछ । प्रयोगद्वारा (Experiment) तथ्य एवं तथ्याङ्कहरूका आधारमा प्राणीको व्यवहारका विषयमा मनोवैज्ञानिकहरूले एउटा खास निष्कर्ष निकाल्दछन् । मनोविज्ञानमा प्रायः धेरै व्यवहार वा परिस्थितिहरू यस्ता हुन्छन् जसको स्वभाविक स्थितिमा निरिक्षण तथा अध्ययन गर्नु अत्यन्त जटिल एवं कठिन हुन्छ । यस्तो स्थितिमा यदि सम्भव हुन्छ भने उक्त स्थिति र व्यवहारलाई प्रयोगशालामा (Laboratory) मा नै प्रस्तुत एवं उत्पन्न गर्ने प्रयास गरिन्छ ।

नियन्त्रित स्थितिमा व्यवहारको निरीक्षण गर्नु नै प्रयोग (Experiment) हो । यो साधारण निरीक्षण भन्दा भिन्न हुन्छ । यसको परिस्थिति निर्माणमा प्रयोगकर्ताको पूर्ण अधिकार हुन्छ । प्रयोगकर्ताले आफ्नो इच्छा अनुसार परिस्थितिलाई परिवर्तित गर्न सक्दछ । वातावरणको सम्पूर्ण परिस्थितिहरूलाई प्रयोगको योजना अनुसार प्रयोगकर्ताले नियन्त्रित गर्न सक्दछ । अनुसन्धान कर्ताले केही विशेष परिस्थितिहरूलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राख्दै घटाउन बढाउन सक्दछ । प्रयोगमा प्राणीको भित्री एवं बाहिरी सबै परिवर्त्य (स्वतन्त्र/आश्रित) हरूको यथासम्भव जानकारी प्राप्त गरेर तिनीहरूलाई आफू अधिनमा राखिन्छ । त्यसपछि कुनै निश्चित जानकारीमा रहेको अंगलाई एक विशेष मात्रामा एउटा निश्चित समयको लागि परिवर्तन गरिन्छ र त्यस परिवर्तनको फलस्वरूप प्राणीमा जे जस्तो परिवर्तन देखा पर्दछ । त्यसलाई पूर्ण रूपमा निरीक्षण एवं नोट गर्ने व्यवस्था गरिन्छ । मनोवैज्ञानिक प्रयोगमा पाइने नियन्त्रित परिस्थिति प्रयोगशाला एवं क्षेत्र दुवैमा हुन सक्दछ । प्रयोगशालाको नियन्त्रित स्थितिमा हुने प्रयोगलाई प्रयोगशाला प्रयोग (Laboratory Experiment) र क्षेत्रको नियन्त्रित स्थितिमा हुने प्रयोगलाई क्षेत्र प्रयोग (Field Experiment) भनिन्छ ।

मनोवैज्ञानिक प्रयोगशालामा जुन ब्यक्तिले प्रयोग गर्दछ त्यो ब्यक्तिलाई प्रयोगकर्ता (Experimenter) भनिन्छ र जुन ब्यक्ति र प्राणीमा प्रयोग गरिन्छ त्यसलाई प्रयोज्य (Subject) भनिन्छ । प्रयोगकर्ताले जुन परिवर्त्यमा हेरफेर गर्दछ त्यसलाई प्रयोगात्मक वा स्वतन्त्र परिवर्त्य (Experimental or Independent variable) भनिन्छ । स्वतन्त्र परिवर्त्यको प्रभावस्वरूप प्राणी वा ब्यक्तिमा जुन परिवर्तन हुन्छ त्यसलाई आश्रित परिवर्त्य (Dependent variable) भनिन्छ । प्रयोगको समयमा जुन परिवर्त्य वा तत्वहरूलाई नियन्त्रित गरिन्छ त्यसलाई नियन्त्रित परिवर्त्य (Controlled variable) भनिन्छ । प्रयोगकर्ताले ब्यक्तिका विशिष्ट क्रियाकलापहरूलाई प्रभावित गर्ने नियन्त्रित परिवर्त्यहरूलाई प्रयोगका समयमा स्थिर राख्ने हुनाले यी नियन्त्रित परिवर्त्यहरूलाई स्थिर परिवर्त्य (Constant variables) पनि भनिन्छ । व्यवहारवादीहरू उत्तेजक परिवर्त्य (Stimulus variable), ब्यवहारिक परिवर्त्य (Response variable) र जैविक परिवर्त्य (Organismic variable) को नामले माथि उल्लेखित विषयवस्तुलाई सम्बोधन गर्दछन् ।

जब प्रयोगकर्ताले व्यक्तिको व्यक्तित्व सम्बन्धी तत्व अर्थात स्थिर परिवर्त्यहरूलाई प्रयोग गर्दा नियन्त्रित गर्दछ तब त्यसपछि उसले दुवै समूहको प्रयोज्यलाई सिकाइको प्रक्रिया सुरु गराउँदछ र प्रयोज्यले सिक्न सुरु गर्दछ । प्रयोगात्मक समूहलाई पुरस्कारको संकेत दिइन्छ । सिकाइको लागि दुवै समूहले प्रयास गर्दछ । अब प्रयोगकर्ताले दुवै समूहको प्रत्येक प्रयासमा लागेको समय (Time), गल्ती (Error) र क्रियाकलाप (Behavior) को बाह्य निरीक्षण गर्दछ । बाह्य निरीक्षण गर्दा प्राप्त भएको आकडालाई नोट गर्दछ । प्रयोग समाप्त भएपछि वा निश्चित प्रयासहरू पछि प्रयोज्यको अन्तरनिरीक्षण विवरण (Introspective report) लिइन्छ । यस प्रकारले प्रयोगद्वारा वस्तुगत (Objective) र आत्मगत/विषयगत (Subjective) सामग्री/आँकडा/तथ्याङ्क प्राप्त हुन्छ । प्रयोज्यद्वारा गरिएको गल्तीहरू, लगाएको समय, गरिएको क्रियाकलाप आदिलाई वस्तुगत सामग्री भनिन्छ । प्रयोग गर्दा प्रयोज्यको मानसिक स्थिति (Mental condition) के कस्तो देखिन्थ्यो अर्थात अन्तरनिरीक्षण विवरणलाई प्रयोगको आत्मगत सामग्री भनिन्छ । यस प्रकारले प्राप्त सामग्रीको गणना (Treatment of data) परिमाणात्मक र गुणात्मक गणनाका रूपमा हेरिने गरिन्छ । परिमाणात्मक गणनाका लागि साँख्यीकी विधि (Statistical method) को आवश्यकता पर्दछ भने गुणात्मक गणनाका लागि अन्तर्निरीक्षणात्मक विवरणको आवश्यकता पर्दछ । त्यसपछि मात्र निष्कर्षमा पुग्दछ । शुद्ध एवं विश्वसनिय निष्कर्षका लागि प्रयोगकर्ताले अन्य प्रयोज्यहरू माथि पनि प्रयोग गर्नुपर्दछ र समान परिणाम निस्केको खण्डमा त्यो वैध र विश्वसनिय मान्न सकिन्छ ।

प्रयोगात्मक विधिका गुणहरू/फाइदाहरू (Merits of Experimental method)

यस विधिका गुणहरूका सम्बन्धमा वर्णन गरिसकिएको भएता पनि यहाँ बुँदागत रूपमा निम्नलिखित गुणहरू रहेको बताइन्छ :

१. यो सबैभन्दा धेरै वैज्ञानिक विधि हो ।
२. यो विधिद्वारा प्राप्त गरिएको निष्कर्षहरूको सत्यताको जाँच प्रयोगलाई पुनः दोहोर्‍याएर गर्न सकिन्छ । अर्थात यसमा पुनरावृत्तिको गुण हुन्छ ।

३. यो विधिमा अध्ययन गरिने एउटा व्यवहारलाई प्रभावित गर्ने अनेकौ कारकहरूलाई नियन्त्रित गरेर कार्य एवं कारणको सम्बन्धको प्रभावको अध्ययन गरिन्छ । यो विधि अन्य विधिको तुलनामा धेरै शुद्ध एवं निश्चित हुन्छ ।
४. यो विधिमा प्रयोगकर्ताले आवश्यकता अनुसार प्रयोगशालामा कृत्रिम परिस्थिति उत्पन्न गरेर प्रयोग गर्न सक्दछ । यस विधिद्वारा समयको बचत गरिन्छ ।
५. यो विधिद्वारा प्राप्त निष्कर्ष पूर्ण रूपले वस्तुनिष्ठ हुन्छ ।

प्रयोगात्मक विधिका सीमाहरू (Limitations of Experimental methods)

यो विधि वैज्ञानिक गुणहरूले भरिएकोले सैद्धान्तिक दोषहरूबाट मुक्त भएता पनि विषयवस्तु भौतिक पदार्थ नभई मानविय व्यवहार भएकोले दोषमुक्त हुन सकेन । यस विधिका सीमितताहरू निम्नानुसार छन् :

१. कृत्रिम रूपले परिस्थितिलाई प्रयोगशालामा उत्पन्न गर्न कठिन हुन्छ । प्रयोगशालामा उत्पन्न गरिएको नियन्त्रित अवस्थाहरू अस्वभाविक हुन्छ ।
२. प्रयोगशालाको कृत्रिम परिस्थितिहरूको निर्माण गर्न ज्यादै अप्ठ्यारो एवं खर्चिलो देखिन्छ । अतः कृत्रिम परिस्थितिको नियन्त्रण असम्भव र अनुचित हुन्छ ।
३. यो विधिको क्षेत्र सीमित हुन्छ । किनभने मनोवैज्ञानिक प्रयोगशालामा सबै प्रकारको कृत्रिम परिस्थितिको निर्माण गर्न सकिदैन । ब्यक्तिका सबै प्रकारका क्रिया र घटनाहरूको अध्ययन यो विधिबाट सम्भव हुँदैन ।
४. जुन ब्यक्तिमाथि प्रयोग गरिन्छ उसमा प्रयोग प्रति प्राय कुनै खास रुचि नै देखिदैन जसले गर्दा प्रयोग कर्ता र प्रयोज्यका बीच संवेगात्मक सम्बन्ध स्थापित हुन पाउँदैन । मानसिक रूपले प्रयोज्यलाई प्रयोगप्रति तत्पर गर्नु निकै कठिन हुन्छ । प्रयोज्यको मानसिक स्थितिको वास्तविक ज्ञान प्राप्त गर्नु र उसको मानसिक स्थितमा नियन्त्रण गर्नु प्राय असंभव देखिन्छ ।

५. पशुको व्यवहारको अध्ययनका आधारमा मानवको व्यवहारको सामान्यीकरण गर्नु राम्रो हुँदैन र यथार्थता पनि हुँदैन ।

१.३.३ उपचारात्मक विधि (Clinical method)

वैयक्तिक समस्या समाधान गर्नका लागि प्रयोग ल्याउने विधिलाई उपचारात्मक विधि भनिन्छ । मानसिक रूपमा विकृतिता भई समायोजनमा समस्या भएका व्यक्तिका लागि यो विधि बढी उपयोगी मानिन्छ । व्यक्तिमा देखा परेको समस्यालाई गहनतम रूपमा अध्ययन गरी त्यसको व्यापकता दिने काम यसमा हुन्छ । यो व्यक्तिगत तवरबाट अगाडि बढाउने विधि हो । त्यसैले प्रत्येक व्यक्तिमा छुट्टाछुट्टै रूपले अध्ययन प्रक्रियालाई अगाडि बढाउने गरिन्छ । यो विधिको मुख्य काम भने गहिराईसम्म पुगी तथ्याङ्क भेला गर्ने र त्यसका आधारमा उपचार गर्ने पद्धति अपनाउने हो ।

उपचार गर्ने बेगलबेगल पद्धतिहरू रहने गर्दछन् । सर्वप्रथम मानसिक रूपमा रोगी भएका व्यक्तिको वैयक्तिक विवरण लिने, त्यसपछि पारिवारिक विवरणको सम्पूर्ण तथ्याङ्क लिने र अन्त्यमा लैङ्गिक विवरणहरू लिएर यथार्थ पत्ता लगाउने र त्यसको नतिजाका आधारमा गम्भिरता हेरि साधारण खालको मानसिक रोगी भए मनोवैज्ञानिक उपचार गर्ने र जटिल खालको मानसिक रोगी भए मनोचिकित्सा सँग परामर्श र औषधिको प्रयोग गरी उपचार पद्धति अगाडि बढाउने काम गरिन्छ । चिकित्सा शास्त्रमा उपचार भने जस्तै मनोवैज्ञानिक क्षेत्रमा देखा परेको समस्या समाधानमा यो विधि अपनाउने गरिन्छ । जसको अवधारणा चिकित्सा शास्त्रबाटै भएको हो । शारीरिक परिक्षण गर्ने, ऐतिहासिक अवस्था अध्ययन गर्ने, अन्तरवार्ता लिने, मूल्याङ्कनका विभिन्न साधनहरूको प्रयोग गरी तथ्याङ्क लिने जस्ता कार्य यस विधिमा उपयोगमा ल्याइन्छ । व्यक्तिविशेषको समस्या समाधान हुने विधि भएकोले यसलाई वैयक्तिक उपचारात्मक विधि पनि भन्ने गरिन्छ ।

उपचारात्मक विधिको गुणहरू (Merits of clinical method)

व्यक्ति विशेषमा देखा परेका समस्या समाधानका लागि यो विधि अत्यन्तै उपयोगी मानिएको छ । मानसिक समस्या समाधान गर्न सबै भन्दा उपयुक्त विधिको रूपमा यस विधिलाई लिइएको छ । यस विधिको फाइदाहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

१. वैयक्तिक विशिष्ट गुणहरू वा व्यवहारहरू पहिल्याउन यो विधि बढी लाभदायक मानिन्छ ।

२. ब्यक्तिको वैयक्तिक व्यवहारलाई गहन रूपले अध्ययन र विश्लेषण गर्न यसको प्रयोग गरिन्छ ।
३. ब्यक्तिको सत्य र यथार्थ पत्ता लगाउन र त्यसलाई गोपनीयता प्रदान गर्न यो विधि उपयोगी मानिन्छ ।
४. ब्यक्तिका महत्वपूर्ण सूचनाहरू संकलन गरी व्यवस्था विश्लेषणका आधारमा समस्या समाधान गर्न यो विधि प्रयोगमा ल्याइन्छ ।
५. जटिलतामा फसिसकेको ब्यक्तिलाई समस्याबाट निस्करण हुने उपायहरू प्रदान गर्न यो विधि लाभदायक हुन्छ ।

उपचारात्मक विधिका सिमाहरू (Limitation of clinical Method)

ब्यक्ति विशेषलाई केन्द्र बिन्दु बनाएर गरिने समस्या समाधानको यो विधिका राम्रा पक्षहरू रहदा रहुँदै पनि यसका केहि निश्चित सीमाहरू अवश्य रहेका छन् । जसलाई निम्न लिखित बुँदामा उल्लेखित गरिएको छ ।

१. ब्यक्तिका गोपनीयतासम्बन्धी तथ्याङ्कहरू उपलब्ध गराउनु पर्ने भएकोले बढी जोखिमता मोल्नु पर्ने हुन्छ ।
२. साधारण ब्यक्तिले यो विधिको प्रयोग गर्न सक्दैन । विशेष योग्यता र दक्षता भएका वा विशेषता प्राप्त गरेका ब्यक्तिले मात्र यो विधि सञ्चालन गर्न सक्ने भएकोले सबै समय र स्थानमा यसको प्रयोग गर्न सकिदैन ।
३. निश्चित ब्यक्तिको उपचारमा मात्र यो विधिको प्रयोग गरिने भएकोले सबै ब्यक्ति र परिस्थितिमा यसलाई सामान्यिकीरण गर्न सक्दैन ।
४. समय र खर्च बढी उपयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । निश्चित मापदण्ड अपनाएर अगाडि बढ्न नसकेको खण्डमा समय र खर्चको मात्र नोक्सानी भै त्यसै खर्च गरी उपलब्धी हासिल गर्न नसकिने व्यवस्था आउने सम्भावना हुन्छ ।
५. गोपनीयता सम्बन्धी सूचनाहरूलाई बढी सतर्कताका साथ राख्नु पर्ने हुन्छ ।

१.३.४ अवस्था अध्ययन (Case study)

व्यक्तिको जीवनमा देखापर्ने संवेगात्मक असन्तुलन, अपराधिक क्रियाकलापका साथै अन्य ब्यवहारिक समस्याहरूको पहिचान गरी निराकरणका लागि उसका पारिवारिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षिक, भौगोलिक, राजनैतिक आदि सम्पूर्ण वातावरणसँग सम्बन्धित विगत तथा वर्तमानमा भएका सम्पूर्ण घटनाहरूको सङ्कलनद्वारा जीवन चरित्र निर्माण गरी अध्ययन गर्ने विधिलाई अवस्था अध्ययन विधि भनिन्छ ।

मानसिक रोगीहरूको उपचारमा यो एउटा यस्तो तरिका हो जसको उपयोग मनोवैज्ञानिक र मनोचिकित्सक दुवैद्वारा गरिन्छ । यो एउटा लोकप्रिय उपचारात्मक विधि पनि हो । यस विधिको प्रयोग शिक्षा, मनोविज्ञान, समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, चिकित्सा, मनोचिकित्सा, अर्थशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, पत्रकारिता, कानून, समाजसेवा आदि क्षेत्रहरूमा गरिन्छ । सामाजिक एकाइहरूका सम्बन्धमा अन्तरवार्ता, प्रश्नावली, आत्मकथा, घटनाको प्रतिवेदन, डायरी, पत्र आदिद्वारा प्राप्त हुने तथ्याङ्कलाई संगठित गर्ने तरिका अवस्था अध्ययन हो । पलायन, आक्रमकता, बाल अपराध, एक्लोपन आदि समस्याहरूको अध्ययनमा यो विधि बढी उपयोगी मानिएको छ । निर्देशन र परामर्श मनोविज्ञानमा यो विधि अनुसन्धानको एउटा अनिवार्य साधन नै बन्न पुगेको देखिन्छ । आज भोली मानव विकासको अध्ययन क्रम र विद्यालय बालबालिकामा देखापर्ने शैक्षिक समस्याहरूलाई समसामयिक रूपमा पथप्रदर्शन र परामर्श सेवा प्रदान गर्न यो विधि प्रयोगमा ल्याएको पाइन्छ ।

अवस्था अध्ययन व्यक्तिको जीवनको एउटा कथाको रूपमा हुन्छ जो की पूर्ण र बढी वस्तुगत किसिमले प्रस्तुत गरिन्छ । यो विधिद्वारा व्यक्तिको जीवन चरित्रको निर्माण गर्दा प्राथमिक जानकारीमा नाम, उमेर, लिंग, आमाबाबुको उमेर, शिक्षा, पेशा, आम्दानी, बालबच्चाहरूको संख्या, सामाजिक स्तर आदि हेरिन्छ । गर्भावस्थामा आमाको अवस्था, कुनै महत्वपूर्ण घटना तथा दुर्घटनाहरू, जन्मपछिको बच्चाको शारीरिक, मानसिक तथा सामाजिक विकास, बिरामीपना, आमाबाबु तथा परिवारका अन्य सदस्यहरू बीचको सम्बन्ध, बच्चाको सफलता, आमाबाबुको मृत्यु आदि पूर्वजीवन इतिहासको रूपमा हेरिन्छ । वर्तमान स्वास्थ्य स्थिति, बौद्धिकता, घर, साथीसंगी, विद्यालय एवं सामाजिक वातावरण, पीर, डर, सफलता, विवाह, छोराछोरी, घरायसी स्थिति आदि वर्तमान जीवन पद्धति भित्र हेरिन्छ । यी सबैको सङ्कलन ब्याख्या, विश्लेषण र तुलनाद्वारा व्यक्तिको अवस्था र

कारण सहित उपचार गर्नुपर्ने भए निराकरणका सम्भावित उपायहरू समेत अवस्था अध्ययनमा गरिन्छ। यस विधिले बालबालिकाको विकास सम्बन्धी विगतलाई राम्ररी केलाएर उसका बारेमा भविष्यवाणी गर्न सहयोग गर्दछ। यो विधि विशेषगरी बालबालिकाहरूको मानसिक असन्तुलन र समायोजनको क्षेत्रमा देखापर्ने समस्याहरूको निराकरणमा बढी उपयोगी मानिन्छ।

अवस्था अध्ययन विधिका गुणहरू (Merits of Case study method)

औषत बालबालिकाहरूलाई उनीहरूको विगत र वर्तमानलाई राम्ररी केलाएर आवश्यक सहयोग प्रदान गरी समस्या समाधान गर्न र ब्यक्तित्व निर्माण गर्न यस विधिले सहयोग पुऱ्याउँदछ। यस विधिद्वारा असामान्य एवं समस्यामूलक ब्यवहारको कारण पत्ता लगाई आवश्यक पथप्रदर्शन एवं सरसल्लाह प्रदान गर्ने र ब्यक्तित्व निर्माण गर्न यस विधिले मद्दत गर्दछ। यस विधिका सकारात्मक गुणहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

१. यो विधिद्वारा ब्यक्तिको ब्यक्तिगत अध्ययन अति सुक्ष्म, सघन एवं गहन रूपमा गर्न सकिन्छ।
२. ब्यक्तिको रुची, मनोवृत्ति, भावना, संवेग आदिको ज्ञान प्राप्त गर्न तथा त्यससँग सम्बन्धीत सूचना एवं आँकडा एकिकृत गर्न अनुसन्धन कर्ताले अनेक महत्वपूर्ण यन्त्रहरू वा उपकरणहरू अर्थात प्रश्नावली, अन्तरवार्ता आदिको रचना गर्न सकिन्छ।
३. मनोविज्ञान र शिक्षाको क्षेत्रमा अनुसन्धन गर्न तथा समस्या समाधान गर्न यो विधि बढी उपयोगी मानिन्छ।
४. यस विधिको माध्यमबाट समस्यामा परेको बच्चाहरूलाई मार्गदर्शन प्रदान गर्न आधार तयार हुन्छ।
५. विगतका घटनाहरूका आधारमा प्रत्येक ब्यक्तिलाई चिन्न र उनीहरूलाई सुधारको बाटोमा ल्याउन यो विधि बढी उपयोगी हुन्छ।

अवस्था अध्ययन विधिका सिमितताहरू (Limitation of case study method)

बालबालिकाहरूको समस्या समाधानमा बढी उपयोगी देखिएता पनि यस विधिका सिमितताहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

१. यस अध्ययनका तथ्यहरु विषयगत हुने हुँदा अध्ययनकर्ताको व्यक्तिगत भुकाववाट यो बढी प्रभावित हुन्छ ।
२. यस विधिमा सूचनाका लागि विभिन्न व्यक्तिहरूसँग साक्षात्कार गर्नुपर्ने भएकाले अध्ययनकर्ताले चाहे अनुसारको जानकारी नपाउन सक्दछ, अर्थात् सूचनाहरु सिमित हुन सक्दछन् ।
३. विशेष व्यक्तिको अध्ययनमा मात्र सिमित रहने हुँदा अन्य व्यक्तिहरुको अध्ययनमा सहयोगी हुँदैन ।
४. व्यक्तिको वर्तमान र विगतका अवस्थाहरुको यथार्थ चित्रण अध्ययन कर्ताले नपाउन पनि सक्दछ ।
५. यस विधिमा विशेषगरी एउटै मात्र अध्ययनकर्ता सम्मिलित भएको हुँदा अध्ययनलाई वैज्ञानिक रुपबाट प्रमाणित मानि तुलना र पुष्टी गर्न गाह्रो पर्दछ ।

१.४ विशेष अवश्यकताका सिकारुहरुको लागि शैक्षिक मनोविज्ञानको प्रयोग/उपयोग (Application of Educational psychology to learners with special needs)

हरेक व्यक्ति जन्मजात रुपबाट नै फरक छन् । फरकता भित्र पनि विविधता छ । कोही सक्षम छन् त कोही सबै काम आफै गर्न सक्षम छैनन । कोही अत्यन्तै बौद्धिक छन् त कोही औषत र कोही मन्दबुद्धि तथा बौद्धिक हिसाबले शुन्यता रहेको अवस्था समेत छ । मनोविज्ञानले वैयक्तिक विभिन्नता भएको अवस्थालाई समेट्न कोशिश गर्दछ । वैयक्तिक उन्नति प्रदान गर्न विभिन्न विकल्पहरुको खोजी र प्रयोग गर्दछ । शैक्षिक मनोविज्ञानको मुख्य ध्येय नै संसारमा रहेका सम्पूर्ण मानिसलाई उनीहरुको अवस्था अनुसारको शिक्षा दिई समानतामा पुऱ्याउन कोशिश गर्नु हो ।

विशेष आवश्यकता भएका बालबालिकाहरुलाई समान सुत्रमा बाध्न शैक्षिक मनोविज्ञानले विशेष योगदान प्रदान गर्दछ । यसको उपयोगलाई निम्नलिखित बुँदाहरुमा उल्लेखित गरिन्छ ।

१. शैक्षिक मनोविज्ञानले सिकारुहरुलाई आफ्नो कार्य आफै गर्न मद्दत गर्दछ । यसले सिकारुको अवस्था, रुची, चाहना, इच्छा, क्षमता, आवश्यकता पहिल्याई त्यसै अनुसारको क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न मद्दत गर्दछ ।

२. अभिप्रेरण, सिकारुले सिक्ने तरिका, सम्झने तथा विर्सने पद्धति, आदि विषयवस्तुको सैद्धान्तिक अवधारणालाई अभ्यासमा ल्याई व्यवहार सञ्चालन गर्न शैक्षिक मनोविज्ञानले सहयोग गर्ने भएकाले विशेष आवश्यकता भएका बालबालिकाहरूलाई मार्ग निर्देशन प्रदान गरी अगाडि बढ्न सहयोग प्रदान गर्दछ ।
३. हरेक उमेर समुहमा गर्ने कृयाकलापको दृष्टिकोण दिएर अगाडि बढ्न मद्दत गर्ने भएकोले उमेरगत आवश्यकता र विशेषता आधारमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।
४. समुहगत विविधता भित्र रहि सामुहिक र व्यक्तिगत निर्देशन र परामर्श प्रदान गर्न शैक्षिक मनोविज्ञानले सहयोग प्रदान गर्दछ । समुहगत विविधता भित्र रहेका विशेष आवश्यकता भएका बच्चाहरू छनोट गरी बेगल बेगल प्रकारको निर्देशन, परामर्श र उपचारात्मक पद्धति अपनाउन सकिन्छ ।
५. सिकारुको तथ्यबाट अवस्था पत्ता लगाई व्यवहार, परिमार्जनमा सहयोग प्रदान गर्दछ । शैक्षिक मनोविज्ञानको ज्ञानबाट हरेक बच्चाहरूको तथ्यगत अवस्था पत्ता लगाउन सकिन्छ । उक्त अवस्थालाई व्याख्या, विश्लेषण गरी तथ्यगत पहिचानका आधारमा व्यवहार सुधार एवं परिमार्जन गर्न सकिने हुन्छ ।

विविध प्राविधिक र विधि अपनाएर बच्चाहरूको उमेर, लिंग, रुची, इच्छा, आवश्यकता र विविधता सम्बोधन गर्दै अगाडि बढ्नु पर्दछ । सिक्ने र सिकाउने कुरा चाहाना आवश्यकता अनुसार फरक फरक हुन्छ । सबैलाई सबैका कुरा सिक्नु न आवश्यक छ न त सम्भव नै । विकलाक र सयाङ्को चाहना फरक फरक हुन्छ । शैक्षिक मनोविज्ञान अनुसार व्यक्तिको अवस्था हेरेर उसको सम्पूर्ण कुरा सम्बोधन हुने गरी सिकाउनु पर्दछ ।

एकाई दुई

Unit -2

मानविय वृद्धि र विकासका आधारहरु

(foundations of Human Growth and Development)

मनोविज्ञानले मानव व्यवहारको अध्ययन गर्दछ । मानिसको गर्भाधारणको अवस्थादेखि मृत्युसम्मका सम्पूर्ण गतिविधिहरुको अध्ययन मनोविज्ञानले गर्दछ । मनोविज्ञानका विभिन्न शाखाहरुमध्ये विकासात्मक मनोविज्ञान ज्यादै महत्वपूर्ण प्रयोगात्मक शाखा हो । मानवीय जीवनका विविध चरणका विकासात्मक परिवर्तनहरुलाई यसले समेट्छ । साधारण बोलिचालीको भाषामा मानव वृद्धि र विकासलाई एउटै अर्थमा लिने गरेको पाइन्छ । मनोविज्ञानको क्षेत्रमा वृद्धि र विकास नभनेर मानव विकास मात्र भनी व्याख्या र विश्लेषण गरिएको पाइन्छ । वृद्धि र विकास बिना मानव अस्तित्व सम्भव छैन । मनोविज्ञानको बैज्ञानिक इतिहासको सुरुवातसँगै विकासात्मक मनोविज्ञानले मानव विकास र वृद्धिको अध्ययन सुरु गरेको पाइन्छ । यहाँ हामी हाम्रो पाठ्यक्रमले दिएको शीर्षक भित्र रही यसको अध्ययनलाई अगाडि बढाउन चाहन्छौं :

२.१ विकास अध्ययनका विधिहरु (Methods of studying development)

मनोविज्ञानहरुबाट मानव व्यवहारको अध्ययन गर्ने कार्य धेरै पहिलेदेखि गरिदै आएको पाइन्छ । मानवीय विकास अध्ययनका लागि बढी उपयुक्त विधि यहि नै हो भनेर कितान गर्न सकिने अवस्था छैन किनकि मानव व्यवहारको अध्ययन सजिलो विषय होइन । हरेक क्रियाकलापका लागि बैज्ञानिक मान्यता प्राप्त, विधिको निर्माण र कार्यान्वयन आजको मानव विकास अध्ययन विधिमा आवश्यक छ । सृष्टिको विकासलाई हेर्दा मानव विकासको अध्ययन एउटा नया विषय भएकोले यसका अध्ययन विधिहरु चिकित्सा शास्त्र, भौतिक विज्ञान, सामाजिक विज्ञानजस्ता क्षेत्रहरुबाट ल्याई मनोवैज्ञानिकहरु मानव विकासको अध्ययनमा कार्यरत छन् । मानव विकास अध्ययनका क्रममा मनोवैज्ञानिकहरुले प्राप्त प्रदान गरेका मानव विकासका अध्ययन विधिहरु मध्ये पाठ्यक्रममा सिफारिस गरीए अनुसार लम्बीय विधि (Longitudinal method), खण्डवत अध्ययन विधि (Cross sectional

method) र क्रमागत उमेरगत समूहानुरूप (Cohort sequence) लाई क्रमश उल्लेखित गरिएको छ ।

Longitudinal study: Research/Study that follows the same people over a period of time

Cross-sectional study: Research/study that assesses different people of different ages at the same time

Cohort sequence: Research/study that assesses the people in a sectional study two or more times sequential strategies overcome the draw back of longitudinal and cross-sectional methods. It is complicated, expensive and is not the perfect solution.

२.१.१ लम्बीय/अनुदैर्घ्य विधि (Longitudinal method)

विकासात्मक अवस्था अध्ययन विधि वा वंशसुत्र अध्ययन विधिभित्र पर्ने एक तथ्याङ्क सण्जठण्कलन गर्ने विधिमा लम्बीय विधि उत्कृष्ट मानिन्छ । यस विधिमा बालबालिकाहरूका विशिष्ट विशेषताहरूको अतिरिक्त विकासका विविध पक्षहरूको समेत अध्ययन गरिन्छ । बालबालिकाहरूको शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, संवेगात्मक आदि सम्पूर्ण पक्षहरू यस विधिको अध्ययन क्षेत्रभित्र पर्दछ । यस विधिले समयको दीर्घता वा विस्तारलाई प्राथमिकता दिने हुँदा यसको नामाकरण नै लम्बीय वा अनुदैर्घ्य राखिएको हो ।

यस विधिमा कुनै एउटा बालक वा एउटै उमेर समूहका बालबालिकाहरूको कुनै निश्चित उमेरबाट अध्ययन सुरु गरी अर्को कुनै निश्चित उमेरसम्म निरन्तर वातावरण र उमेरजन्य परिवर्तनको अन्तरक्रिया स्वरूप व्यवहारमा देखापर्ने परिवर्तनहरूको संकलन गरिन्छ । विशेषगरी बाल्य अवस्थादेखि परिपक्वता हासिल नगरुञ्जेल सम्मका हरेक विकासात्मक चरणमा वंशानुगत गुण, सामाजिक, सांस्कृतिक एवं वातावरणीय प्रभावका कारण देखा पर्ने विभिन्न पक्षहरूको अध्ययन गर्नु नै यो विधिको मुख्य विशेषता हो ।

यो अध्ययन विधि दीर्घकालीन पद्धतिको हुन्छ । यसमा लामो समयसम्मको निरन्तर अध्ययन पछाडि तथ्याङ्कहरूलाई सामान्यिकरण गरी सिद्धान्तको रूपमा अगाडि ल्याइन्छ ।

मनोवैज्ञानिकद्वय Allan A. Stone (Astane) र Williard coslan लाई यस विधिको प्रवर्तक मानिन्छ । Allan A. Stone ले यस विधिको थालनी गरेको थिए भने Williard coslan ले यस विधिको परिमार्जन गरेका थिए । यो विधिको प्रयोग गर्दै मनोवैज्ञानिकहरु Jerman and Jean piaget (Childhood dream and imagineal) मा जन्मदेखि २ वर्षसम्मका बच्चाको अध्ययनले विविध उमेर समुह र विविध विशेषता बोकेको बालबालिकाहरुमा यसको प्रयोगात्मक वा वैज्ञानिक महत्वमाथि प्रकाश पारेका थिए । यस्तै मनोवैज्ञानिक Shirley ले २५ जना बच्चाको क्रियाकलाप र व्यक्तिगत विकासको बारेमा जन्मदेखि २ वर्षसम्म (अस्पतालदेखि घरसम्म) अध्ययन, अवलोकन र परिक्षण गरी यो विधिलाई प्रयोगमा ल्याएका थिए । यस्तै Buffon ले १७ वर्षसम्म एउटा बच्चाको उचाईको बारेमा (सन् १७५९-१७७६) सम्म अध्ययन यस विधिको माध्यमबाट गरेका थिए । यसै विधिको प्रयोग गरी मनोवैज्ञानिक Barkeley ले शिशुहरुको बौद्धिक विकास सम्बन्धी सन् १९२८ देखि १९६९ सम्म (जम्मा ४० वर्ष अवधिसम्म) ६१ जना शिशुको अध्ययन यसै विधि मार्फत गरेका थिए जो बौद्धिक विकास सम्बन्धी मानिसको सम्पूर्ण जीवनावधिकै रूपमा मानिन्छ ।

शिशुहरुको अध्ययनका सम्बन्धमा लम्बवत विधिको प्रयोग अन्य धेरै मनोवैज्ञानिकहरुले पनि गरेका छन् । माथि उल्लेखित तथ्यहरु त केही उदाहरण मात्र हुन् । मानव विकास अध्ययनको क्षेत्रमा लम्बवत विधिलाई उपयोगी मानिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि यस विधिका फाइदा, प्रयोग र सीमाहरु रहेका छन्, जसलाई क्रमशः उल्लेखित गरिन्छ :

लम्बीय विधिका फाइदाहरु (Advantages of longitudinal Method)

१. प्रत्येक बालबालिकाको बृद्धि र विकासको विश्लेषणमा सहयोग पुऱ्याउँदछ ।
२. परिपक्वता र अनुभवका बीच रहने सम्बन्धको प्रक्रियागत विश्लेषण गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ ।
३. वातावरणीय एवं साँस्कृतिक प्रभावका कारण व्यक्तिगत र व्यवहारमाथि पर्ने असरको अध्ययन गर्ने अवसर प्रदान गर्ने गर्दछ ।
४. लामो समयसम्मको निरन्तर अध्ययन र विश्लेषणको सही निष्कर्ष निकाल्न सहयोग गर्दछ ।

५. एउटा बच्चाको अध्ययनबाट पनि अन्य बच्चाहरूका सम्बन्धमा सामान्यीकरण गर्न सहयोग मिल्दछ ।
६. यस विधिबाट प्राप्त नतिजा बढी वस्तुगत र विश्वसनिय हुने तथ्य मनोवैज्ञानिकहरू स्वीकार्न तयार हुन्छन् आदि ।

लम्बीय विधिको प्रयोग (Application of longitudinal method)

१. कुनै पनि बालबालिकाहरूको वृद्धि र विकास सम्बन्धि लामो समयसम्म अध्ययन गर्नुपर्ने भएको खण्डमा यो विधिको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
२. कुनै निश्चित विषयवस्तुमा एउटै अनुसन्धानकर्ताद्वारा निश्चित व्यक्ति वा समान उमेर समुहका बालबालिकाहरूले अध्ययन गर्नुपर्दा यो विधिलाई प्रयोगमा ल्याईन्छ ।
३. एउटै व्यक्ति वा एउटै उमेर समुहका बालबालिकाहरूमा गरिएको अनुसन्धानबाट सामान्यीकरण गरी निश्चित दृष्टिकोण निकाल्न पनि यो विधिको प्रयोग गरिन्छ ।
४. एउटै व्यक्ति वा एउटै उमेर समुहका व्यक्तिमा वातावरणीय पक्ष र वंशानुगत गुणको आधारमा पर्ने प्रभावको जानकारी लिन पनि यो विधिको प्रयोग गरिन्छ ।
५. लामो समयसम्म अध्ययन गरिएका विषयवस्तुलाई विश्लेषण गरी नयाँ दृष्टिकोण निकाल्न पनि यो विधिको प्रयोग गरिन्छ ।

लम्बीय विधिका सीमाहरू (Limitation of Longitudinal method)

१. यो विधि आर्थिक, मेहेनत एवं समय सबै दृष्टिकोणबाट खर्चालु हुन्छ ।
२. यो विधि शोध कर्तामुखी हुन्छ । शोधकर्ताले धैर्य तथा एकाग्रता कायम गरी एक जना बच्चाको जीवनको निश्चित पक्षलाई केन्द्रबिन्दु बनाई लामो समय व्यतित गर्नुपर्ने हुनाले भ्रन्किटिलो हुन जान्छ ।
३. अध्ययनको अवधि पुरा नहुँदै बच्चा वा मनोवैज्ञानिकको मृत्यु भएमा अध्ययन असफल हुन्छ । समय र खर्च व्यक्तिकै खेर जान्छ ।
४. अध्ययनको नमुना छनोटमा विश्वासनीयता हुँदैन । अर्थात् नमुना छनोटले सबै बालबालिकाहरूको प्रतिनिधित्व गर्न सक्दैन ।

५. एउटा बच्चाले प्राप्त गरेको वातावरणमा देखाएका व्यवहार वा क्रियाकलापहरू अन्य वातावरणमा रहेका बच्चाको व्यवहार वा क्रियाकलापसँग मिल्दछ भन्ने कुनै ग्यारेन्टी हुँदैन ।
६. अध्ययनको अभिलेख राख्नुपर्ने हुनाले त्यसलाई सुरक्षित गर्न सकिएन भने र अध्ययनले निरन्तरता टुट्यो भने सहि निष्कर्ष निकाल्न सकिँदैन । आदि ।

२.१.२ खण्डीय/समकालिन विधि (Cross-sectional method)

यस विधिलाई अल्पकालीन वा समकालिन विधि पनि भनिन्छ । विभिन्न उमेर समूहका बालबालिकाहरूलाई एउटा समूहमा समावेश गरी एउटै समयमा अध्ययन गर्ने विधिलाई खण्डीय वा समतलीय विधि भनिन्छ । यस विधिमा नमूना बालबालिकाहरूको छनोट गर्दा विभिन्न उमेर समूहका मात्रै नभएर विभिन्न पारिवारिक, सामाजिक, आर्थिक एवं साँस्कृतिक वातावरणबाट छनोट गर्न सकिन्छ । यस विधिमा अपनाइने नमूना छनौट प्रक्रियाले गर्दा नमूना बालबालिकाहरूमा लिंग, उमेर, सामाजिक, पारिवारिक, आर्थिक वातावरणको साथै मानसिक, बौद्धिक एवं संवेगात्मक स्तरमा पनि प्रशस्त भिन्नताहरू पउन सकिन्छ । कति बालबालिकाहरूलाई समावेश गर्ने र कुन कुन विषयको अध्ययन गर्ने पहिले नै किटान गरिएको हुन्छ । एउटै अनुसन्धानकर्ता मात्र नभई आवश्यकता अनुसार एक भन्दा बढी अनुसन्धानकर्ताहरू तथ्याङ्क सङ्कलनमा संलग्न गराउन सकिन्छ । यसप्रकार सङ्कलित तथ्याङ्कलाई व्याख्या विश्लेषण गरी सामान्यीकरण गर्दा प्राप्त हुन आउने तथ्यलाई सिद्धान्तको रूपमा बाहिर ल्याइन्छ ।

यस विधिको सफल अनुसन्धानकर्ता अमेरिकी मनोवैज्ञानिक (हर्बर्ड विश्वविद्यालयका प्राध्यापक) टेम्पलिन (Templin) ले सन् १९५७ मा ३, ३ $\frac{1}{2}$, ४, ४ $\frac{1}{4}$, ५, ६, ७, र ८ वर्ष उमेर समूहका प्रत्येक उमेर समूहबाट ६०/६० जना बालबालिकाहरूमा हुने भाषा विकासको अध्ययन गरेका थिए । यस अध्ययनका आधारमा उनले शब्द उच्चारण गर्ने, एवं शब्द विभेद गर्ने योग्यता, वाक्य रचना गर्ने क्षमता तथा शब्द भण्डारका विषयमा अध्ययन गरेका थिए । अर्को मनोवैज्ञानिक पपालिया (Papalia) ले पनि यस विधिको आधारबाट अनुसन्धान गरी व्यवहारमा देखापर्ने विविधता माथि विश्लेषण गरेका थिए । मनोवैज्ञानिकहरू द्वय कोट्स (Coats) र हार्टप (Hartup) ले सन् १९६९ मा ४ देखि ७ वर्ष उमेरसमूहका बालबालिकाहरू कसरी सिकाइ गर्दछन् भनी यस विधिको प्रयोग गरेका थिए । यस विधिमा

प्रश्नोत्तर, अवलोकन, अन्तरनिरीक्षणात्मक रिपोर्ट एवं विभिन्न क्षेत्रबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई समेत समावेश गरी तुलनात्मक अध्ययन गरिन्छ ।

यस विधिमा विशेषगरी विशिष्ट व्यवहारको भन्दा औषत व्यवहारको खोजी गर्ने काम हुन्छ । यसरी मानव विकास क्रमको अध्ययन गर्ने सिलसिलामा विभिन्न उमेरका बालबालिकाहरूलाई एकै साथ राखेर छोटो समयमा एक पटक मात्र अध्ययन अवलोकन गर्ने विधिलाई खण्डीय विधि भनिन्छ ।

खण्डीय विधिका फाइदाहरू (Advantages of cross sectional method)

१. कम समयमा विभिन्न उमेर समूहका बालबालिकाहरूको अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
२. कम सायममा नै महत्वपूर्ण परिवर्तनहरूको अध्ययन गर्न सकिने हुँदा तुलनात्मक रूपमा मितव्ययी कम खर्चिलो मानिन्छ ।
३. छोटो समयमा विभिन्न उमेरका बालबालिका राखेर गरिने अध्ययनबाट विकास सम्बन्धी ढाँचाको स्पष्ट विचार पाउन सकिन्छ ।
४. लम्बीय विधिको दाँजोमा खण्डीय विधि वैज्ञानिक तथा व्यवहारिक हुन्छ । विद्यालयको परिप्रेक्षमा यसको प्रयोग सजिलो किसिमले गर्न सकिन्छ ।
५. एकै पटकमा विविध वातावरणमा रहेका र विभिन्न उमेर समूहका बालबालिकाहरूको कयौं विशिष्ट पक्षहरूले अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
६. यस विधिमा नमूना छनोट अति व्यापक हुने हुँदा यसबाट प्राप्त नतिजा बढी विश्वसनिय मानिन्छ । तथ्याङ्कलाई एकै ठाउँमा राखी सामान्यकिरण गर्न सकिन्छ, र एउटै बच्चाको जीवन अवधि कुरी रहनु पर्दैन ।

खण्डीय विधिको प्रयोग (Application of cross-sectional method)

१. छोटो समयमा धेरै प्रकारका बालबालिकाहरूको अध्ययन गर्नु परेमा यो विधिको प्रयोग गरिन्छ ।
२. धेरै बालबालिकाहरूको विभिन्न विषयमा धेरैजना अनुसन्धानकर्ताहरूद्वारा अध्ययन गर्नु परेमा यो विधिको प्रयोग गरिन्छ ।

३. विभिन्न उमेर, ठाउँ र अनुसन्धानकर्ताहरूको तथ्याङ्कलाई एकै ठाउँमा राखी समग्रताको सामान्यीकरण गर्न यो विधिको प्रयोग गरिन्छ ।
४. लम्बीय विधिले लिएको समय र खर्चिलोपनलाई न्यूनीकरण गर्न समेत यो विधिको प्रयोग गरिन्छ ।
५. विभिन्न वातावरण, उमेर र वंशानुगत गुणलाई एकै ठाउँमा राखी अध्ययन अनुसन्धानलाई एक रुपता ल्याउन समेत यस विधिको प्रयोग गरिन्छ ।

खण्डीय विधिका सीमाहरू (Limitations of cross-sectional method)

१. बालबालिकाहरूमा हुने निरन्तर एवं क्रमिक वृद्धिलाई यस विधिबाट अध्ययन गर्न सकिदैन ।
२. विभिन्न उमेर समूहबीच पाइने भिन्नताको यस विधिले उपेक्षा गर्दछ ।
३. विकासात्मक अवस्था वंशाणुगत गुण, सांस्कृतिक एवं वातावरणीय प्रभावहरूको यसले वास्ता गर्दैन ।
४. अध्ययनमा समेटिएका बालबालिकाहरूको अध्ययन गरी औषत व्यवहार निकालेपछि त्यसले कुनै खास व्यक्तिमा हुने विकासको सही प्रतिनिधित्व नगर्न सक्दछ ।
५. विभिन्न उमेर, सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक परिवेश र फरक लिंगका बालबालिकाहरूको अध्ययन गर्दा विभिन्न अध्ययन सूचकमाथि नियन्त्रण गर्न गाह्रो पर्दछ । आदि ।

२.१.३ उमेर समूह अनुक्रम सम्बन्धी विधि (Cohort-sequence method)

मानविय विकास अध्ययन विधिहरू मध्ये उमेर समूह अनुक्रमसम्बन्धी विधि पनि ज्यादै महत्वपूर्ण विधि हो । मानविय विकासक्रम गर्भाधारणदेखि शुरु भएर मृत्युसम्म कायम रहन्छ । विकासका क्रममा विभिन्न शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, भाषिक, नैतिक, संवेगात्मक, भावनात्मक, सृजनात्मक आदि परिवर्तनहरू देखा पर्दछन् । यी परिवर्तनहरू वंशाणुगत गुण र वातावरणका कारणले देखा परेका हुन् । यस्ता परिवर्तनहरू उमेरगत र समयगत हिसाबबाट भिन्दाभिन्दै प्रवृत्तिका हुने गर्दछन् । एउटै व्यक्ति अथवा एउटै उमेर समूहका बालबालिकाहरूको एउटै अनुसन्धानकर्ताद्वारा लामो समयसम्म अध्ययन गरी तथ्यगत अवधारणा सबै सामु प्रस्तुत गरिने अनुसन्धानात्मक विधिलाई लम्बीय विधि भनियो

भने धेरै जना अनुसन्धानकर्ताद्वारा विभिन्न उमेर समूहका बालकालिकाहरुको निश्चित गरिएका विषयवस्तुको आधारमा निश्चित समय पावन्दीमा समयको अभाव गरिने मानविय विकास सम्बन्धी अध्ययन विधिलाई खण्डीय विधि भनियो । उमेर समूह (क्रमागत) अनुक्रम सम्बन्धी विधि यी दुवै (लम्बीय र खण्डीय) विधिको बीच धारबाट प्रवाहित हुने गर्दछ । लम्बीय विधि र खण्डीय विधिका बेफाइदाहरुलाई हटाई फरक र विभिन्न उमेर समूहका बालबालिकाहरु लिई निश्चित गरिएका विषयवस्तुमा तुलना गरी (उमेर र समूहगत) व्याख्या विश्लेषणका आधारमा उमेरसमूह अनुक्रम सम्बन्धी विधि अगाडि बढ्दछ । उमेर समूह अनुक्रम सम्बन्धी विधि दुई वा दुईभन्दा बढी विभिन्न उमेर समूहलाई निश्चित गरिएको समय र विषयवस्तुमा अध्ययन गरिन्छ । यो अध्ययन विभिन्न काल खण्डमा, विभिन्न उमेरगत व्यक्तिहरु बीचमा अध्ययन गरिन्छ ।

उमेर समूह अनुक्रम सम्बन्धी विधि प्रयोगमा ल्याउँदा निम्नलिखित तालिका अनुरूप गर्न सकिने एउटा उदाहरण यस्तो छ: उमेरसमूह अनुक्रम सम्बन्धी ढाँचाको उदाहरण (An example of Cohort sequential design)

मापनको समय (Time of Measurement)

Birth Cohort	1968	1970	1972
1929-1932	36-39	38-41	40-43
1925-1928	40-43	42-45	44-47
1921-1924	44-47	46-49	48-51
1917-1920	48-51	50-53	52-55
1913-1916	52-55	54-57	56-59
1909-1912	56-59	58-61	60-63
1905-1908	60-63	62-65	64-67

Entries under time of measurement represent cohort ages.

Source: Cited :B.H. Lemme by Lachman, 1985.

उल्लेखित तालिकामा १९०५ देखि १९३२ सम्म जन्मिएका मानिसहरुको उमेरगत समूहलाई जन्म उमेर समूह भन्ने नामाकरण गरी विभाजित शृखंलाहरु उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । जसको अध्ययन १९६८ मा एक पटक, १९७० मा

दोस्रो पटक र १९७२ मा तेस्रो पटक अध्ययन गरिएको छ । ४ वर्षको समयमा तीन पटक अध्ययन गरी दोहोरिएको जन्मावधिलाई तुलनात्मक रूपमा अध्ययन समेत गरिन्छ । जस्तै : १९०९-१९१२ मा १९६८ मा ५६-५९ वर्षका मानिसहरूको अध्ययन गरिएको विषयवस्तु १९७२ मा फेरी १९१३-१९१६ मा जन्मिएका उमेर समूहमा खप्टीएको अध्ययन गरी तुलनात्मक विश्लेषण गरिएको छ ।

उमेर समूह अनुक्रमका फाइदाहरू (Advantages of cohort sequential method)

१. यो विधि लम्बीय र खण्डीय विधिको दरिला पक्षहरूलाई समेटेर तयार गरिएको छ ।
२. यस विधिबाट विभिन्न उमेरसमूहका उमेरगत विशेषताहरू तुलनात्मक अध्ययन गरी निचोड निकाल्न सकिन्छ ।
३. विभिन्न उमेर समूह र विभिन्न समयमा यस अध्ययनलाई अगाडि बढाउन सकिन्छ ।
४. विभिन्न वंशाणुगत गुण र वातावरणमा रहेका मानिसहरूको पनि तुलना गर्न सकिन्छ ।
५. धेरै मानिसहरूलाई अनुसन्धानमा समेट्न सकिने भएकाले यसले वैधता समेत प्राप्त गर्दछ ।

उमेर समूह अनुक्रमको प्रयोग (Application of cohort sequential)

१. छोटो समयमा नै लम्बीय विधि र खण्डीय विधिले दिने निष्कर्षलाई पा लगाउन यस विधिको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
२. धेरै तथ्याङ्कीय समूहलाई निश्चित समूहमा लडाई आफूले चाहेको विषयवस्तुको अनुसन्धान गर्नमा यस विधिको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
३. निरन्तर अनुसन्धान गर्न असम्भव रहेको अवस्थामा यो विधि प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ ।
४. एकचोटी अनुसन्धान गरी पत्ता लगाएको कुरा अर्को समयमा अर्को समूहको अनुसन्धानबाट पत्ता लगाई तुलनात्मक अध्ययन गर्न यस विधिको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
५. निश्चित उमेरको अन्तराल, निश्चित समयको अन्तराल र आफूले चाहेकै उमेरको अध्ययन गर्न यो विधि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

उमेर समूह अनुक्रमका सीमाहरू (Limitation of cohort sequential)

१. लम्बीय विधिले दिने जस्तो निश्चित विषयवस्तुको गहनतम अध्ययन यस विधिबाट पत्ता लगाउन सकिदैन ।
२. तथ्याङ्कको फराकिलोपन एकै ठाउँमा समेटिने भएकाले पत्ता लगाउन खोजिएको विषयवस्तुमा सफलता पाउन सकिदैन ।
३. खण्डीय विधिले वैयक्तिक विभिन्नताको ख्याल नगरेजस्तै यस विधिले पनि वैयक्तिक विविधतालाई समेट्न सक्दैन ।
४. तुलनात्मक अध्ययनबाट प्राप्त भएको विषयवस्तुलाई अनुसन्धानको मुख्य विषय मान्दा वास्तविक ब्यक्तिको सही प्रतिनिधित्व प्राप्त गर्न सकिदैन ।

२.२ शारीरिक विकास (Physical Development)

विकास एउटा निरन्तर चल्ने प्रक्रिया हो । यो गर्भावस्था देखि प्रारम्भ भएर जन्मेदेखि मृत्युपयन्त कायम रहन्छ । शारीरिक प्रक्रियाहरू परिवर्तन भईरहन्छन् जुन कहिले तीव्र गतिमा हुन्छ र कहिले मन्द गतिमा भैरहन्छ । विकासलाई गुणात्मक परिवर्तनको रूपमा उल्लेखित गरेको पाइन्छ । विकासमा देखा पर्ने परिवर्तनहरूलाई आकारमा, अनुपातमा, पुराना अङ्कहरू लेप हुनु र नयाँ विशेषताहरूको प्राप्तीमा परिवर्तनको रूपमा उल्लेखित गरिएको पाइन्छ । आकारमा आउने परिवर्तनले उचाइ, तौल, मोटाइ, तार्किक शक्ति, स्मरण शक्ति, बुझ्ने शक्ति आदिलाई संकेत गर्दछ भने अनुपातको परिवर्तनले आन्तरिक तथा बाह्य अंगहरू, मानसिक र बौद्धिक क्षमता आदिको विकासको मात्रालाई संकेत गर्दछ । बालबालिकाहरूमा देखापर्ने बालरौ, दुधेदाँत, लोप हुने र घस्रेर हिड्ने, बामेसर्ने, तोतेबोल्ने जस्ता व्यवहार समेत उमेरसँगै लोप हुने गर्दछन् । परिपक्वताको फलस्वरूप केही शारीरिक तथा मानसिक विशेषताहरू विकसित हुने गर्दछन् । नयाँ शारीरिक विशेषता र मानसिक विशेषताहरूले लैङ्गिक पृष्ठभूमिमा विशेष महत्व राख्ने गर्दछन् ।

शारीरिक विकास गर्भाधारणदेखि नै शुरुवात हुने गर्दछ । शारीरिक विकासले मानव शरीरममा गर्भाधारणदेखि मृत्यु नहुन्जेलसम्म हुने भित्री र बाहिरी शारीरिक र शरीर क्रिया सम्बन्धी परिवर्तन समेत जनाउँदछ । उमेर र विकासको अवस्था अनुसार मानव शरीरको आकार प्रकार, संरचना, अनुपात, मांशापेशी, हाड आदि पक्षमा विकास हुनु नै

शारीरिक विकास हो । स्नायु प्रणालीको विकासले विभिन्न संवेगलाई बुझ्न र प्रतिक्रिया व्यक्त गर्न लगाउँदछ भने नयाँ नयाँ व्यवहार सिक्न मद्दत गर्दछ । मांशपेशीको बृद्धिले बच्चाको क्रियात्मक विकासमा प्रभाव पार्दछ र नयाँ ढंगबाट अनेक कार्य गर्न सक्षम बनाउँदछ । अन्तःश्रावी ग्रन्थीले बच्चाहरुमा विभिन्न परिवर्तन ल्याउँदछ । शरीरको सामान्य अवस्थाले पनि मानव व्यवहार निर्देशित गर्दछ साथै शरीरको विभिन्न भागको कार्यलाई पनि प्रभावित गर्दछ ।

बच्चा जन्मदा औषत तौल ७.५ पाउण्ड र उचाई १९.५ इन्च हुन्छ । बालिका भन्दा बालक अलिक भारी र लम्बाई पनि बढी हुन्छ । यस अवस्थामा टाउको ठूलो, चिउडो सानो र नाक सानो र थेंचो, ढाँड र काँध साँगुरो र पेट घोटो ठूलो देखिन्छ । उमेर बढ्दै गएपछि यस्तो आकृति क्रमशः मिल्दै जान्छ ।

चार महिनाको उमेरमा बच्चाको औषत तौल २१ पाउण्ड र दुई वर्षमा २५ पाउण्ड पुग्छ । त्यस्तै चार महिनाको उमेरमा उचाई २३ इन्च, १ वर्षमा २८-३० इन्च र २ वर्षमा ३२-३४ इन्च सम्म पुग्छ । कोषहरु क्रमशः परिपक्व हुने, ज्ञानेन्द्रियहरुमा कार्यक्षमता बढ्ने, अवलोकन र श्रवण क्षमता बढ्ने तर स्नायु प्रणालीको विकास पुरा नभएकाले शरीरमा सन्तुलन कायम गर्न असमर्थ रहन्छ ।

पूर्वाबाल्यावस्थामा औषत उचाइमा वृद्धिदर वार्षिक ३ इन्च र ६ वर्षसम्म ४६.६ इन्चसम्म पुग्छ । त्यस्तै तौल वार्षिक ३-५ पाउण्ड बढ्दछ । जन्मको बेलाभन्दा ७ गुणा तौल बढ्छ । बालिकाको ४८.५ पाउण्ड र बालकको ४९ पाउण्डसम्म पुग्छ । शरीरको अनुपात मिलेर आउँछ र बालआकृति क्रमशः लोप हुँदै जान्छ । यो अवस्थामा शरीर शंख आकारको, पेट ठूलो, फराकिलो घाँटी र हातखुट्टा लामा लामा भएर आउँदछन् । यस अवस्थामा शरीरको बनोट कसैको दुब्लो, पातलो, अग्लो, कोही गोलो, मोटो, वजनदार र कोही बलियो, गठिलो मांशपेशीयुक्त आयातकार स्वरूपमा देखिन थाल्दछन् । दुधे दाँत भर्छ र ६ वर्षको अन्त्यसम्म केही स्थायी दाँत आइसक्दछन् ।

उत्तरबाल्यावस्थामा उचाइमा औषत वृद्धि २-३ इन्चका दरले हुन्छ । ९ वर्षसम्म मन्द रहेको वृद्धि १०/११वर्षको उमेरमा तीव्रता आउँछ । बालक भन्दा बालिकाको विकास तीव्र हुन्छ । त्यसैले केही छिटो परिपक्व देखिन्छ । ११ वर्षका बालिकाको औषत उचाई ५२ इन्च हुन्छ । तौलको वृद्धिदर वार्षिक ३.५ पाउण्ड हुन्छ । ११ वर्षका बालिकाको औषत तौल ८८.५

पाउण्ड र बालकको ८५.५ पाउण्डसम्म पुग्छ । शरीरको तुलनामा टाउको केही ठूलो, मुखनाक चिउडो ठूलो, ढाड लामो पातलो हुने, घाटी लामो हुने, घाँटी चौडा, पेट चेप्टो र हातखुट्टा लामा हुन्छन् । यो अवस्थामा चारवटा बुद्धि वङ्गारा बाहेक २८ वटा दाँत निस्कन्छन् । अस्थायी दाँत भरेर नयाँ स्थायी दाँत आउँछन् । १७-१८ वर्ष सम्ममा बालिकाले आफ्नो पूर्ण उचाइ प्राप्त गर्छिन् भने बालकहरूले त्यसको १ वर्ष पछि पूर्ण उचाइ प्राप्त गर्दछन् जसका कारण बालिका भन्दा बालकको उचाइ बढी हुन जान्छ । तौल पनि उचाई जस्तै बढ्न थाल्छ । शरीरको अनुपात मिलेर आउँदछ । किशोरावस्थामा यौन परिपक्वता प्राप्त गर्दछन् र शरीरका अङ्गहरूको आकार र कार्यमा परिपक्वता आउन थाल्दछ । शारीरिक बनावट, स्वास्थ्य, पोषण र संवेगात्मक स्थिति आदिले गर्दा शारीरिक विकासमा वैयक्तिक विभिन्नता पाइन्छ । यी सबै शारीरिक विकास सामान्य बच्चाहरूको हो, असामान्य बच्चाहरूमा यी सबै कुरा नभएर नै असामान्य हुन गएको हो ।

सामान्यतया: मानव शरीर अग्लो र पातलो, गोलाकार र चौडा, मोटो र आयतकार गरी ३ प्रकारका हुन्छन् । संक्षेपमा शारीरिक विकासमा प्रभाव पार्ने तत्वहरूमा वंशानुगत गुण र वातावरण, पोषण, संवेगात्मक व्यवधान, यौन भिन्नता, जातियता, बुद्धि, सामाजिक आर्थिक अवस्था आदि पर्दछन्, जसले प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा वृद्धि र विकासमा असर गरिरहेको हुन्छ ।

२.३ संज्ञानात्मक एवं बौद्धिक विकास (Cognitive and intellectual development)

बौद्धिक विकासलाई नै संज्ञानात्मक वा मानसिक विकास पनि भनिन्छ । बौद्धिक विकासले विभिन्न मानसिक योग्यतालाई समेटेको हुन्छ । मानसिक विकास साधारण चिन्तनबाट शुरु भई अमूर्तबाट मूर्ततिर बढ्दै जान्छ । उमेर बढ्दै गएपछि परिपक्वता प्राप्त हुने र मानसिक विकास हुँदै जान्छ । धारणाको विकास, स्मरण, कल्पना, चिन्तन, तर्क, अवलोकन क्षमता समस्या समाधान गर्नु आदिलाई मानसिक विकास भनिन्छ । मानसिक विकासमा परिपक्वता, सिकाइ, वंशानुगत गुण र वातावरणले प्रभाव पारेको हुन्छ ।

नवजात शिशु अवस्थामा अपरिपक्व स्नायुप्रणाली ज्ञानेन्द्रिय, क्षमता र मस्तिष्कले गर्दा यस अवस्थामा कुनै विशेष महत्वपूर्ण बौद्धिक प्रतिक्रिया देखा पर्दैन । शैशवावस्थामा बुझाई क्षमताको विकास हुन थाल्छ । आफ्ना नजिकका वस्तु तथा मानिस सम्बन्धमा

जानकारी राख्न खोज्छन् । धेरै, थोरै, यता, उता, विहान, दिउसो, बेलुका जस्ता कुरामा सामान्य धारणा निर्माण गर्न थाल्दछन् । बौद्धिक योग्यता भएका बच्चाहरु छिटो बोल्न सिक्छन् । २ वर्षको अन्त्यतिर २/३ शब्द भएको वाक्य बनाउन थाल्दछन् र शब्द भण्डार १२५ शब्दसम्म पुग्दछ । साधारण तर्क गर्न र धेरै कुराहरुको अनुकरण गर्न थाल्दछन् । उमेर बढ्दै गएपछि बौद्धिक क्षमतामा पनि विकास हुन थाल्दछ । विभिन्न गलत धारणाहरुमा सुधार हुँदै जान्छ । पूर्वबाल्यावस्थामा जीवन, मृत्यु, जन्म, शारीरिक कार्य, स्थान, तौल, संख्या, समय, यौन भूमिका, सुन्दरता, सामाजिक चेतना, व्यङ्ग्य आदिबारे धारणा निर्माण गरी बुझ्न थाल्दछन् । उत्तर बाल्यावस्थामा पूर्वबाल्यावस्थाका धारणाहरु सुदृढ हुन थाल्दछन् । ११/१२ वर्षसम्ममा बौद्धिक क्षमताको विकास पूर्ण हुन जान्छ । यस अवस्थामा साथीहरूसँग संलग्नता बढ्ने, विद्यालय भर्ना हुने सञ्चार माध्यमप्रति रुची बढ्ने आदिले गर्दा बच्चाको सामाजिकरणको क्षेत्र विस्तृत हुन जान्छ । पूर्वबाल्यावस्थाका अस्पष्ट धारणाहरु क्रमशः प्रष्ट हुने र नयाँ नयाँ धारणाको निर्माण गर्न थाल्दछन् । यो विशेषताहरु सामान्य बच्चाको अवस्थामा हो, असामान्य बच्चा वा विशेष आवश्यकता भएका बच्चामा संज्ञानात्मक तथा बौद्धिक विकासको अवस्थामा उनीहरुको अवस्था हेरी फरक फरक अवस्था देखा पर्ने हुन्छ । बौद्धिक असामान्य व्यक्तिमा यी कुनै प्रकारको विकास भएको पाइदैन ।

२.३.१ पियाजेको दृष्टिकोण (View of piaget)

जीन पियाजे (Jean piaget) को जन्म सन् १८९६ मा स्वीजरलैण्डमा भएको हो । उनी एक विकासात्मक मनोवैज्ञानिक हुन् । उनले बच्चाहरुको संज्ञानको विकासबारे सिलसिलाबद्ध अध्ययन गरेका थिए । उनका अनुसार संज्ञान आफ्नो वातावरण बारे थाहा गर्ने प्रक्रिया हो । प्रत्यक्षीकरण, स्मरण, चिन्तन, मनन आदि संज्ञानको माध्यमबाट विषयवस्तुको जानकारी मिल्दछ । उनले संज्ञानलाई प्रत्यक्ष ज्ञान भनेका छन् । प्रत्यक्षीकरण, चिन्तन, मनन, स्मरण आदि सबै प्रत्यक्ष प्रकट हुने ज्ञानहरु हुनु तर बुद्धि एक सामान्य ज्ञान हो । यो सम्भावना वा अब्यक्त संज्ञानात्मक क्षमता हो । बुद्धि व्यापक र विशिष्ट किसिमको हुन्छ । उनको विचार अनुसार बुद्धि एक सर्वमान्य तथा अति व्यापक सम्भाव्य संज्ञानात्मक क्षमता हो । व्यक्तिलाई आफ्नो वातावरणसँग प्रभावकारी ढंगले मुकाविला गर्न समर्थ र वाचन बचाउन सक्षम तुल्याउने नै बुद्धि हो । बुद्धि स्थिर वस्तु होइन, यो गतिशिल तथा गत्यात्मक हुन्छ । बाँच्न बचाउन प्राणीले आफ्नो वातावरणसँग अन्तरक्रिया गर्नुपर्ने हुन्छ ।

व्यक्ति र वातावरण बीचको प्रभावकारी अन्तरक्रियाको लागि पनि बौद्धिक विकास अत्यावश्यक हुन्छ । बुद्धि व्यक्ति र वातावरणको अन्तरक्रिया सँगसँगै विकसित हुँदै जान्छ, बुद्धि तथा संज्ञान एक विकासात्मक दृष्टिकोण हो, यस दृष्टिकोणलाई पियाजेले आनुवंशिक ज्ञानशास्त्र (Genetic Epistemology) भनेका छन् ।

बच्चा जन्मने बित्तिकै रुन सक्ने, चुस्नसक्ने, मलमूत्र त्याग गर्न सक्ने हुन्छ । बच्चा निस्सासिंदा रुन्छ, मुखमा कुनै वस्तुले स्पर्श गर्दा चुस्ने र पेटमा चाप बढ्दा मलमूत्र त्याग गर्ने गर्दछ । जन्मेदेखिनै बच्चाहरुले केटी पूर्वनिर्धारित कार्ययोजना वा संज्ञानात्मक संरचनाहरु लिएर आएका हुन्छन् । यिनै पूर्वनिर्धारित र पछि निर्माण हुने संज्ञानात्मक संरचनालाई पियाजेले स्कीमा (Schema) भनेका छन् । स्कीमा एक किसिमको संज्ञानात्मक संरचना हो, जसले गर्दा व्यक्ति कुनै उद्दिपक परिस्थिति वा अनुभूतिलाई खास किसिमले पुनरसंगठित गरी खास प्रकारको प्रतिक्रिया गर्न समर्थ हुन्छ । व्यक्ति र वातावरणको बीचमा सम्पन्न हुने अन्तरप्रक्रियालाई पियाजेले अनुकूलन (Adaptation) भनेका छन् । अनुकूलन जीवन सुगम र सफल पार्न आवश्यक हुन्छ किनकि परिस्थितिसँग सम्झौता गर्न नसके व्यक्ति जीवित रहन सक्दैन । अनुकूलन परिस्थितिसँग मिल्ने प्रक्रिया हो, यो दुई किसिमबाट सम्भव हुन्छ:

१. समिकरण (Assimilation)

सबैलाई आफू सरह देख्ने प्रक्रियालाई समिकरण भनिन्छ । यो एक विभिन्न वस्तु वा परिस्थितिलाई आफ्नो दृष्टिकोण अनुरूप हेर्ने र प्रतिक्रिया गर्ने प्रक्रिया हो । जस्तै: नवजात शिशु सबैकुरा चुस्न, खान हुने ठान्दछ र सोही अनुरूप कार्य गर्दछ । यसो गरिनुको मूल कारण स्कीमाको कमीकमजोरी हो । भरखरको बच्चाले चुस्न मात्र जानेको हुन्छ, चुस्न नसकिने र खान नहुने वस्तु पनि हुन्छन् भन्ने कुरा उसलाई थाहा हुँदैन कारण यस प्रकारको अनुभव नै उसको पाएको हुँदैन र फरक छुट्याउने सकिने संज्ञानात्मक संरचना वा स्कीमा तिनमा विकास नै भैसकेको हुँदैन तर यो स्थिति धेरै दिन रहँदैन । कारण सधैं यो स्थिति रहेमा विकास नै सम्भव हुँदैन र विकास बिना बच्चा जीउन पनि सक्दैन ।

२. समायोजन (Accomodation)

यो समिकरणलाई संशोधन गरी नयाँ स्कीमा वा कार्ययोजना तयार गर्ने प्रक्रिया हो । यो एक सिकाई प्रक्रिया हो । यो अनुभव र अनुभूतिबाट मात्र सम्भव हुने हुन्छ । बच्चाले

कुनै बेला तितो, पिरो, सारो वस्तुलाई पनि चुस्न र निल्न खोज्छ तर सारो कुरा चुस्न, चपाउन नसक्ने हुन्छ, अनि उसले सबै कुरा चुस्न, चपाउन र खान नसकिने हुन्छन् भन्ने अनुभूति गरी सबै वस्तुलाई मुखमा राख्न छोड्छ । परिमार्जन र परिवर्तन ल्याएर नयाँ संरचना तयार गर्ने प्रक्रिया नै समायोजन हो ।

हरेक प्राणीमा आफूलाई एक शान्त र स्थिर अवस्थामा राख्ने प्रवृत्ति (Tendency) रहेको हुन्छ । धेरै जसो सन्तुलित अवस्थामा रहेको प्राणीमा विधनवाधाहरु आउनाले सन्तुलित अवस्था खलबलिने र असन्तुलित हुने अवस्था सृजना हुन्छ । त्यसलाई पुनः पूर्व सन्तुलनको अवस्थामा ल्याउनपर्ने हुन्छ । मानिसका कार्यकलापहरु कहिले र कसरी सञ्चालन हुन्छन् भन्ने प्रश्नको जवाफमा पियाजेले सन्तुलन (Equilibration) को अवधारणा राखेको पाइन्छ ।

समिकरण सबै घटना, विचार वा अनुभवलाई एउटै संरचनामा संगठित गर्ने प्रक्रिया हो भने समायोजन पूर्व संरचनामा समाहित गर्न नसकिने अनुभवलाई समाहित गर्न नयाँ संरचना निर्माण गर्ने प्रक्रिया हो । सन्तुलन समायोजन प्रक्रियालाई सञ्चालन गरी व्यक्तिलाई पूर्व स्थितिमा ल्याउने प्रक्रिया हो । अतः पियाजेको भनाइमा बच्चाको संज्ञानात्मक विकास तथा सिकाई यिनै तिन प्रक्रिया समीकरण, समायोजन र सन्तुलनबाट सम्पन्न हुने गर्दछ । यी तिन प्रकारका दृष्टिकोणहरु देखा परेनन् भने असामान्यताको अवस्था सृजना हुने गर्दछ र सामान्य अवस्थामा ल्याउन विशेष आवश्यकता शिक्षाको जरुरत पर्दछ । पियाजेले मानविय जीवनलाई संज्ञानात्मक विकासका चरणको रूपमा संवेदिन शारीरिक क्रियाको चरण, पूर्वाचिन्तनको चरण, स्थुलचिन्तनको चरण र औपचारिक चिन्तनको चरण गरी जम्मा ४ चरणमा व्याख्या विश्लेषण गरेको पाइन्छ ।

२.३.२ भिगोस्कीको दृष्टिकोण (Views of Vygotsky)

लेभ एस. भिगोस्की (Lev Semenovich vygotsky) रशियन नागरिक हुन् । उनले बालविकासमा अनुसन्धान गरी संस्कृति र अन्तरवैयक्तिक सञ्चारको माध्यमबाट निर्देशित हुने कुरालाई व्याख्या र विश्लेषण गरेको पाइन्छ । उनले बच्चा र संस्कृतिको अन्तरक्रियाको माध्यमबाट ज्ञानको निर्माण हुने कुरालाई जोड दिएको पाइन्छ, यस प्रक्रियालाई उनले सहयोगात्मक प्रक्रिया (Collaborative Process) भनेका छन् । बच्चा

र संस्कृतिको अन्तरक्रियाबाट बानी व्यवहार, बोलीवचन, भाषाशैली, शिष्टता आदि निर्माण हुने गर्दछ । उनका अनुसार सामाजिक अन्तरक्रिया र अनुभवका आधारमा ज्ञान निर्माण हुने गर्दछ । ज्ञानले बाह्य संसारलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । ज्ञानको निर्माणमा अरुसँगको अन्तरक्रिया, प्रत्यक्ष शिक्षण, विश्वास, भाषा, संस्कृति, चिन्तन, तालिम, निर्देशित खोजका साथै व्यक्तिको पूर्वज्ञान, विश्वास आदिले प्रभाव पार्दछ ।

मानव विकासलाई व्यक्तिको ऐतिहासिक सामाजिक परिवर्तन र सन्दर्भलाई विचार नगरिकन बुझ्न सकिदैन, कारण व्यक्तिको व्यवहार तथा विकासलाई त्यसले प्रभावित पारेको हुन्छ । ज्ञान यस विचार अनुसार सामाजिक रूपमा देखा पर्दछ । ज्ञान समाजले सृजना गर्दछ र व्यक्तिलाई हस्तान्तरण गर्दछ । सामाजिक दृष्टिकोणले साभ्का रूपमा प्राप्त गरेका क्रियाकलापहरूलाई आफू अनुसार हस्तान्तरण र आन्तरिकीकरण गरी निर्माण हुने ज्ञान नै विकास हो । बच्चाको संज्ञानात्मक वा बौद्धिक विकास नै संस्कृति आर्जन गर्ने प्रक्रिया हो । सामाजिक रूपमा निर्माण भएका संरचनात्मक क्रियाकलापहरूले व्यक्तिको मस्तिष्कलाई आकार दिन्छ । अरुहरूसँगको अन्तरक्रियाबाट मानसिक संरचना र प्रक्रियाहरू पत्ता लगाउन सकिन्छ । चिन्तन प्रक्रिया र संज्ञानात्मक संरचनाहरूको वास्तविक सृजना गर्ने कार्य भन्दा पनि सामाजिक अन्तरक्रिया ज्ञान निर्माणका लागि बढी प्रभावशाली हुन्छन् ।

ज्ञानको निर्माणमा समाजको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । व्यक्तिका क्रियाकलाप र संज्ञानलाई सामाजिक तथा साँस्कृतिक तत्वले पूर्णता दिन्छन् । प्रत्येक बच्चाको व्यवहार तथा क्रियाकलापमा समाज तथा साँस्कृतिको छाप प्रदर्शित भएको हुन्छ । बच्चाको सिकाइ उपलब्धीका लागि समाजलाई समिश्रण गर्नुपर्दछ । सामाजिक क्रियाकलाप एउटा घटनाक्रम (Phenomenon) हो, जसले मनोबैज्ञानिक सिद्धान्तको स्थापना गर्न र चेतनामा आउने परिवर्तनलाई व्याख्या गर्न सहयोग गर्दछ । जब व्यक्ति एक पटक भाषिक संकेतहरूमा निपूर्ण हुन्छ अर्को चरणमा यिनै संकेतहरूलाई उपयोग गरी आफ्नो विचार वा कार्यलाई निर्देशित र नियन्त्रण गर्दछ । यसरी आफ्नो कार्य र व्यवहारलाई नियन्त्रण र निर्देशित गर्नु भनेको नै स्व: नियन्त्रण हो ।

भिगोस्की सिकाइ सिद्धान्तको एउटा महत्वपूर्ण अवधारणा भनेको विकासको अधिकतम क्षेत्र Zone of proximal development (ZPD) हो । सिकारुलाई दिएको समस्या समाधानबाट निश्चित गरिएको व्यक्तिको वास्तविक विकासात्मक तह र योग्य सहपाठीहरूसँगको सहकार्य वा वयस्कको निर्देशनमा रही उसले

गरेको समस्या समाधानबाट निर्धारण गरिएको सम्भावित विकासको तह बीच रहेको अन्तरलाई ZPD भनिन्छ । बच्चाको वास्तविक विकासको तह र उसले प्राप्त गर्न सक्ने अधिकतम विकासको उच्च तहलाई सम्भावित विकासको अधिकतम क्षेत्र (ZPD) भनिन्छ । ZPD एउटा अवधारणा हो जसको आधारमा व्यक्तिले आफ्नो सम्भावित विकासको तहलाई सहकार्य वा योग्य व्यक्तिको सहयोगको आधारमा प्राप्त गर्न सक्दछ । बच्चा ज्ञानको निर्माण प्रक्रियामा सक्रिय हुनु पर्दछ, यही सक्रियताले ज्ञान बन्ने गर्दछ, ज्ञान बढ्नेको लागि सामाजिक रूपले अर्थपूर्ण क्रियाकलापमा संलग्न हुनु आवश्यक छ भन्ने दृष्टिकोण भिगोस्कीको रहेको छ ।

भिगोस्कीका अनुसार सामाजिक अन्तरक्रिया र संस्कृतिको प्रभावबाट बच्चाको संज्ञानात्मक विकासमा प्रभाव पर्दछ । सामाजिक निर्माणवाद सिद्धान्तको मुख्य अवधारणा भनेको नै ZPD, MKO (More Knowledge thers), scaffolding, tools of culture हुन् । बच्चा एकलैले ज्ञान प्राप्त गर्न सक्दैन, उसले वयस्क वा आफूभन्दा बढी ज्ञान वा सीप भएका व्यक्तिहरुको सहयोग र सल्लाहबाट ज्ञान प्राप्त गर्दछ भने त्यसलाई MKO भनिन्छ । सिकारुभन्दा बढी उच्च क्षमता वा बुझाइको तह भएको व्यक्तिलाई MKO भनिन्छ । सिकाइमा MKO र सिकारु बीच छलफल हुने गर्दछ । शुरुमा छलफल Intrapersonal (MKO र सिकारुबीच) र पछि Interpersonal (सिकारुहरु बीच) हुने गर्दछ । Scaffolding कुनै पनि पाठ, शिक्षण पश्चात हुने छलफल (MKO सँग) हो भने भाषा, सङ्केत, मूल्य जस्ता साँस्कृतिक साधनहरु (Tools of culture) ले उल्लेखित सबै सिकाइ प्रभावित गर्ने गर्दछन् ।

२.३.३ कर्लवर्गको दृष्टिकोण (Kohlberg's view)

यस दृष्टिकोणलाई नैतिक विकासको रूपले हेरिने गरिन्छ । संज्ञानात्मक विकासको आधार नैतिकता भन्ने मान्यतामा आधारित यस दृष्टिकोणलाई कर्तवर्गले निम्नलिखित ३ तह र ६ वटा चरणमा विभाजन गरी व्याख्या गरेको पाइन्छ ।

क) पूर्व नियम तह (Pre-conventional level)

Kohlberg ले सर्वप्रथम पूर्व नियम तहका आधारमा नैतिकताको विकास हुने कुरालाई जोड दिएका छन् । मानिसका कयौँ नैतिकताहरु पूर्व स्थापित नियमहरुका आधारमा अगाडि बढेका हुन्छन् जसले ज्ञानात्मक कुरालाई निर्देशित गर्दछ । यस प्रकारको नैतिकताको

विकास गर्दा २ वटा चरणहरू पार गर्ने दृष्टिकोण उनको रहेको छ । पहिलो चरण **punishment and obedience oriented** (दण्ड र आज्ञाकारिताको अभिमुखीकरण) हो जसले कतिपय कुराहरू व्यक्तिले दण्ड पाउने डरले गर्दै र नैतिकताको विकास गर्दछ भने आफूभन्दा ठूलाको आज्ञा पालना गर्ने कुराबाट नैतिकताको विकास गर्दछ । दोस्रो चरण **Naivehedonistic oriented** (सादा खुसीजीवन बिताउने मानिसको अभिमुखीकरण) हो , जो जीवन सञ्चालन गरेर नैतिकताको विकास गर्ने कुरा हो । यसले समाजमा मानिस मानिस मिलेर बस्न र हेलमेल बढाउन सहजीकरण गर्ने कार्य गर्दछ । समाजका मानिसहरूको र संस्कृतिको प्रभावबाट यस्ता विषयवस्तुहरू अगाडि बढ्ने गर्दछन् ।

ख) नियम सम्मत तह (Conventional level)

नैतिकताको विकास गर्ने यस तहलाई सामाजिक तह पनि भन्ने गरिन्छ । यस तहमा बच्चाको नैतिक विकास अन्तरक्रिया, छलफल, हेलमेलबाट अगाडि बढ्दछ । समाजले दिएको निर्देशन अनुसार आफूलाई अगाडि बढाउन प्रयत्न गर्ने गर्दछन् । यस तह अन्तरगत पनि २ वटा चरणहरू सम्बन्धित गरिएको पाइन्छ । तेस्रो चरण: **Good girl and Good boy orientation** (राम्रो बच्ची र राम्रो बच्चाको अभिमुखीकरण) समाजमा वा विद्यालयमा रहेका बालबालिकाहरूलाई सबैले राम्रो भन्ने दृष्टिकोण बनाउन यो तह तल्लीन रहेको पाइन्छ । विद्यालय उमेर समूहका बालबालिकाहरूमा यो चरण बढी उपयुक्त देखिन्छ । चौथोचरण: **Social order maintaining orientation** (सामाजिक त्रमागत सम्भार अभिमुखीकरण): यस चरणमा समाजले राखेका मूल्य, मान्यता, धर्म, रितिरिवाज, चालचलनहरूलाई अवलम्बन गर्ने बालबालिकाहरूको नैतिकता रहेको हुन्छ । समाजमा स्थापित सबै विषयवस्तुहरूलाई अंगीकार गरी बालबालिकाहरूले नैतिकताको विकास गर्ने गर्दछन् ।

ग) पाश्चात नियम सम्मत तह (Post conventional level)

यसलाई सिद्धान्तको तह पनि भनिने गरिन्छ । नियम सम्मत तहमा स्थापित भएका विषयवस्तुहरूलाई स्थापित गर्दै त्यसलाई दिगोपना दिन यो तह तल्लीन रहेको हुन्छ । यस तहमा पनि २ वटा चरणहरू समावेश गरेको पाइन्छ । पाँचौ चरण **Legalistic orientation** (वैधानिक अभिमुखीकरण) हो, यसमा नैतिक रूपमा अगाडि बढ्न कानूनको सहायता लिइन्छ । वयस्क अवस्थाका मानिसहरूमा नैतिकताको विकास गर्न यो

चरण आवश्यक पर्दछ । कानूनद्वारा स्थापित मूल्यमान्यतालाई आधार मानि गर्नुहुने र गर्न नहुने छुट्याउने गरिन्छ । छैठौं चरण Universal ethical principle orientation (सार्वभौमिक नैतिक सिद्धान्त अभिमुखिकरण) हो, जसमा विश्वबन्धुत्वको भावना अनुरूप नैतिकताको विकास गर्ने प्रक्रियालाई यस चरणमा उपयोगमा ल्याइन्छ । सामाजिक न्यायको आधारमा यो चरण अगाडि बढ्दछ । यी सबै नैतिकताका चरणहरूको जानकारी गराई संज्ञानात्मक वा बौद्धिक विकास गराउने गरिन्छ ।

यसरी उल्लेखित विषयवस्तु र विभिन्न विद्वानहरूले दिएको दृष्टिकोणहरूका आधारमा संज्ञानात्मक एवं बौद्धिक विकास गरिने गरिन्छ । यो विषयवस्तुलाई अगाडि बढाउदा वैयक्तिक विभिन्नता भै विशेष आवश्यकताको शिक्षा दिनुपर्ने परिस्थिति व्यक्ति विशेषमा देखा परेको खण्डमा विभिन्न वैयक्तिक सहयोगात्मक पद्धति अपनाउनु पर्ने हुन्छ । शिक्षा वा ज्ञान मानव अधिकार, जन्मसिद्ध अधिकारको रूपमा स्थापित भैसकेकाले सबैका लागि शिक्षा अवधारणा अनुरूप विशेष परिस्थितिमा रहेका बालबालिकाहरूलाई समेत स्थापित मूल्यमान्यता अनुरूप संज्ञानात्मक विकासको प्रक्रिया सुनिश्चित गरिनु पर्दछ ।

२.४ ब्यक्तित्व र समाजिक विकास (Personality and social development)

शाब्दीक रूपमा ब्यक्तित्व भन्नाले बाहिरी रूपाकृतिलाई ब्यक्तित्व भनिन्छ तर ब्यक्तित्वले सम्पूर्ण ब्यक्तिको भित्री र बाहिरी विषयवस्तुलाई समेटेको पाइन्छ । ब्यक्तिको मोटाइ, गोलाइ, अग्लो, होचो, गोरो कालो, सुन्दर कुरूप आदिले मात्र उसको ब्यक्तित्वको बोध नगरी समग्रतामा ब्यवहार एवं क्रियाकलापहरूबाट ब्यक्तित्वलाई बुझिने गरिन्छ । ब्यक्तित्वको अध्ययनको क्षेत्रमा ब्यक्तिका विशेषताहरू एवं ब्यक्तिगत भिन्नताहरूको अध्ययनले मान्यता प्राप्त गरेपछि प्रोत्साहन प्राप्त गरेको देखिन्छ । ब्यक्तित्वमा विभिन्न गुणहरूको यस्तो सङ्गठन पाइन्छ जसले ब्यक्तिको समायोजन प्रक्रियालाई निर्धारित गर्दछ । प्राप्त गरेको सङ्गठनले ब्यक्तिलाई वातावरणमा त्यस प्रकारले समायोजन गर्न मद्दत गर्दछ जसद्वारा उसको ब्यवहार स्पष्ट रूपले अरु ब्यक्ति भन्दा भिन्न देखिन्छ ।

मानिस एक सामाजिक प्राणी हो । समाजबाट पृथक रहेर उसको विकास हुन सक्दैन । मानिसले समाजसँग आफ्नो सम्बन्ध दृढ र व्यापक बनाउदै जानुलाई सामाजिक विकास भनिन्छ । विकासका विभिन्न अवस्थामा समाजबाट सिक्दै जाने

विभिन्न क्रियाप्रतिक्रिया र व्यवहारलाई नै सामाजिक विकास भनिन्छ । समाजले सृजना गरेको मूल्य, मान्यता र संस्कृतिको पालना गर्न सिकनुलाई सामाजिक भनिन्छ । समाजका विभिन्न व्यक्तिसँग तथा परिस्थितिमा सामाज्यस्य स्थापना गर्न सक्ने गुणको विकास नै सामाजिक विकास हो । समाजको मान्यता र दृष्टिकोण अनुसार व्यवहार गर्नु, सामाजिक भूमिका निर्वाह गर्नु, समाजमा समायोजन हुन सक्नु नै सामाजिक विकास हो ।

समाजमा रहने बच्चाको व्यवहार परम्परा र संस्कृतिबाट प्रभावित हुन्छ । बच्चाको व्यक्तित्वले अन्यलाई प्रभावित गर्दछ र आफू पनि अन्यबाट प्रभावित हुन्छ । जन्मपछि नै बच्चा आफ्नो आवश्यकता परिपूर्तिका लागि आमाबाबु र समाजमा भर पर्दछ । जन्मेको केही महिना पछि नै बच्चामा सामाजिक सचेतना भएको देख्न सकिन्छ । सामाजिकीकरणमा भाषाको ज्यादै ठूलो महत्व रहन्छ । बोलेर, सुनेर, पढेर, लेखेर आफ्नो सामाजिक सम्पर्कलाई बढाउन सकिन्छ । भाषा सम्बन्धी समस्या भएका बच्चाहरूमा व्यक्तित्व र सामाजिक विकास ढिलो भएको पाइएको छ ।

व्यक्तित्व र सामाजिक विकास विभिन्न अवस्थामा फरक फरक ढंगले हुने गर्दछ । जन्मेको पहिलो महिनामा शिशु साधारण ध्वनि र मानव ध्वनिमा अन्तर पाउन सक्दैन । दोस्रो महिनामा शिशु मानव ध्वनि र अन्य ध्वनिमा अन्तरपहिल्याउन सक्छ र अर्को व्यक्तिलाई आफ्नो नजिक आउने सबै व्यक्तिलाई हेर्छ र उसँग खेल क्रिया गरेमा हास्य थाल्छ । पाँचौ महिनामा क्रोधपूर्ण र प्रेमपूर्ण व्यवहार बुझ्दछ र आफ्नै शरीरसँग खेल थाल्छ । छैठौ महिनामा परिचित व्यक्तिलाई चिनेर उपयुक्त प्रतिक्रिया गर्दछ र अपरिचित व्यक्ति प्रति भएको भाव प्रदर्शन गर्दछ । आठौ महिनामा मानविय शब्द र हाउभाउको अनुसरण गर्न थाल्दछ । एक वर्षमा आज्ञापानल गर्ने र आमाबाबुको निर्देशन पालन गर्न थाल्दछ । दुई वर्षमा प्रौढहरूसँग हास्ने र दैनिक कार्यमा सहयोग गर्न थाल्दछ र परिवारको एक सदस्यजस्तो हुन जान्छ र खेलमा रुचि लिन्छ । यसरी शिशु निस्कृयबाट एक सक्रिय सदस्यको रूपमा पारिवारिक कार्यमा सहभागि हुन थाल्दछ ।

बाल्यावस्थामा व्यक्तित्व र सामाजिक विकास औपचारिक रूपमा अगाडि बढ्दछ । यस अवस्थामा एकलै बस्दा अरुको ध्यान केन्द्रित गर्ने, समान उमेरका साथीहरूसँग खेल्ने र अन्य व्यक्तिसँग पनि सम्बन्ध बढाउन खोज्छन् । हर्लकका अनुसार यस अवस्थामा सामाजिक व्यवहारहरूको प्रारम्भ हुन्छ । अरुहरूको अनुहारको अभिव्यक्ति, त्यसपछि हाउभाउ, गति, बोलीको आवाज आदि क्रमशः अनुकरणबाट सिक्दछ । बच्चाहरू आफन्तसँग निर्भर रहेको

हुनाले अपरिचित व्यक्ति आएमा डराउने, लुक्ने र एकलै छोड्दा रुने गर्दछ। बच्चाहरूले अरु बच्चाको खेलौना खोसेर भए पनि आफूलाई बलियो देखाउने प्रयास गर्दछन्। आफूभन्दा ठूलासँग मिलेर खेल्ने र दैनिक कार्यमा सहयोग समेत गर्दछन्। कतिपय अवस्थामा विरोध जनाउने बानीको विकास समेत भैसकेको हुन्छ। घर बाहिरका आफ्नो उमेर समूहका बच्चाहरूसँग सम्पर्क गर्ने, खेल्ने आदि कार्य गर्न थाल्दछन्। यस अवस्थालाई पूर्वबालसमूह उमेर भनिने गरिन्छ, जसमा बच्चाहरू आफ्नो उमेर समूह निर्माण गरी सामाजिकीकरणको सुरुवात गर्न पुग्दछन्। नर्सरी, किण्डर गार्टेन, मन्टेश्वरी विद्यालय गएका बच्चाहरूमा सामाजिक विकास एउटा तालिम प्राप्त शिक्षकको रेखदेखमा हुने भएकाले यस उमेरका बच्चाहरू सामाजिक समायोजनमा सक्षम हुन सक्दछन्। आफ्नो उमेर समूहसँग सम्पर्क बढाउने, सामूहिक खेलमा मजा लिने, रमाइलो मान्ने र रुची राख्ने पूर्व प्राथमिक विद्यालयमा जान मन पराउने, खेलबाट सहयोगको भावना विकास गर्ने, रिसाउने, कराउने, सामानहरूको आधारमा खेल्ने जस्ता व्यवहार गर्ने तथा अनुकरण गर्ने र जिज्ञासु हुने जस्ता सामाजिकीकरणको विकास यस अवस्थामा हुने गर्दछ।

उत्तर बाल्यावस्थामा बालबालिकाहरू विद्यालय जान थाल्दछन् र नयाँ नयाँ साथी र व्यक्तिहरूसँग सम्पर्क बढाउन थाल्दछन्। यिनीहरूको सामाजिकीकरणको क्षेत्र बढ्न थाल्दछ। यिनीहरू समूह बनाउने उमेरमा आउँदछन्। यिनीहरूमा सामाजिकीकरणको सचेतना तीव्र गतिमा हुन थाल्दछ। विद्यालय जान रुची लिने, नयाँ नयाँ साथी बनाउने, समूह बनाउने, समूहमा हिड्न थाल्दछन्। समूहमा हिड्दा आत्मनियन्त्रण, साहस, न्याय, सहनशिलता, नेताप्रति भक्ति, अरुप्रति सद्भाव आदि गुणको विकास हुन थाल्दछ। बालबालिकाहरूमा शोखको विकास र रुचीको विकास शुरु हुन्छ। बालकहरू उपन्यास, कथाहरू पढ्ने र घरबाहिरको काम गर्न मन पराउँदछन् भने बालिकाहरू संगीत, सिलाई, कटाई, बुनाई र घरेलु कार्य गर्नमा मन लगाउँदछन्।

यौवनावस्थाको शुरुवातसँगै सामाजिक दृष्टिकोणमा परिवर्तन आउँछ र सामूहिक कार्यमा रुची घट्न गै व्यक्तित्वमा एकटकाँटे प्रवृत्ति विकासको शुरुवात हुन्छ। यस अवस्थामा गैरसामाजिक कार्यतिर रुची बढ्ने हुनाले यसलाई सामाजिकीकरणको नकारात्मक अवस्था पनि भनिन्छ। कहिलेकाही यिनीहरू जीवन प्रति नै नकारात्मक भएको देखिन्छ। समूहमा भन्दा एकलै बस्न मन पराउने, असामाजिक व्यवहार बढ्ने, तीव्र वृद्धि र परिवर्तनले गर्दा घर र विद्यालयमा पनि सकेसम्म थोरै काम गर्ने, जीवनप्रति नै निराश भै

दीगदारीपन बढ्ने, शुरुशुरुमा उच्च संवेग देखाउने पछि परिपक्वता बढ्दै गएपछि व्यवहारपनि परिपक्व भएर आउँछ । आफूमा भएको शारीरिक परिवर्तन देखेर अरुले जिस्क्याउने डरले उनीहरू लाज मान्दछन् र शिष्ट, नम्र बन्न थाल्दछन् ।

किशोरअवस्थाका किशोरकिशोरीहरूलाई बालिग मानिन्छ र प्रौढअवस्थाको तयारी वा प्रवेश गर्ने उमेरको रूपमा समाजले हेरेको हुन्छ । यस अवस्थाका किशोरकिशोरीहरू सामाजिक रूपले नयाँ क्षेत्रमा प्रवेश गर्दछन् । यसपछि यिनीहरू साथी परिवार विद्यालय, क्याम्पस, सामाजिक संघ, संस्था, नयाँ सामाजिक मूल्य मान्यतासँग समायोजन हुन थाल्दछन् । त्यसैले यिनीहरूको सामाजिक दायरा फराकिलो हुँदै जान्छ । किशोरकिशोरीहरू विपरीत लिंगप्रति आकर्षित हुने र उनीहरूप्रति रुची बढ्ने, नयाँ राम्रो लुगा लगाएर बाहिर भ्रमण, वनभोज, संगीत आदिमा भाग लिन मन पराउने, आफ्नो समूहलाई आदर्श मान्ने, शिक्षाको माध्यमबाट भविष्यको रोजगारीप्रति आकर्षित हुने, धन कमाउने, प्रेम र विवाहको लागि तयार हुने, समाजमा आफ्नो पहिचान बढाई कुशल नेतृत्व बहन गर्ने जस्ता सामाजिक विकास यस अवस्थामा हुने गर्दछ । वंशानुगत गुण, बच्चाको शारीरिक स्वास्थ्यको अवस्था, घरेलु वातावरण, पालनपोषण, रितिरिवाज, आर्थिक अवस्था, धार्मिक संस्था, सहपाठी समूह, क्लब र सामाजिक संघ संस्था, भाषा, साहित्य, सिनेमा, टेलिभिजन, रेडियो, पत्रिका, शिक्षण संस्था, राष्ट्रिय उत्सव, आन्दोलन, शिक्षक आदिले सामाजिक विकासमा प्रभाव पारी बेगल प्रकारको व्यक्तित्व निर्माण हुने गर्दछ ।

२.५ विशेषआवश्यकतामा आबद्ध विकास ढिलाई र गडबडीहरू (Development delays and disorders associated with special needs)

स्वास्थ्य मानिसको तुलनामा विकासको गति तथा मात्रा विचार एवं मनोवृत्ति र जीवनशैलीमा देखिने औषत भन्दा तलको फरकपनलाई विकासात्मक ढिलाई वा गडबडी भन्ने गरिन्छ । यो एउटा यस्तो अवस्था हो जुन मानव जीवनावधिको हरेक विकासात्मक अवधिहरूमा अपेक्षा गरिएको विकासात्मक विशेषताहरू तथा विकासात्मक कार्यहरू औषतको अवस्थामा भन्दा फरक हुन पुग्दछ । यो रोग नभएर विकासमा देखिएको गडबडी हो । विकासात्मक गडबडीलाई शारीरिक, मानसिक तथा सामाजिक संवेगात्मक गरी तीन क्षेत्रमा बाँडेर हेरेको पाइन्छ । शारीरिक ढिलाई वा गडबडीको रूपमा शारीरिक कमशलता (Physical handicapped), मानसिक ढिलाई तथा गडबडीको रूपमा सुस्त मनस्थिति

(Mental Retardation) र शारीरिक संवेगात्मक ढिलाई तथा गडबडीको रूपमा यौनविकृति (Sexual perversions), लागुपदार्थ दुर्व्यसनी (drug abuse), आचरणजन्य समस्या (Conduct disorder) तथा मनोसामाजिक विकृति गवा सामाजिक व्यक्तित्व (Anti social personality) लाई लिने गरिन्छ ।

सुस्त मनस्थिति रोग होइन यो एउटा विकासात्मक अवस्था हो । यो विकासमा देखिने ढिलाई, अझ विशेषगरी मानसिक पक्षको विकासमा देखिने ढिलाई हो । सुस्त मनस्थितिको समस्या भएका बालबालिकाहरुमा (विशेष आवश्यकता बालबालिका) उमेर अनुसारको सञ्चार क्षमता, आफ्नो हेरचाह गर्ने सीप, सामाजिक तथा अन्तरवैयक्तिक सम्बन्ध विकास गर्ने सीप, सामुदायिक स्रोतसाधनको प्रयोग गर्ने क्षमता, शैक्षिकस्तर, फुर्सदको समयलाई प्रयोग गर्ने अनि स्वस्थ र सुरक्षा सम्बन्धी विकासको उल्लेख्य रूपमा ढिलाई वा गडबडी पाइन्छ ।

गर्भावस्थामा आमालाई पौष्टिक आहाराको कमी भएमा, भाइरलको सङ्क्रमणबाट विभिन्न रोगहरु लागेर भ्रुमको विकासमा क्षति पुग्न गएमा, गर्भावस्थामा डाक्टरको सल्लाह बिना गर्भवती महिलाले औषधी सेवन गरेमा, धुमपान तथा मादक पदार्थको अधिक सेवन गरेमा विकासमा ढिलाई वा गडबडी देखा पर्दछन् । सुत्केरी हुँदा लामो समयसम्म बच्चा लोगमा, पुरा महिना नभइकन बच्चा जन्मिएमा, बच्चा ढिलो रोएमा, अप्रेसन गरी बच्चा जन्माउँदा औजारले टाउकोमा घाउचोट लाग्न पुगेमा वा नसा च्यापिएमा पनि विकासमा ढिलाई वा गडबडी हुने सम्भावना रहन्छ ।

बच्चा जन्मिसकेपछि छाद्ने, छेर्ने भई रहेमा, पोषणयुक्त खाने कुराको कमी भएमा, अग्लो ठाउँबाट लडेर चोट लाग्न पुगेमा, सानैदेखि छारे रोग लगायत अन्य रोग लागेको अवस्थामा उचित उपचार नपाएमा, विभिन्न मानसिक रोगको समस्या भएका, आर्थिक, सामाजिक रूपमा प्रतिकूल वातावरणको कमीबाट पनि विकासात्मक ढिलाई र गडबडी देखिन्छ । बालबालिकाहरुमा विभिन्न खालका शारीरिक, भावनात्मक तथा व्यवहारिक समस्याहरु देखिन सक्दछन् । शारीरिक समस्याहरुलाई सजिलै पहिचान गर्न र समाधान गर्न पहल समेत गर्न सकिन्छ तर भावनात्मक तथा व्यवहारिक समस्याहरु पहिचान गर्न तथा समाधान गर्न त्यति सजिलो हुँदैन । शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, संवेगात्मक तथा नैतिक विकासमा कमी रहनाले विकासात्मक ढिलाई तथा गडबडी हुने गर्दछ ।

अभिभावकको मनोवृत्ति, गरिबी तथा अशिक्षा, सामाजिक मूल्यलाई स्वीकार, धर्मको अभ्यास, शिक्षक, पाठ्यक्रम, कक्षाकोठा वातावरण, आवश्यकता आदिले विकासात्मक ढिलाई र गडबडी देखाउने भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ । सिकेका कुरालाई दिमागले तत्काल काम नगरेर देखाउने व्यवहारले ढिलाई वा गडबडीको संकेत गर्दछ । सन्काहा पारामा चल्ने, सबै कुरालाई नकारात्मक ढंगले सोच्ने, अत्याधिक संवेगात्मक हुने, सचेतना नै नहुने पद्धतिले विकासमा ढिलाई र गडबडी ल्याउने गर्दछ ।

शारीरिक विकृति, मनोशारीरिक विचलन, छाला सम्बन्धी गडबडी, श्वासप्रश्वासको गडबडी, रक्तसञ्चार प्रणाली तथा पाचन प्रणालीको गडबडीको भाषिक कठिनाई, अपराधिक गतिविधिमा संलग्न हुने ब्यक्तित्वको विकासमा ढिलाई देखापर्दछ । सिकाइका आधारभूत सिद्धान्तको सहयोगबाट असामान्य व्यवहारहरूको परिवर्तन गर्न सकिन्छ । समस्यालाई केन्द्रीकृत गरी विशेष आवश्यकता शिक्षा प्रदान गरेर उल्लेखित जटिलताहरूलाई न्यूनिकरण गरी विकासमा हुने ढिलाई र गडबडीलाई सहजता प्रदान गर्न सकिन्छ ।

एकाइ तीन

Unit - Three

संज्ञान र सूचना पद्धति/ प्रक्रिया

(Cognition and Information processing)

संज्ञानको अर्थ ज्ञान, बोध, उपयोग, विश्लेषण, संश्लेषण, मूल्याङ्कनले भरिएको लक्ष्य मान्न सकिन्छ। यसको एउटा सिद्धान्तबाट सूचना प्रक्रियाको जन्म भयो। सूचना भाषिक, शाब्दिक तथा सांकेतिक, ध्वनित आदि प्रकारको हुन्छ। सूचना प्रक्रिया एउटा अवधारणा अथवा नमूना हो। अहिले सुपर कम्प्युटरको प्रयोग भैरहेको छ। यिनीहरूको प्रयोग अति जटिल प्रणालीहरू मैसम, रासायनिक प्रक्रियाहरू र ग्यालेक्सीको गति पत्ता लगाउनमा गरिन्छ। यस पाठमा समावेश बुँदाहरू यस प्रकार रहेका छन् :

३.१ संज्ञान र सञ्चार प्रक्रिया (Cognition and information processing)

ज्ञानात्मक सिकाई अन्तरगत सिकाई मनोविज्ञानको क्षेत्रमा विभिन्न पद्धतिहरू विकास गरिएका छन् त्यसमध्ये एक पद्धति सञ्चार प्रक्रिया हो। सञ्चार प्रक्रिया कम्प्युटर प्रणालीसँग बढी सम्बन्धित छ। मानिसमा संज्ञान प्राप्त हुँदा सूचनाको आदान प्रदान हुने गर्दछ। मानविय व्यवहारको सञ्चालक स्नायु प्रणाली (Nervous system) हो, स्नायु मण्डलले समय समयमा ठीक बेठिकका सूचनाहरू प्राप्त गरी उचित छानबिन प्रक्रियाद्वारा मात्र अन्तिम नतिजामा पुग्दछ र कार्यान्वयन गर्न अह्याउँदछ। स्नायु मण्डलले प्राप्त गरेको सूचना ठीक छ, छैन भनी जाँच पृष्ठपोषण प्रक्रिया अपनाउने गरिन्छ। यस प्रकारको सूचना आदानप्रदान गरि सकिने सिकाइलाई सूचना प्रक्रिया रूपको संज्ञान भन्ने गरिन्छ। मष्तिस्कको आधारमा कम्प्युटरको निर्माण गरिएको र त्यसको प्रक्रिया अनुसार स्नायु मण्डल चल्ने भएकाले यहाँ संज्ञानसँग सञ्चार प्रक्रिया जोडिएको हो।

३.१.१ संवेदना (Sensation)

वातावरणमा भएका विभिन्न प्रकारका उत्तेजनाहरूले व्यक्तिलाई प्रतिक्रिया गर्ने बनाउँदछ। प्रतिक्रियाहरू गर्नेलाई शरीरका ज्ञानेन्द्रियहरूले सहयोग गर्दछन्। एउटा इन्द्रियबाट एउटै प्रकारको ज्ञान मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ। आँखाबाट प्रकाशको, कानबाट

आवाजको, त्वचावाट/छालावाट चिसो वा तातो आदिको ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ । संवेदनामा पूर्वज्ञान र पूर्वअनुभवहरूको अभाव रहन्छ । यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा संवेदना एउटा अत्यन्त सामान्य, सरल एवं अर्थहीन पहिलो मानसिक प्रक्रिया हो जसद्वारा व्यक्तिले उत्तेजनाको आभाष मन्त्र प्राप्त गर्दछ । संवेदना ज्ञान प्राप्तिको पहिलो सिडी हो । वातावरणको ज्ञान संवेदना बिना प्राप्त गर्न सकिदैन । उत्तेजनाहरू ज्ञानेन्द्रियद्वारा मष्तिष्कसम्म पुग्दछन् । त्यहाँ उत्तेजनाको व्याख्या हुन्छ र अर्थ पूर्ण ज्ञानको उत्पत्ति हुन्छ । यस्तो व्याख्या पूर्वको स्थितिलाई संवेदना भनिन्छ । संवेदना एउटा मानसिक घटना हो । वातावरणमा उपस्थित हुने विभिन्न प्रकारको उत्तेजनाहरूको ज्ञान ज्ञानेन्द्रियहरूद्वारा हुन्छ । ज्ञानेन्द्रियहरूले ग्राहकहरूलाई उत्तेजित गर्दछन् र स्नायु आवेग उत्पन्न हुन्छ । स्नायु आवेग ज्ञानवाही स्नायु कोषहरूको सहायताले सुषुम्ना हुँदैन । मष्तिष्कको केन्द्रहरूमा पुग्दछ र एउटा अत्यन्तै सरल एवं प्रारम्भिक स्वरूपको मानसिक प्रक्रिया उत्पन्न हुन्छ जसलाई संवेदना भनिन्छ । यो प्राथमिक प्रक्रिया हो जो प्रत्यक्षीकरण भन्दा पूर्व हुने मानसिक प्रक्रिया हो ।

संवेदनाका केही विशेषताहरू हुन्छन् जसको अभावमा संवेदनाको अस्तित्व नै देखिदैन । संवेदनाका गुण, तीव्रता, अवधि र स्पष्टता आदि ४ प्रकारका गुणहरू रहेका हुन्छन् । प्रत्येक संवेदनामा गुणको एउटा निश्चित विशेषता हुन्छ र यसै गुणको फरकपनका आधारमा यिनलाई एक अर्काबाट छुट्टयाउन सकिन्छ । प्रत्येक संवेदनामा तीव्रताको गुण हुन्छ, तीव्रताको अर्थ संवेदनाको अर्थसँग देखिन्छ । संवेदनाको तीव्रता उत्तेजनाको तीव्रता र उत्तेजित ज्ञानेन्द्रियतामा निर्भर गर्दछ । दृष्टिसंवेदनामा प्रकाशको फरकपन (चन्द्रमा र ताराको चमक) फरक हुन्छ । प्रत्येक संवेदनाको एउटा निश्चित अवधि हुन्छ । यो अवधि अल्पकालिन र दीर्घकालिन हुन सक्दछ । एक मिनेटसम्म सुनिने आवाजको संवेदना अल्पकालिन र १ घण्टासम्म सुनिने आवाजको संवेदना दीर्घकालिन हुन्छ । प्रत्येक संवेदनामा स्पष्टता जरुरी पर्दछ, जुन संवेदनामा ध्यान बढी केन्द्रित हुन्छ । त्यसमा नै स्पष्टता हुन्छ । स्पष्टतामा तीव्रताले पनि प्रभाव पार्ने गर्दछ । प्रत्येक संवेदनामा प्रशासन हुने गर्दछ, विजुलीको करेन्टमा पुरै प्रशासन हुन्छ भने चिसोपानी हातले छुँदा औलामा मात्र चिसोपना हुन्छ । उत्तेजनाले व्यक्तिको शरीरको जुन भागलाई स्पर्श गरिरहेको हुन्छ, त्यसलाई स्थानिय चिन्ह भनिन्छ । स्थानिय चिन्हले व्यक्तिको शरीरको कुन भागमा संवेदना भएको छ भन्ने कुरालाई निर्देशित गरेको हुन्छ ।

संवेदनाका प्रकारहरु ज्ञानेन्द्रियमा आधारित हुन्छन् । ज्ञानेन्द्रियहरु बाहिरी, मध्यक र भित्री गरी तीन प्रकारका हुन्छन् । बाहिरी ग्राहक शरीरको बाहिरी भागमा पाइन्छ, जो बाह्य उत्तेजनाद्वारा उत्तेजित हुन्छ । यसको वातावरणसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुन्छ । आँखा, नाक, कान, छाला, जिब्रो आदि बाह्य ग्राहक हुन् जसको सम्बन्ध क्रमशः प्रकाश, गन्ध, ध्वनी, स्पर्श र स्वाद संवेदनासँग हुन्छ । मध्य ग्राहक मांशपेशी र मांशपेशीकाको जोड्नी तथा तन्तुहरुभित्र पाइन्छ । यो ग्राहक मांशपेशीको गति र शारीरिक सन्तुलनद्वारा उत्पन्न हुन्छ । भित्री ग्राहक शरीरभित्र विद्यमान हुन्छ । यो आन्तरिक उत्तेजनाद्वारा नै उत्तेजित हुन्छ । भोक, प्यास, यौन आदिको संवेदना यस अन्तरगत पर्दछ । यदि कुनै व्यक्तिको कुनै ग्राहकले काम गरेन भने सो ग्राहकसँग सम्बन्धित संवेदनाहरुको प्राप्ती उसले गर्न सक्दैन । त्यस्तो व्यक्तिलाई वातावरण सम्बन्धि ज्ञानको प्रायः अभाव नै हुन्छ । दृष्टिसंवेदना, श्रवण संवेदना, स्वाद संवेदना, छाला संवेदना, वास्ना संवेदना, मांशपेशीय संवेदना, सन्तुलन संवेदना र अन्तरश्रावी संवेदनाहरु व्यक्तिमा विद्यमान रहेका हुन्छन् । दृष्टि संवेदनाको सम्बन्ध आँखासँग हुन्छ । श्रवण संवेदनाको सम्बन्ध कानसँग हुन्छ । वास्ना संवेदनाको सम्बन्ध नाकसँग हुन्छ । स्वादसंवेदनाको सम्बन्ध जिब्रोसँग हुन्छ । छाला संवेदनाको सम्बन्ध त्वचा वा छालासँग हुन्छ । मांशपेशीय संवेदनाको सम्बन्ध जोड्नी र तन्तुसँग हुन्छ । अन्तरश्रावी संवेदनाको शरीरको भित्री भागमा रहने इन्ड्रीयहरुसँग हुन्छ भने सन्तुलन संवेदनाको सम्बन्ध व्यक्तिको सम्बन्ध भित्री कानमा पाइने अर्धवृत्तकार नलिकाहरु, कोषिकाहरु, सेक्युल (Saccule) आदिसँग हुन्छ ।

३.१.२ प्रत्यक्षीकरण (Perception)

प्रत्यक्षीकरण एउटा जटिल मानसिक प्रक्रिया हो । अर्थपूर्ण संवेदना नै प्रत्यक्षीकरण हो । प्रत्यक्षीकरण एउटा जटिल ज्ञानात्मक मानसिक प्रक्रिया हो जसद्वारा कुनै वातावरणमा उपस्थित उत्तेजनाको तात्कालिक ज्ञान प्राप्त हुन्छ । पूर्व अनुभवका आधारमा संवेदनाको व्याख्या गर्नु वा त्यसमा अर्थ जोड्नु प्रत्यक्षीकरण हो । प्रत्यक्षीकरण ज्ञानेन्द्रियहरुलाई प्रभावित गर्ने उत्तेजनाहरुको आधारमा वस्तु, व्यक्ति वा परिस्थितिहरुको वस्तुगत तथ्य वा अर्थपूर्ण ज्ञान हो । वातावरणमा उपस्थित वस्तु, व्यक्ति वा परिस्थितिहरुको तात्कालिक एवं अर्थपूर्ण ज्ञान प्रदान गर्ने ज्ञानात्मक मानसिक प्रक्रिया नै प्रत्यक्षीकरण हो । संवेदना वा उत्तेजनको आभाष मन्त्रको ज्ञानपछि पनि मानसिक क्रिया समाप्त नभई निरन्तर रहेर सो उत्तेजनाको प्रभाव मस्तिष्कको संवेदी क्षेत्रका साथै साहचर्य क्षेत्रमा

पनि पर्दछ । जसले गर्दा मस्तिष्कका संकेतहरूका रूपमा विद्यमान रहेको उक्त उत्तेजनासँग सम्बन्धित पूर्व अनुभव पनि जागृत हुन पुग्दछ । साहचर्य क्षेत्रमा मस्तिष्कको भावनात्मक क्रिया समेत संगठित हुन्छ, जसको कारणले उत्तेजनाको संवेदित सूचनाहरू सार्थक ज्ञानमा परिणत भै प्रत्यक्षीकरण हुने गर्दछ । प्रत्यक्षीकरण प्राणीको एउटा मनोवैज्ञानिक कार्य हो जसको सम्बन्ध वातावरणको स्थिति वा परिवर्तनहरूको ग्रहण गर्ने प्रक्रियासँग हुन्छ । प्रत्यक्षीकरण त्यो प्रक्रिया हो जसले वातावरणबाट ज्ञानेन्द्रियद्वारा प्राप्त ज्ञानलाई प्रमाण सहित संगठित र व्याख्या गर्दछ ।

ग्राहक (Receptor), प्रतिकात्मक (Symbolic), भावनात्मक (Affective) र एकिकरण वा संगठन (Unification or organizational) प्रक्रियाहरू प्रत्यक्षीकरणमा रहने गर्दछन् । ज्ञानेन्द्रियहरूबाट प्रारम्भ भएर मस्तिष्क हुँदै मांशपेशी एवं ग्रन्थीहरूमा विलिन हुने प्रक्रियालाई ग्राहक प्रक्रिया भनिन्छ । यो प्रत्यक्षीकरणको आधार मानिन्छ किनभने यसमा वातावरणमा उपस्थित उत्तेजना सम्बन्धीत ग्राहक इन्द्रियको सम्पर्कमा जान्छ र ग्राहक कोष उत्तेजित भएर स्नायु आवेग उत्पन्न हुन्छ, जो ज्ञानवाही तन्तुहरूद्वारा सुषम्ना हुँदै मस्तिष्कको संवेदी क्षेत्रमा पुग्दछ । त्यसपछि साहचर्य स्नायुकोषको सहायताबाट प्रतिकात्मक, भावनात्मक एवं संगठनात्मक आदि प्रक्रियाहरू सम्पन्न हुन्छ र तब व्यक्तिले त्यो वस्तुको प्रत्यक्षीकरण गर्दछ । यसरी उत्तेजनाहरूलाई ग्राहक इन्द्रियहरूले ग्रहण गर्नु र स्नायु आवेगका रूपमा मस्तिष्कमा पुग्ने सम्मको प्रक्रियालाई प्रत्यक्षीकरणको ग्राहक प्रक्रिया भनिन्छ ।

उत्तेजनाको सही ज्ञान प्रतिकात्मक प्रक्रियामा निर्भर गर्दछ । मानिसले एउटा वस्तुलाई हेरेर त्यससँग सम्बन्धित वस्तुहरूको पनि स्मरण गर्दछ । विवाहको औंठीले विवाह र परीक्षामा आएको प्रश्नले याद गरेका उत्तरहरूको स्मरण गराउँदछ । यस्तो प्रकारको प्रक्रियालाई प्रतिकात्मक प्रक्रिया भनिन्छ । प्रत्येक प्रत्यक्षीकरणको प्रक्रियामा प्रतिकको क्रिया संलग्न हुन्छ ।

प्रत्येक प्रत्यक्षीकरणमा सुख र दुःख रूपी भावनात्मक अनुभव जोडिएको हुन्छ । कुनै वस्तुलाई हेरेर व्यक्तिको मनमा सो वस्तुका प्रति सुखद वा दुःखद भाव उत्पन्न हुन्छ । सो वस्तुलाई हेरेर सन्तुष्टी, असन्तुष्टी वा तटस्थताको भावको अनुभव हुन्छ । यस प्रकारले व्यक्तिभित्र जाग्ने प्रतिक्रियालाई भावनात्मक प्रक्रिया भनिन्छ । मित्रको आगमनमा खुशी र शत्रुको दर्शन मात्रले दुःखको अनुभूति हुन्छ । कुनै वस्तुको प्रत्यक्षीकरण व्यक्तिले वेगलावेग्लै

अंगहरुको रूपमा नगरेर सो वस्तुको ज्ञान सम्पूर्ण एवं एकाइका रूपमा गर्दछ । सबै भागहरुलाई संगठित गरेर समग्र रूपमा ज्ञान प्राप्त गर्दछ । गुलाफको फूलको प्रत्यक्षीकरण पनि सम्पूर्ण रूपमा हुन्छ । मानिसको अनुहारको प्रत्यक्षीकरणमा नाक, कान, आँखा, ओठ आदिको अलग अलग ज्ञानद्वारा नभई सम्पूर्ण एकाइका रूपमा गरिन्छ ।

यस प्रकारले प्रत्यक्षीकरणको प्रक्रियामा व्यक्तिले सर्वप्रथम ज्ञानेन्द्रियहरुको माध्यमबाट भौतिक एवं शारीरिक शक्तिलाई ग्रहण गर्दछ । जसअन्तरगत उसले उत्तेजनाको ज्ञान, स्पर्शको ज्ञान एवं स्वाद आदिको ज्ञान प्राप्त गर्दछ । त्यसपछि सूचना दिने स्नायु आवेगको रूपमा भौतिक शक्तिको रूप परिवर्तित हुन्छ । यसमा उत्तेजना एवं भौतिक प्रक्रिया पनि संलग्न देखिन्छ । ग्राहक कोषहरुमा आवेग उत्पन्न हुनासाथ नजिकको स्नायु कोषहरुले त्यसलाई ग्रहण गरेर केन्द्र तर्फ लैजान्छ । यसलाई स्नायविक प्रक्रिया भनिन्छ । आँखा, कान, नाक, जिब्रोबाट निस्केको स्नायु सोभै मस्तिष्कमा जान्छ । शिरभन्दा तलको त्वचाबाट निस्केको सबै स्नायु पहिले सुषुम्नामा जान्छ र त्यसबाट मस्तिष्कमा पुग्दछ । यो प्रक्रिया प्रत्यक्षीकरणको केन्द्रीय प्रक्रिया मानिन्छ ।

३.१.३ ध्यान (Attention)

ध्यान एउटा मानसिक प्रक्रिया हो । व्यक्तिले वातावरणमा उपस्थित उत्तेजनाहरु मध्ये केही मुख्य उत्तेजनालाई आफ्नो वर्तमान उत्तेजनामा ल्याउँदछ । एक समयमा केही खास वस्तुलाई मात्र व्यक्तिले आफ्नो चेतनामा राख्न सक्छ । त्यसैले ध्यान एउटा चयनात्मक मानसिक प्रक्रिया हो, जसद्वारा व्यक्तिले कुनै उत्तेजना वा उत्तेजनाको समूहलाई ध्यानको केन्द्रमा ल्याउँदछ । संज्ञान प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने इच्छालाई ध्यान भनिन्छ । ध्यान एउटा चयनात्मक प्रक्रिया हो जसद्वारा कुनै उत्तेजनालाई अनुभूतिको केन्द्रमा ल्याइन्छ । प्रत्यक्षीकरण र प्रतिक्रिया भन्दा पहिले ध्यानको क्रिया हुन्छ । ध्यान उद्देश्यमूलक, गत्यात्मक, अन्वेषणात्मक हुन्छ । ध्यानमा शारीरिक समायोजन हुन्छ । ध्यानको प्रक्रियामा व्यक्तिले आफ्नो इच्छाले उत्तेजनाहरुलाई चेतना केन्द्रमा ल्याउने र हटाउने कार्य गर्दछ । केही परिस्थितिहरुमा उत्तेजनाहरुको विशेषताको कारणले पनि ध्यान केन्द्रीत गर्ने गर्दछ । केही परिस्थितिमा व्यक्ति आदतले लाचार भएर केही विशेष उत्तेजनाहरुमा ध्यान दिन बाध्य हुन्छ । ध्यानलाई मुख्य गरी ऐच्छिक, अनैच्छिक र स्वभाविक गरी तिन वर्गमा बाँडिएको पाइन्छ । व्यक्तिले आफ्नो इच्छाले कुनै उत्तेजक वस्तु वा उत्तेजनामा ध्यान केन्द्रित गर्दछ । ऐच्छिक ध्यान व्यक्तिका इच्छाहरुबाट नै प्रेरित हुन्छ । व्यक्तिले जानेर नै कुनै उत्तेजक

वस्तुमा ध्यान दिन्छ । जब व्यक्तिले कुनै उत्तेजक वस्तुमा ध्यान इच्छा अनुसार लगाउँदन्छ तब त्यसलाई ऐच्छिक ध्यान भनिन्छ । व्यक्तिले आफ्नो रुची एवं इच्छाका कारणले उत्तेजना वस्तुविशेष माथि ध्यान दिन्छ ।

व्यक्तिले उत्तेजनाहरूको प्रभावद्वारा विवश भै त्यसतर्फ आफ्नो ध्यान केन्द्रीत गर्न पुग्ने प्रक्रियालाई अनैच्छिक ध्यान भनिन्छ । यसमा रुची एवं इच्छाको महत्व नभई उत्तेजनाको विशेषता एवं प्रभावको कारणले गर्दा त्यस वस्तु तर्फ ध्यान केन्द्रीत हुन्छ भने त्यसलाई अनैच्छिक ध्यान भनिन्छ । जब कुनै उत्तेजक वस्तु माथि व्यक्तिको ध्यान उसको स्वभाव, आदत, अभ्यास, शिक्षा, मनोवृत्तिको कारणले केन्द्रीत हुन्छ तब त्यसलाई स्वभाविक वा आदतजन्य ध्यान भनिन्छ । स्वभाविक ध्यान व्यक्तिको स्वभाव माथि निर्भर गर्दछ । यसमा व्यक्तिको इच्छाको कुनै आवश्यकता पर्दैन । यसको सम्बन्ध व्यक्तिको आवश्यकता, आदत, मनोवृत्ति, प्रेरकवस्तुहरूसँग रहन्छ ।

उल्लेखित ध्यानका प्रकार लगायत स्थूल, सूक्ष्म, अर्जित, संवेदी, विचारात्मक, विश्लेषणात्मक एवं संश्लेषणात्मक, अनियमित आदि ध्यानको प्रकारमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । स्थूल ध्यानमा चेतन आकार एवं स्वरूपका कारणले उत्तेजक वस्तुमाथि ध्यान केन्द्रित हुन्छ । कुनै पनि स्थूल वस्तुहरूमा व्यक्तिको ध्यान केन्द्रीत हुन पुग्दछ । चेतना चिन्तनद्वारा कुनै विशिष्ट उत्तेजक माथि ध्यान केन्द्रीत हुन्छ भने त्यसलाई सूक्ष्म ध्यान भनिन्छ । यसमा मानसिक क्रियाको योग हुन्छ । अर्जित ध्यानको माध्यम मूल रुची नभई सहायक रुची हुन्छ । कुनै अन्य उत्तेजकमा रुची राख्नका कारणले व्यक्तिले उक्त विशिष्ट उत्तेजकमा ध्यान केन्द्रित गर्दछ । कैयौपल्ट अरुचिका कारणले पनि कार्य गरी ध्यान आर्जन गर्न सकियोस् । संवेदी ध्यानमा आकर्षित गर्ने पक्ष ध्यान पदार्थ हो । स्थूल एवं संवेदी ध्यानको स्वरूप एकै देखिन्छ । विचारात्मक ध्यानमा व्यक्तिको ध्यान उत्तेजकसँग सम्बन्धित प्रतिमा वा विचारहरू तर्फ केन्द्रित हुन्छ । विचारात्मक एवं सूक्ष्म ध्यानको स्वरूप प्रायः एकै प्रकारको हुन्छ । विश्लेषणात्मक एवं संश्लेषणात्मक ध्यानमा प्रत्यक्षीकरण गरेको उत्तेजकका सम्बन्धमा केन्द्रित गरिन्छ । विश्लेषणात्मक ध्यानमा ध्यानगत वस्तुको विश्लेषण गरिन्छ भने संश्लेषणात्मक ध्यानमा ध्यानगत वस्तुहरूको संश्लेषण गरिन्छ ।

उत्तेजनाको स्वरूप, तिब्रता, आकार, स्थिति, अवधि, पुनरावृत्ति परिवर्तन, नौलोपना, विरोध, गति, दुर्लभता, रहस्य जस्ता बाह्य वा वस्तुगत निर्धारकहरू र मानसिक तत्परता, रुचि, मनोवृत्ति, आदत वा अभ्यास, अर्थ एवं ज्ञान, लक्ष्य, जिज्ञासा, संवेग एवं मूल

प्रवृत्तिहरू, मौलिक आवश्यकताहरू, स्थायी भाव एवं ग्रन्थीहरू, सामाजिक प्रेरणा एवं कर्तव्य, पूर्व अनुभवहरू, प्रशिक्षण, स्वभाव, वंशाणुगत गुण तथा मस्तिष्कको विचार आदि जस्ता आन्तरिक वा आत्मगत निर्धारकहरू ध्यानका निर्धारक भित्र समावेश गरेको पाइन्छ ।

३.२ स्मृति (Memory)

स्मृति एउटा जटिल शारीरिक एवं मानसिक प्रक्रिया हो । जब हामी कुनै वस्तुलाई छुन्छौं, हेर्छौं, सुन्छौं वा सुँग्छौं, तब हाम्रो संवेदनात्मक वा ज्ञानवाहक स्नायुले सो अनुभूतिहरूलाई हाम्रो मस्तिष्कको संवेदना केन्द्रसम्म पुर्याइदिन्छ । संवेदना केन्द्रमा सो अनुभूतिको प्रतिमा बन्न पुग्दछ, जसलाई छाप भनिन्छ । यो छाप अनुभूतिको स्मृति चिन्ह हो जसको कारणले मानसिक रचनाको रूपमा केही परिवर्तन हुन्छ । यो अनुभूति केही समयसम्म हाम्रो चेतन मनमा रहेर पछि अचेतन मनमा जान्छ । त्यसपछि हामी त्यसलाई विसर्न्छौं । यो अनुभूतिलाई अचेतन मनमा संचित राख्ने र चेतन मनमा ल्याउने प्रक्रियालाई स्मृति भनिन्छ । त्यसैले अनुभूतिलाई अचेतन मनमा संचित राख्ने र आवश्यकता परेपछि चेतन मनमा ल्याउने शक्तिलाई स्मृति भनिन्छ । स्मृति त्यो मानसिक प्रक्रिया हो, जसद्वारा व्यक्तिले आफ्नो अतितकालिन घटनाहरू एवं अनुभवहरू जे मानसिक संस्कारका रूपमा उसको अचेतन मनमा हुन्छ त्यसलाई आफ्नो चेतनामा ल्याउनु हो । स्मृति एउटा मनोशारीरिक प्रक्रिया हो । कुनै व्यक्तिको शारीरिक एवं मानसिक संस्कार नै उसको स्मृति हो । शारीरिक दृष्टिले स्मृति केवल स्नायूमण्डलमा बनेको स्मृति चिन्हको कारणले मात्र हुन्छ जो वंश परम्परा एवं अभ्यासद्वारा बन्दछ । यस दृष्टिकोणले हेर्दा स्नायुहरूमा यी स्मृति चिन्ह हुनु नै शारीरिक स्मृति हो । मानसिक दृष्टिले हाम्रा विचारहरूमा बनेको साहचर्यहरूलाई नै स्मृति भनिन्छ, अर्थात् मानसिक रूपमा मानसिक क्रियाहरूद्वारा बनेको सम्बन्ध वा संगठनलाई नै स्मृति भन्न सकिन्छ ।

३.२.१ स्मृतिको स्वरूप (Nature of Memory)

प्राचिन मनोवैज्ञानिकहरूले स्मृतिलाई मनको एउटा शक्तिको रूपमा मानेको पाइन्छ, जसलाई अभ्यासद्वारा सुधार्न सकिन्छ । तर आधुनिक मनोवैज्ञानिकहरूले स्मृतिलाई शक्ति नमानेर एउटा मानसिक प्रक्रियाका रूपमा स्वीकारेका छन् । प्रत्यक्षीकरण, ध्यान, चिन्तन तथा कल्पना आदि जसरी मानसिक प्रक्रियाहरू हुन्, त्यसैगरी स्मृति पनि एक मानसिक प्रक्रिया हो । स्मृतिका स्वरूपलाई निम्नलिखित बुँदाहरूमा समेटिएको छ :

१. स्मृति विगत अनुभवहरूको संगालो हो ।
२. स्मृति दिमागको शक्ति हो ।
३. स्मृति मानसिक प्रक्रिया हो ।
४. स्मृति सूचनाहरूको संकलन र भण्डारण प्रक्रिया हो ।
५. स्मृति पुनरप्राप्तिको प्रक्रिया हो । आदि

कुनै सूचनाको संकेतकिरण गरिदैन भने त्यो संचय वा भण्डारण हुँदैन, भण्डारण भएन भने पुनरप्राप्ति हुँदैन । त्यसैले विगतकालिन अनुभवहरूलाई मानसिक प्रक्रियाको आधारमा दिमागी शक्ति प्रयोग गरी भण्डारण गरेर चाहिएको बेलामा पुनरप्राप्ती गर्नु नै स्मृतिको स्वरूप हो ।

३.२ स्मृतिका प्रकारहरू (Types of Memory)

आधुनिक समयमा स्मृतिको संरचना के हो ? भन्ने प्रश्नको उत्तर मनोवैज्ञानिकहरूले सूचना विश्लेषण नमूना (Information processing model) एवं बहुभण्डार अवस्था (Multiple storage system) का आधारमा दिने प्रयास गरेको पाइन्छ । सामान्यतया स्मृतिलाई निम्नलिखित प्रकारमा विभाजन गरिएको छ :

१. संवेदनात्मक स्मृति (Sensory memory) [SM]

ज्ञानेन्द्रियहरू (आँखा, कान, नाक, मुख, छाला आदि) सूचनाहरू प्राप्त हुने गर्दछन् । यो एक प्रकारको रजिष्टर हो र सबै रजिष्टरमा बाह्य वातावरणबाट दृश्य, आवाज, स्पर्श आदि संवेदनाको प्रवेश हुन्छ । जसलाई संवेदना प्रवेश भनिन्छ । संवेदनात्मक भण्डार स्मृति होइन, यो त प्रत्यक्षीकरणको क्रिया हुने ठाउँ हो र सूचनाहरू यहाँ ज्यादै कम समयका लागि रहन्छन् । अतः संवेदनात्मक स्मृतिका पुग्ने सूचनाहरू अत्यन्त क्षणिक हुन्छ ।

२. अल्पकालिन स्मृति (Short term memory) [STM]

प्राप्त भएका सूचनाहरू संवेदनात्मक स्मृति (SM) बाट केन्द्रीय विश्लेषक (Central Processor) मा पुग्दछन् तब त्यहाँ छनोट, संगठन एवं स्थानान्तरणको

प्रक्रियाहरूद्वारा अल्पकालिन भण्डारमा पढाइन्छ । स्मृतिको यो भण्डारमा सूचनाहरू अल्पसमयका लागि मात्र संरक्षित रहन्छ तर संवेदनात्मक स्मृतिको तुलनामा बढी समय स्मृति हुने गर्दछ । यो लगभग १५ देखि ३० सेकेण्डका लागि संरक्षित रहन्छ । सूचना प्राप्त गरेका विषयवस्तुलाई थोरै समयका लागि धारण गर्ने र संग्रह गर्ने कार्यलाई अल्पकालिन स्मृति भनिन्छ । यो एउटा क्रियात्मक स्मृति मानिन्छ किनभने यसमा निर्णय लिइन्छ, समस्याको हल खोजिन्छ र सूचनाहरूलाई एउटा दिशा दिइन्छ ।

३. दीर्घकालिन स्मृति (Long term memory) LTM

सिकाइ गरेको लामो समयसम्म ज्ञात हुने धारणाको मात्रालाई दीर्घकालिन स्मृति (LTM) भनिन्छ । दीर्घकालिन स्मृतिको सम्बन्ध एक पटक भन्दा धेरै अनुभव वा सिकाइबाट संचित सामग्रीबाट हुन्छ । प्राप्त भएका सूचनाहरू संवेदनात्मक स्मृतिबाट अल्पकालिन भण्डारण हुँदै केही अंश LTM को भण्डारमा जान्छन् र त्यहाँ सुरक्षित रहन्छन् । धेरै प्रयोगबाट यो प्रमाणित भैसकेको छ कि STM को भण्डारणमा जाने सूचनाहरू जति धेरैपटक दोहोर्‍याइएको हुन्छ त्यति नै राम्ररी ती सूचनालाई LTM को भण्डारणमा धारण गरिन्छ । बारम्बार दोहोर्‍याउनु वा पूर्वाभ्यास गर्नाले प्राप्त सूचनाहरूलाई संगठित गर्न एवं LTM को भण्डारणमा पहिलेबाटै जम्मा भएको अन्य सूचनाहरूका सत्य सम्बद्ध गर्ने क्षमतामा वृद्धि हुन्छ । जुन सूचना STM को भण्डारमा धेरै पटक दोहोर्‍याएको कारणले धेरै समयसम्म रहन्छ त्यसको LTM को भण्डारणमा स्थापित हुने सम्भावना धेरै हुन्छ । परिणामस्वरूप यस्ता सूचनाहरू LTM को भण्डारणमा दीर्घकालसम्म विद्यमान रहने गर्दछन् । त्यसैले LTM लाई स्थायी स्मृति समेत भन्ने गरिन्छ ।

३.२.३ स्मरण (Remembering)

स्मरण एउटा मनोशारीरिक (Psychophysiological) प्रक्रिया हो । कुनै व्यक्तिको शारीरिक एवं मानसिक संस्कार नै उसको स्मरण हो । शारीरिक दृष्टिले स्मरण केवल स्नायु मण्डलमा बनेको स्मरण चिन्ह (Engram) को कारणले मात्र हुन्छ, जो वंशपरम्परा एवं अभ्यासद्वारा बन्दछ । यस दृष्टिकोणले हेर्दा स्नायुहरूमा स्मृति चिन्ह हुनु नै स्मरण हो । मानसिक दृष्टिले विचारहरूमा बनेको सहचार्यहरूलाई नै स्मरण भनिन्छ । अर्थात् मानसिक रूपमा मानसिक क्रियाहरूद्वारा बनेको सम्बन्ध एवं संगठनलाई नै स्मरण

भन्न सकिन्छ । पहिले सिकेका प्रतिक्रियाहरुको चिन्हहरुलाई पछिल्लो समयसम्म व्यक्त वा प्रदर्शन गर्न सक्नु नै स्मरण हो ।

पूर्व सिकेका विषयको स्मृति चिन्हहरुलाई धारण गर्नु वा उनीहरुलाई वर्तमान चेतनामा ल्याउने प्रक्रियालाई स्मरण भनिन्छ । स्मरण एउटा मानसिक प्रक्रिया हो, जो पहिले सिकेका कुरा वा पूर्व अनुभव मस्तिष्कमा स्मृति चिन्हहरुका रूपमा धारण गरिन्छ र वर्तमान वा भविष्यमा तिनको प्रत्याह्वान (Recalled or recognized) हुन जान्छ ।

३.२.४ विष्मरण (Forgetting)

पूर्व अनुभूतिहरुलाई धारण गर्नमा असमर्थ हुनु विष्मरण हो । सिकेका विषयवस्तु वा पूर्व अनुभवलाई प्रत्याह्वान वा चिनारी गर्न नसक्नु विष्मरण हो । यो त्यो मानसिक क्रिया हो जसको कारण व्यक्तिले कुनै कारण, घटना वा विचारलाई चेतनामा ल्याउन सक्दैन । अतः पूर्व अनुभवहरुको असफलता नै विष्मृति वा विष्मरण (Forgetting) हो । कुनै पनि समयमा प्रयास गर्दा पनि पूर्व अनुभव वा सिकाइलाई सम्झन नसक्ने प्रक्रियालाई विष्मरण भनिन्छ । विष्मरणलाई धारणको नकारात्मक स्वरूप मानिएको पाइन्छ । सिकाइका सामग्रीको स्वरूप मात्रा, सिकाइ विधि, सिकाइको स्तर, अभ्यासको वितरण, थकाइ वा निन्द्राको प्रभाव, उमेर तथा बुद्धि, औषधी तथा नशालु पदार्थको सेवन, रुची, ध्यान तथा इच्छाको कमी आदि जस्ता तत्वहरुले विष्मरणलाई प्रश्रय दिइराखेका हुन्छन् ।

पूर्व सिकाइ उपलब्धीहरु पछिल्लो समयमा आइपर्ने समस्या समाधानमा उपयोगमा आउन नसक्नुलाई विष्मरण भनिन्छ । विष्मरण स्मरणको विपरित वा नकारात्मक पक्ष हो । देखेका, सुनेका, पढेका, अनुभव गरेका सूचनाहरु मस्तिष्कमा स्मृति चिन्हका रूपमा भण्डारण हुन नसकेको अवस्था नै विष्मरणको अवस्था हो । वितेका अनुभवहरु स्मरणमा ल्याउन नसक्नु वा प्रयोग गर्न नसक्नु नै विष्मरण हो । यो एक निष्कृय मानसिक प्रक्रिया पनि हो । शिक्षण सिकाइ र हाम्रो दैनिक जीवनमा भोगिरहनु पर्ने विष्मरणको स्मरण जत्तिकै महत्वपूर्ण पक्ष मानिसको पाइन्छ । हामीले देखेका, सुनेका, भोगेका र अनुभव गरेका कुराहरु सबै आनन्ददायक मात्र हुँदैनन्, कष्टकर र ज्यादै पीडादायक पनि हुन्छन् । त्यस्ता पीडादायक अनुभूति सधैं मस्तिष्कमा ताजा र स्मरण भैरहने हो भने मानिसको जीवन ज्यादै दुखी हुन सक्छ । त्यसैले अनुभूत गरेका दुखतः घटना वा परिस्थितिको विष्मरण हुनु मानव जीवनकै लागि अत्यन्त जरुरी हुन्छ । विष्मरणका कारणले गर्दा स्मृति चिन्हहरु रीक्त

हुन्छन् र रिक्त स्मृति चिन्हमा आनन्ददायी वा आवश्यक सूचनाहरु भण्डारण गर्न सकिन्छ ।
त्यसैले विष्मरणलाई पनि स्मरणलाई जत्तिकै महत्व दिइन्छ ।

३.३ चिन्तन (Thinking)

मानव जीवनमा चिन्तनको ज्यादै महत्वपूर्ण स्थान रहन्छ । मानिसका सबै मानसिक प्रक्रियाहरू चिन्तनले निर्धारण गर्ने गर्दछ । विचारविमर्श तथा कल्पनाद्वारा कुनै योजनाको रूपरेखा तयार गर्नु, कुनै समस्या समाधानका लागि तर्क गर्नु आदि सबै प्रकारका मानसिक प्रक्रियाहरूसँग चिन्तन सम्बन्धित हुन्छ । चिन्तनको प्रक्रियाद्वारा नै व्यक्तिले वातावरणमा समायोजन स्थापित गर्दछ । चिन्तन वातावरण वा परिस्थितिमा उपस्थित समस्याहरूबाट शुरुवात हुने गर्दछ, समस्याको अनुपस्थितिमा चिन्तन शुरुवात हुँदैन । समस्या उपस्थित भए पश्चात समस्या समाधान गर्ने उपाय सोचविचार गरी समस्यालाई समाधान गर्ने तरिकाको पहिचान गर्न सञ्चालन गर्ने दिमागी क्रियाकलाप चिन्तन हो । अर्थात् समस्याका सम्बन्धमा विचार गर्ने वा सोच्ने क्रियालाई चिन्तन भनिन्छ ।

चिन्तन विचार गर्ने वा सोच्ने मानसिक प्रक्रिया हो जो कुनै समस्याको कारण आरम्भ हुन्छ र त्यसको अन्त्यसम्म कायम रहन्छ । जब समस्याको समाधान प्राप्त हुन्छ तब चिन्तनको प्रक्रिया समाप्त हुन्छ । व्यक्ति एवं परिस्थितिको भिन्नतामा चिन्तन पनि फरक हुन्छ । चिन्तनद्वारा तर्कशक्ति, अवलोकनशक्ति, एवं कल्पनाको विकास हुन्छ । चिन्तनमा प्रत्यक्षीकरण एवं कल्पना दुवैको महत्वपूर्ण सहयोग हुने गर्दछ । यो प्रक्रियामा व्यक्तिले प्रतिभा, तर्क, विचार, प्रतिक, भाषा आदिको सहायता लिन्छ । चिन्तन प्रक्रिया समस्या समाधानका लागि शुरु हुन्छ र त्यस समयसम्म चालू रहन्छ जबसम्म समस्याको समाधान हुँदैन । समस्या समाधान भएपछि चिन्तन क्रिया स्वतः समाप्त हुन्छ । चिन्तन कल्पनात्मक, प्रत्यक्षात्मक, प्रत्ययात्मक, नियमित विचार, तर्क, दिवास्वप्न, स्वतन्त्र सहचार्य, दीग्नम, सिर्जनात्मक विचार, समस्या समाधान, निर्णय, निर्दिष्ट तथा अनिर्दिष्ट, आत्मविमोही (Autistic), वास्तविक र सिमित आदि अनेक प्रकारका हुन सक्दछन् ।

३.३.१ धारणा निर्माण (Concept formation)

धारणा निर्माण नै चिन्तनको आधारशिला हो । कुनै पनि घटना, पदार्थ, अमूर्त वस्तुका आधारमा जब व्यक्तिले निकाल्ने सामान्य निष्कर्ष नै धारणा हो । समस्या उत्पन्न भएपछि व्यक्तिले चिन्तनको शुरुवात गर्दछ । समस्याको समाधान खोज्नमा व्यक्तिले अवधारणाको सहायता लिने गर्दछ, चिन्तनको यसै स्वरूपलाई अवधारणा निर्माण वा धारणा

निर्माण भनिन्छ । धारणा एउटा प्रतिकात्मक रचना हो जसले वस्तुहरूको सामान्य एवं सामान्य विशेषताहरू वा आकृतिलाई प्रस्तुत गर्दछ ।

कुनैपनि घटना, पदार्थ, अमूर्त वस्तुहरूका आधारमा जब व्यक्तिले केही सामान्य निष्कर्ष निकाल्दछ, तब धारणाको निर्माण हुन्छ । जब बच्चाले एउटा परेवालाई हेर्दछ र अरुले भने भै पंक्षी भन्दछ । परेवाको पखेटा हुन्छ र उड्ने हुन्छ । बच्चाले कागलाई पखेटा र उडेको देखेर पंक्षी भन्न थाल्दछ । यहाँ पंक्षी एउटा धारणा हो र पखेटा एवं उड्ने विषय विशेषता हो, जो सम्पूर्ण पंक्षीहरू/चराहरूमा सामान्यतया रहने गर्दछ ।

बच्चाहरूमा शैशवावस्था देखि धारणाको निर्माण हुन थाल्दछ । धारणाको निर्माणमा तुलना, नामाकरण, सामान्यीकरण र विविधिकरण, मूर्तपन जस्ता प्रक्रियाहरू संलग्न हुन्छन् । धारणाको प्रक्रियामा विभिन्न वस्तुहरूको विशिष्ट गुणहरूलाई पृथक गरेर तुलना एवं मूर्तपन गरिन्छ । पंक्षीको धारणामा उड्न सक्ने र नसक्ने कुराको तुलना गरिन्छ । मूर्तपनमा त्यस्तो गुण खोजिन्छ जो सबैमा समान हुन्छ र यी समान गुणहरूलाई पृथक वा अलग गर्नु नै मूर्तपन मानिन्छ । धारणाको विकास र प्राप्तिमा समान विशेषताहरूलाई पृथक्कीकरण गर्नु आवश्यक हुन्छ । जब वस्तु वा घटनाहरू मध्येबाट समान गुणलाई अलग वा पृथक अथवा मूर्तपन गरिन्छ, तब धारणाको प्रक्रिया शुरु हुन्छ । सबैमा पाइने गुणहरूलाई सामान्यीकरण गरेर सो गुण भएका सबै वस्तुहरूलाई एउटा वर्गमा राखिन्छ र त्यसको एउटा नाम वा वर्ग निश्चित गरिन्छ । गुणहरूको सामान्यीकरण गरेर वस्तुलाई एउटा वर्गमा राख्नु वा नाम दिने कार्यलाई नामाकरण भनिन्छ, यसैले धारणाको निर्माण गर्ने गर्दछ । जस्तै: जनावर, मानिस चरा आदि ।

धारणाको विकासमा वस्तु विशेषको विशिष्ट गुण र परिभाषित विशेषताका आधारमा वर्ग विशेषमा वर्गिकृत गरिन्छ, जसलाई पहिचान भनिन्छ । सामान्य सरल धारणा, संयोजक धारणा, असंयोजक धारणा र सम्बन्धात्मक धारणा गरी जम्मा चार प्रकारका धारणाहरू रहेका हुन्छन् । एकै प्रकारको समान गुणले धारणालाई परिभाषित गर्दछ भने सामान्य/सरल धारणा मानिन्छ । जस्तै चरा, पशु आदि । अनेक विशेषताहरू संयुक्त रूपमा विद्यमान भएकोलाई संयोजक धारणा भनिन्छ, जस्तै फुटबल टिम, क्रिकेट टिम आदि । तत्वहरूको ठूलो वर्गको कम भन्दा कम एउटा तत्व विद्यमान भएकालाई असंयोजक धारणा भनिन्छ । जस्तै पेट्रोल, कोइला, दाउरा आदि अनेक भिन्नता भएपनि यिनीहरूमा बल्ने गुण विद्यमान छ जसलाई इन्धन वर्गमा राखिन्छ । जसले मोटरसाइकल, स्कूटर, कार, मोटरगाडी आदि वाहान

धारणा चन्द्रछन् । जब धारणाहरूलाई तत्वहरूको सम्बन्धको आधारमा परिभाषित गरिन्छ भने त्यसलाई सम्बन्धात्मक धारणा भनिन्छ । यस अन्तर्गत गुणको मात्रात्मक भिन्नता वा समानताका आधारमा वस्तुहरूलाई कुनै एउटा वर्गमा राखिन्छ । जस्तै : होचो-अग्लो, वयस्क बच्चा, सानो, ठूलो आदि वर्गमा लम्बाई, उमेर र आकारको मात्रात्मक समानता वा भिन्नताका आधारमा वस्तुहरूलाई वर्गविशेषमा राखिन्छ ।

३.३.२ तार्किकता (Reasoning)

चिन्तन प्रक्रियाको महत्वपूर्ण प्रक्रिया वा प्रकारको रूपमा तार्किक चिन्तनलाई लिइन्छ । तर्कशास्त्रहरूको नियमहरूका आधारमा समस्याको समाधान गर्नु तार्किकता हो । तर्कशास्त्रको नियम निगमन तर्क (Deductive Reasoning) अर्थात् न्यायवाक्य (Syllogism) को वैधताको जाँचमा उपयोग गरिन्छ । तार्किकताले मानिसलाई वातावरणमा समायोजन गर्न मद्दत गर्दछ । संज्ञानात्मक क्रियाकलापलाई मात्रै नसमेटेर व्यक्तिको सम्पूर्ण व्यक्तित्व र व्यवहारलाई क्षमताका आधारमा विकास गर्ने कुराको जानकारी तार्किकताले प्रदान गर्दछ ।

(Reasoning depicts a higher type of thinking which is a very careful, systematic and organized function.)

Reasoning may thus be termed as highly specialized thinking which helps an individual to explore mentally the cause and effect relationship of an event or solution of a problem by adopting some well organized systematic steps based on previous experiences combined with present observation.

तार्किकतालाई साधारणतया आगमन तार्किकता (Inductive Reasoning) र निगमन तार्किकता (Deductive reasoning) गरी २ भागमा बाँडिएको पाइन्छ । आगमन तार्किकताले सामान्य नियमहरूका आधारमा सामान्यीकरण गर्ने नियमलाई पछ्याउँदछ । जस्तै : मोहन मरणशिल हो, राधा मरणशिल हो, राम मरणशिल हो, सुनिता मरणशिल हो, त्यसैले सबैमानव मरणशिल हो भने निगमन तार्किकताले सामान्यीकरणका आधारमा विषयवस्तुलाई विश्लेषण जस्तै: सबैमानव मरणशिल हो, तिमी पनि मानव हो, त्यसैले तिमी

पनि मरणशिल हौ भन्ने कुरालाई दर्शाउने गर्दछ । यसरी तार्किकताका आधारमा चिन्तन प्रक्रिया अगाडि बढ्ने गर्दछ ।

३.३.३ समस्या समाधान (Problem solving)

समस्या समाधान चिन्तनको एउटा प्रमुख रूप हो । जब व्यक्तिका सामुन्ने कुनै समस्या देखा पर्दछ तब उसले तत्पर भएर त्यसको समाधान खोज्ने प्रयास गर्दछ । समस्या सरल मात्र नभई जटिल पनि हुन्छ । जटिल समस्याको समाधान कठिन हुन्छ । जटिल समस्याको लागि व्यक्तिले क्रियात्मक एवं मानसिक दुवै प्रकारका क्रियाकलापलाई अगाडि बढाउनु पर्ने हुन्छ । यो कार्यलाई अगाडि बढाउँदा उसले प्रयत्न र भूलको प्रक्रिया अपनाउने गर्दछ । जब समस्याको समाधान प्राप्त हुन्छ तब चिन्तन क्रिया समाप्त हुन्छ ।

कठिनाइमा विजय प्राप्त गरेर लक्ष्य प्राप्त गर्नु नै समस्या समाधान हो । कुनै पनि व्यक्ति एउटा लक्ष्यसम्म पुग्न चाहन्छ तर कठिनाइहरूको कारणले लक्ष्यसम्म पुग्न सक्दैन र उसका सामुन्ने एउटा समस्या उपस्थित हुन्छ तर यदि उसले आफ्ना समस्या र कठिनाइमा विजय प्राप्त गरेर लक्ष्यसम्म पुग्दछ भने उसको समस्याको समाधान हुन्छ । समस्या एउटा नयाँ परिस्थिति हो जसमा व्यक्तिले लक्ष्य प्राप्तिका लागि बाधा व्यवधानको सामना गर्नुपर्दछ । यसको समाधानका लागि पूर्व अनुभव एवं शिक्षणको परिणामहरूको उपयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । व्यक्तिको मनमा समस्या समाधानका सम्बन्धमा अनेक विचार, प्रतिमा (विम्ब) आदि आउँदछन् व्यक्तिले एक एक गरेर प्रत्येक विचार वा प्रतिभालाई उपयोग गर्दै अगाडि बढ्नु पर्दछ । यो क्रम तबसम्म चल्दछ जबसम्म अचानक समस्याको सही समाधान प्राप्त हुँदैन ।

गर्न लागेको काममा कुनै किसिमको अप्ठ्यारो वा विघ्नबाधा देखा पर्नु र कार्यसम्पादन गर्न कठिन हुनुलाई समस्या वा समस्यात्मक परिस्थिति भनिन्छ । समस्यात्मक परिस्थिति वास्तविक वा काल्पनिक पनि हुन सक्छ । समस्या समाधान एक प्रक्रिया हो । समस्या समाधान स्वस्थ जीवनको शसक्त माध्यम हो । समस्या समाधान भएपछि एक नयाँ विचार, नयाँ तौर तरिका तथा सिद्धान्तको निर्माण हुन्छ ।

समस्याको नाम सुन्ने वित्तिकै धेरै व्यक्तिहरू आत्तिने र त्यसबाट टाढा भाग्न खोज्दछन् । समस्या देखा परेपछि आफै समाधान भएर जाँदैन त्यसलाई मुकाबिला

गरी समाधान गर्नुपर्दछ । समस्यालाई समाधान गर्न खोजिएन भने त्यसले भ्रम विकराल निम्त्याउन सक्दछ । समस्याले व्यक्तिलाई चिन्तित एवं दुःखी बनाउने भएको हुँदा यसलाई बेलाभै समाधान गर्ने प्रयास गर्नुपर्दछ । समस्या समाधान गर्नका लागि सबभन्दा पहिले समस्या र त्यसका कारक तत्वहरूको विश्लेषण गर्नुपर्दछ । यसले समस्या समाधान गर्ने बाटोमा उभ्याइदिन्छ त्यसपछि उक्त समस्या समाधान गर्ने वैकल्पिक उपायहरूका बारेमा चिन्तन गर्नुपर्दछ । उल्लेखित समस्या समाधानका सम्भावित उपायहरूको परिणामलाई पनि विश्लेषण गर्न सकियो भने सही उपायहरू निकाल्न सजिलो हुन्छ । अन्त्यमा ती उपायहरूलाई व्यवहारमा उतार्ने प्रयास गर्नुपर्दछ । कहिले काही सुल्काउनै नसक्ने समस्याले पनि पिरोलन सक्छ । त्यस्तो बेला धैर्य गरी मौका पर्खनुपर्दछ । समस्या समाधानमा आफ्नो प्रयासले मात्रै सम्भव नहुने कुरा मनन गर्नुपर्दछ, यस्तो बेला साथीहरू बीच छलफल चलाउनु पर्दछ । छलफलद्वारा समस्या समाधान पनि हुन सक्छ, नहुन पनि सक्छ । समस्या समाधान हुन नसक्दा अरु साथीहरूका समस्याहरू समेतलाई आफ्नो भन्दा समस्या रहेको भनी चिन्त बुझाई धैर्यताका साथ समस्या समाधानमा लागि रहनुपर्छ, अन्त्यमा समाधानको उपाय पत्ता लागि समस्या समाधान हुन पुग्दछ । त्यसैले भनिन्छ समाधान नहुने कुनै समस्या नै हुँदैन ।

३.३.४ सिर्जनात्मकता (Creativity)

सिर्जनात्मक चिन्तन एउटा मानसिक प्रक्रिया हो जसद्वारा व्यक्तिले अपूर्व वा नविन कुराको निर्माण गर्दछ । यो एउटा विशेष ढंगले चिन्तन गर्ने तरिका हो जसलाई सिर्जनात्मकता (Creativity) भनिन्छ । सिर्जनात्मक चिन्तन व्यक्तिको त्यो क्षमता हो, जसद्वारा उसले केही नयाँ कुरा रचना वा विचारहरू पैदा गर्ने गर्दछ जो नयाँ हुन्छ र पहिलेबाटै ज्ञात हुँदैन । यो एउटा काल्पनिक क्रिया वा चिन्तन संश्लेषण हुन सक्छ । यो पूर्व अनुभवहरूद्वारा उत्पन्न सूचनाहरूको एउटा नयाँ प्रतिमान एवं सम्मीश्रण हुन सक्दछ । उद्देश्यपूर्ण वा लक्ष्य निर्देशित तथा वैज्ञानिक कलात्मक वा साहित्यिक रचनाको रूपमा पनि सिर्जनात्मक चिन्तन अगाडि बढेको हुन सक्दछ ।

सिर्जनात्मकता चिन्तनको एउटा विशेष रूप वा प्रकार हो, जसबाट सिर्जनात्मक वा रचनात्मक चिन्तको विकास हुने गर्दछ । यो एउटा जटिल मानसिक प्रक्रिया भएकाले वैज्ञानिक खोज, साहित्य एवं कला यसको देनको रूपमा विकसित भएको पाइन्छ । धाराप्रवाह

वा पटुता (Fluency), लचिलोपना (Flexibility), मौलिकता (Originality), विस्तारित (Elaboration) जस्ता पक्षहरूको रूपमा यो रहेको पाइन्छ ।

सिर्जनात्मक चिन्तनको सम्पूर्ण क्रियालाई तयारी (Pre parathion), गर्भिकरण (Incubation), स्फूर्ण (Illumination), सत्यापन (Verification) जस्ता चरणहरूमा विभाजन गरेको पाइन्छ । समस्याहरूको प्रत्यक्षीकरण गर्ने (Perceiving the problems), समस्यालाई परिवर्तित गर्नु (Modifying the problem), निर्णयलाई निलम्बीत गर्नु (Suspending the judgement), कुनै एउटा विचारसँग बाँधिनु (Sticking with an idea), परिणामको अड्कलवाजी गर्नु (Envisioning the results), उत्तम निष्कर्षको छनोट गर्नु (Selecting the best conclusion), आफूले लिएको निर्णयलाई सुगम बनाउने इच्छा गर्नु (Willingness to facilitate the decision) र अनिश्चिततालाई स्वीकार गर्नु (Acceptance of uncertainty) जस्ता विषयलाई पनि सिर्जनात्मक चिन्तनका चरणको रूपमा हेरिएको पाइन्छ ।

३.४ बुद्धि (Intelligence)

बुद्धि व्यक्तिको सार्वभौम क्षमता हो । व्यक्तिले बुद्धिको सहयोगले विभिन्न प्रकारका क्रियाकलापहरू सम्पन्न गर्दछ । बुद्धिद्वारा उद्देश्यको पूर्ति हुन्छ । व्यक्तिका क्रियाकलापहरूले बुद्धिको परख गरिन्छ । बुद्धिमान व्यक्तिका क्रियाकलापहरू धेरै उद्देश्यपूर्ण हुन्छन् । थोरै बुद्धि भएका व्यक्तिहरूका क्रियाकलापहरू धेरैजसो निरर्थक नै हुन्छन् । बुद्धिमान व्यक्तिको व्यवहार लक्ष्य निर्देशित एवं प्रेरणाद्वारा निर्देशित हुन्छ । बुद्धि तर्कपूर्ण चिन्तनद्वारा अभिव्यक्त हुन्छ । बुद्धिले प्रभावपूर्ण तरिकाले समायोजन गर्नमा सहायता गर्दछ । व्यक्तिगत विभिन्नतालाई कारणले प्रत्येक व्यक्तिले विभिन्न प्रकारले वातावरणमा आफूलाई समायोजित गर्दछ । व्यक्तिको समायोजनको प्रक्रियालाई हरेर उसको बुद्धिको परिचय सहजै प्राप्त हुन्छ । तेज बुद्धि भएका व्यक्तिले आफ्नो वातावरणका साथ ठीक प्रकारले समायोजन गर्दछ । बुद्धि सिक्ने योग्यता, अमूर्त चिन्तनको योग्यता, समस्या समाधान गर्ने योग्यता, अनुभवबाट लाभ उठाउने योग्यता, सम्बन्धहरूलाई सम्झने योग्यता, आफ्नो वातावरणसँग समायोजन गर्ने योग्यता हो ।

३.४.१ बुद्धिको प्रकृति (Nature of Intelligence)

बुद्धि सम्बन्धमा स्पष्ट परिभाषा अहिलेसम्म मनोवैज्ञानिकहरूद्वारा प्राप्त भएको पाइदैन । मनोवैज्ञानिकहरू बीच बुद्धि सम्बन्धमा विभिन्न दृष्टिकोण रहेको पाइन्छ । सबै मनोवैज्ञानिकहरूले आफ्नो आफ्नो परिभाषामा बुद्धिलाई योग्यताको रूपमा व्यक्त गरेको देखिन्छ जो भिन्न भिन्न प्रकारको हुन्छ । व्यक्तिले जति सजिलोसँग आफूलाई वातावरणमा समायोजन गर्न सक्दछ त्यो व्यक्ति त्यतिकै धेरै बुद्धिमान मानिन्छ । सिकने क्षमता, चिन्तन गर्ने योग्यता र अमूर्त चिन्तनको योग्यतालाई बुद्धिको दायराभित्र राखिएको पाइन्छ । साधारणतया बुद्धिका विशेषता वा प्रकृतिलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

१. बुद्धि व्यक्तिको जन्मजात शक्ति हो । यसमा वंशानुगत गुण र वातावरणको प्रभाव रहन्छ ।
२. बुद्धिमा पूर्वानुमानबाट लाभ उठाउने क्षमता हुन्छ ।
३. बुद्धिमा केवल आफ्नै दायरामा सिमित नराखी व्यापक दृष्टिकोण राख्ने क्षमता हुन्छ ।
४. बुद्धि सावधानी एवं सतर्कता पूर्ण हुन्छ ।
५. बुद्धिले प्रयाप्त स्मरण एवं प्रबल धारण गर्ने शक्ति प्रदान गर्दछ ।
६. बुद्धिमा नयाँ परिस्थितिहरूका साथ समायोजन गर्ने गुण हुन्छ ।
७. बुद्धि प्रतिकात्मक चिन्तन/अमूर्त चिन्तनको हुन्छ ।
८. बुद्धि आत्म आलोचना एवं आत्मविश्वास जगाउने किसिमको हुन्छ ।
९. बुद्धि विभिन्न कुराहरू सिकनमा सहायक हुन्छ ।
१०. बुद्धिले कठिन परिस्थितिहरू र जटिल समस्याहरूलाई सरल बनाइदिन्छ ।
११. बुद्धिमा असल खराब, सत्य असत्य, नैतिक अनैतिक विभेद गर्ने योग्यता हुन्छ ।
१२. बुद्धि मौलिकतापूर्ण रहन्छ । आदि

३.४.२ बुद्धिका प्रकारहरू (Types of Intelligence)

थर्नडाइक (Thorndike) ले बुद्धिलाई अनेक प्रकारका शक्तिहरूको समूह भनेका छन् । Thorndike र Garrett का अनुसार बुद्धिका प्रकारहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

१. अमूर्त बुद्धि (Abstract intelligence)

अमूर्त बुद्धिको तात्पर्य त्यस्तो मानसिक क्षमतासँग छ जसको मद्दतले व्यक्तिले शाब्दिक (Verbal) तथा गणितीय संकेत र प्रतिकहरूलाई सजिलै सम्भन्छ र त्यसको उचित व्याख्या गर्दछ । यो बुद्धिद्वारा व्यक्तिमा ज्ञानोपार्जनका लागि रुची पैदा हुने गर्दछ । सूक्ष्म भावहरूको जागृति, दार्शनिक विचारहरूको प्रतिपादन र नयाँ चिन्तन यसै बुद्धिको मद्दतले पैदा गर्दछ । अमूर्त बुद्धि धेरै भएको व्यक्ति सफल कलाकार, चित्रकार, गणितज्ञ, संगतिज्ञ, दार्शनिक, साहित्यकार, वकिल, डाक्टर आदि बनेका उदाहरणहरू छन् । त्यसैले यस्तो बुद्धि भएका व्यक्तिहरू ज्ञानोपार्जनको वातावरणमा सबैभन्दा धेरै सफल भएका छन् । बौद्धिक कार्यहरूमा देखा पर्ने कठिनाईहरूलाई निश्चित स्तरसम्म पुऱ्याउने कार्य अमूर्त बुद्धिले प्रदान गर्दछ ।

२. मूर्त बुद्धि (Concrete Intelligence)

मूर्त बुद्धि त्यस्तो मानसिक क्षमता हो जसको मद्दतबाट व्यक्तिले ठोस वस्तुहरूको महत्वलाई बुझ्दछ र त्यसको ठीक तरिकाले उपयोग भिन्न भिन्न परिस्थितिहरूमा गर्दछ । यस प्रकारको बुद्धिको आवश्यकता व्यापार एवं भिन्न भिन्न व्यवसायमा धेरै जसो पर्दछ । यो बुद्धिद्वारा यन्त्रहरू, मेसिनहरू र त्यसका पार्टपूजाहरू बनाउन र चलाउन मद्दत मिल्दछ । यो बुद्धि भएका व्यक्तिहरू राम्रो इन्जिनियर, मेकानिक, मिस्त्री, चालक, कुशल व्यापारी बनेका उदाहरण छन् । त्यसैले यो बुद्धि भएका व्यक्तिले यस्ता विषयवस्तुमा प्रवेश गर्नुपर्ने हुन्छ । मूर्त बुद्धिलाई क्रियात्मक तथा यान्त्रिक बुद्धि पनि भन्ने गरिन्छ । किनकि यो बुद्धिका कारणबाट व्यक्तिले यन्त्र एवं मेशिनका साथ समायोजन सफलताका साथ सम्पन्न गर्दछ । यो क्षमतालाई अभ्यासद्वारा बढी भन्दा बढी उपलब्धीमूलक बनाउन सकिन्छ ।

३. सामाजिक बुद्धि (Social intelligence)

सामाजिक बुद्धि त्यस्तो सामान्य मानसिक क्षमता हो जसको मद्दतले व्यक्तिले अन्य व्यक्तिहरूलाई ठीक प्रकारले बुझ्दछ र व्यवहार कुशल हुन पुग्दछ । यो बुद्धिको सम्बन्ध व्यक्तिगत एवं सामाजिक कार्यहरूसँग हुन्छ । यो बुद्धि भएको व्यक्ति मिलनसार, सामाजिक कार्यहरूमा रुची राख्ने र मानव सम्बन्धको ज्ञानद्वारा परिपूर्ण हुन्छ । त्यसैले यस्ता व्यक्तिको सामाजिक सम्बन्ध ज्यादै नै असल हुन्छ र समाजमा यिनीहरूको इज्जत एवं प्रतिष्ठा धेरै हुन्छ । यिनीहरू अरूसँग मिलेर बस्ने, सदाचरण गर्ने, सद्ब्यवहार गर्ने हुन्छन् ।

यस्ता बुद्धि भएका व्यक्तिहरु सफल नेता, व्यवसायी, कूटनीतिज्ञ, सामाजिक कार्यकर्ता आदि बन्दछन् ।

३.४.३ मापन (Assessment)

बुद्धिको जाँच वा मापन कुनै न कुनै रूपमा प्राचिन समय देखि नै हुँदै आइरहेको देखिन्छ । प्राचीन समयमा जाँच विधा र जाँचको आधारमा बुद्धिको मापन गरिएको देखिन्छ । जुन व्यक्ति जति धेरै ज्ञानवान हुन्थ्यो, उसलाई त्यत्तिकै धेरै बुद्धिमान मानिन्थ्यो । प्राचीन पूर्वेली साहित्यहरु र उपनिषदहरुमा इन्द्र एवं बृहस्पतिको संवाद, महाभारतका युधिष्ठिर र यज्ञको संवाद, पौराणिक साहित्यमा (उमा) पार्वती र शंकर (शिव) को संवाद मानसिक जाँचकै उदाहरण हुन् । प्रसिद्ध यूनानी दार्शनिक प्लेटोले उच्चकोटीको स्मृति शक्तिलाई बुद्धिको कसी मानेको देखिन्छ । स्मृति विकृत भएपछि बुद्धिको विनाश हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण गीतामा पनि भनिएको पाइन्छ । मध्यकालमा बनावटलाई बुद्धिको मापन गर्ने आधार मानिएको पाइन्छ ।

व्यक्तिको चेहरालाई हेरेर उसको बुद्धि पत्ता लगाउन सकिन्छ । व्यक्तिको शिरको बनावट र त्यसको मापका आधारमा बुद्धिको जाँच गर्न सकिन्छ । अनुहार र शिरलाई आधार मानेर बुद्धिको मापन गर्ने विचारलाई आधुनिक मनोवैज्ञानिकहरु मान्न तयार छैनन् । मनोवैज्ञानिकहरु संवेदना, स्मृति, इन्द्रिय आदि विषयमा परीक्षणमा तल्लीन हुँदै बुद्धिको परिक्षण गर्न तिर लागे यसका आधारमा विभिन्न प्रकारका बुद्धि परीक्षण गर्ने आधारहरु समेत तयार पारे । तर बुद्धि मापन वा परीक्षणको दिशामा सबभन्दा पहिले र ठोस कदम चाल्ने फ्रान्सका प्रसिद्ध मनोवैज्ञानिक विने (Binet) र साइमन (Siman) (१९०५) सफल भएको पाइन्छ । परिणामस्वरूप विनेको परीक्षणमा/मापनमा अनेक संशोधनका साथै अन्य मुलुकहरुमा पनि बुद्धि परीक्षणका क्षेत्रमा तीव्र रूपमा विकास हुन पुग्यो । बुद्धिको मापन बुद्धि परीक्षणबाट हुन्छ र बुद्धि परीक्षणले विभिन्न प्रकारका योग्यता, (सिक्ने, समस्याको समाधान गर्ने, अमूर्त चिन्तन, अनुभवबाट लाभ, सम्बन्धलाई बुझ्ने, वातावरणका साथ समायोजन गर्ने आदि) एवं अभिरुचीको मापन गर्दछ । बुद्धि मापनको अर्थ बच्चाको मानसिक योग्यताको मापन गर्नु हो । बच्चामा कुन

कुन मानसिक योग्यताहरु छन् र ती कति मात्रामा छन् भन्ने कुरा मापनबाट पत्ता लाग्दछ । बुद्धि परीक्षणबाटै यिनै योग्यताहरु अर्थात बच्चाको मानसिक विकास स्तरको अनुमान लगाउन सकिन्छ । बच्चाहरुमा देखा पर्ने विभिन्नताको अन्तरसम्बन्धी विषयवस्तुले बुद्धिलाई फरक पारेको विषयवस्तु समेत यो परिक्षणले पत्ता लगाउने गर्दछ ।

३.५ विशेष आवश्यकता बालबालिकाहरुको संज्ञानात्मक र सूचना प्रक्रिया क्षमताहरुमा वैयक्तिक विभिन्नता

(Individual differences in cognition and information processing abilities of children with special needs.)

सूचना प्रक्रिया एउटा अवधारणा वा नमूना हो । सूचना प्रविधिमा कम्प्युटरको ठूलो योगदान छ । यसबाट उपलब्ध हुने इन्टरनेट, इमेल, इ कमर्श, दूर शिक्षा आदिको प्रयोग भैरहेको अवस्था छ । एक ठाउँका तथ्याङ्कहरु अर्को ठाउँमा सजिलै पठाउन सकिन्छ । अहिले electronic mail को प्रयोग विश्वव्यापी भैरहेको छ । सूचना आदान प्रदानमा electronic medias ले सबैभन्दा ठूलो भूमिका निर्वाह गरिरहेको पाइन्छ । सूचना प्रक्रियाका केही सिद्धान्तहरु छन् । पहिलो सिद्धान्त मस्तिष्कको कार्य प्रक्रिया सिमित क्षमताको हुन्छ । जस्तै : बोटलको घाँटी समिति हुन्छ जसबाट निश्चित तरल पदार्थ मात्रै भित्र पस्न सक्दछ भन्ने अवधारणामा आधारित छ । दोस्रो सिद्धान्त मस्तिष्कको प्रक्रिया encoding, transformation, processing, storage, retrieval र सूचनाको प्रयोग आदि अनुसार हुन्छ । तेस्रो सिद्धान्तअनुसार हाम्रो मस्तिष्कमा दुई प्रक्रियाबाट सूचनाहरु आउँदछन् । चेतनाद्वारा निरन्तर सूचनाहरु मस्तिष्कमा आउँदछन् अनि हामीमा पहिलेबाटै सङ्कलन भएका सूचनाहरुको समिश्रणबाट एउटा अर्थपूर्ण निर्णय निस्कन्छ । यो प्रक्रियालाई अनुमानिक (Inductive) तर्क र निर्दिष्ट (Deductive) तर्कको रूपमा अगाडि बढाइन्छ । चौथो सिद्धान्त जसलाई संज्ञानवादी मनोवैज्ञानिकहरुले समेत स्वीकार गरेका छन् । वंशानुगत गुणको रूपमा मानव बनोट सूचनाहरु सङ्कलन गर्न र संगठन गर्न निर्दिष्ट रूपमा तयार भएको हुन्छ ।

ज्ञान, बोध, उपयोग, विश्लेषण, संश्लेषण र मूल्याङ्कनले गरिएको अवस्थालाई संज्ञानात्मक भनिन्छ । सोचाइ एउटा जटिल, सांकेतिक र संज्ञानात्मक व्यवहार

हो । संज्ञान मनोविज्ञानको त्यो क्षेत्र हो जसले भित्री मानसिक प्रक्रिया जस्तै स्मरण, समस्या समाधान, भाषाको प्रयोग, हेर्ने प्रक्रिया आदिको अनुसन्धान गर्दछ । मानसिक रूपमा तथ्यहरु कसरी सङ्कलन गरिन्छ, त्यसको अध्ययन गर्दछ । संज्ञान भनेको बाहिरबाट (इन्द्रियद्वारा) आउने सूचनाहरुलाई हाम्रो मस्तिष्कले घटाउने, बढाउने, बुझ्ने, व्याख्या गर्ने, सङ्कलन गर्ने र प्रयोगमा ल्याउने कार्य गर्दछ । मानिसले गर्ने हरेक कार्यमा संज्ञानको आवश्यकता पर्दछ । मानिसको उद्देश्य, खाँचो र जन्मजात स्वभावका आधारमा बाहिरबाट आएका सूचनाहरुको विश्लेषण वा अर्थ लगाउने काम गर्दछ । मस्तिष्कको एउटा कार्यप्रक्रिया हुन्छ जसलाई वैज्ञानिक विधिअनुसार अध्ययन गर्न सकिन्छ जसद्वारा मानिसले आफ्नो संज्ञानमा सक्रिय सहभागिता जनाउँछ । व्यक्तिको पूर्वज्ञानले भविष्यको सिकाइ निर्धारण गर्दछ ।

संसारका सबै व्यक्तिहरु केही न केही रूपमा एकअर्काबीच फरक रहेका हुन्छन् जसलाई वैयक्तिक विभिन्नता भनिन्छ । यस्तो विभिन्नताको कारणमा संज्ञानात्मक पक्ष महत्वपूर्ण रहने गर्दछ । जुन व्यक्तिमा प्रशस्त संज्ञानको विकास हुन्छ । उसको व्यक्तित्व बेगल प्रकृतिको हुन्छ भने ठिकै संज्ञानको विकास भएकाको सामान्य र कम संज्ञान भएकाहरुलाई समायोजन गर्न नै कठिनाई पर्न जान्छ ।

सूचना प्रक्रियालाई अगाडि बढाउन संज्ञानले ज्यादै ठूलो भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । बिना सूचना प्रक्रियाबाट संज्ञानको विकास हुन सक्दैन । शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक, सामाजिक, संज्ञानात्मक हरेक पक्षको विकासमा व्यक्तिगत विभिन्नता पाइन्छ । व्यक्तिगत विभिन्नताका पछाडि वंशाणुगत गुण र वातावरणको प्रमुख भूमिका रहेको हुन्छ । जन्मजात रूपमा प्राप्त गर्ने आनुवांशिक गुण वातावरणीय अनुकूलता तथा प्रतिकूलताको कारणले नै कसैले छिटो परिपक्वता प्राप्त गरिरहेको हुन्छ, त कसैले ढिलो । कोही शारीरिक रूपमा सबल त कोही मानसिक रूपमा सबल । तर सबै परिस्थितिमा सबलताको स्थिति नदेखिएर संज्ञानात्मक कमसल व्यक्तित्वको विकास हुने गर्दछ । जति मानसिक रूपले काम गर्नुपर्ने हो त्यो नभएर संज्ञानमा विशेष आवश्यकताको जरुरत पर्दछ । संज्ञानको अभावमा सूचना प्रक्रिया अगाडि बढ्न सक्दैन । त्यस्ता विविधता भएका बच्चाहरु पत्ता लगाई आवश्यक मात्रामा सूचनाहरु उपलब्ध गराएर संज्ञानको विकास गराउनु पर्दछ ।

एकाइ चार

Unit -four

सिकाइ प्रक्रियाहरू

(Learning process)

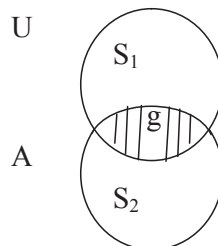
सिकाइ एक प्रक्रिया हो । व्यक्तिले जुन प्रक्रियाको आधारमा आफूलाई परिवर्तित गर्दछ त्यही आधारमा नयाँ ज्ञान आर्जन गर्ने गर्दछ । यस प्रक्रियामा पूर्व अनुभव र वातावरणीय अन्तरक्रिया पनि सम्मिलित हुन्छन् । परिवर्तन (Change), स्थायित्व (Permanency), व्यवहार (Behavior) र अनुभव (Experience) सिकाइ प्रक्रियाका महत्वपूर्ण तत्वहरू हुन् ।

४.१ बौद्धिक सिद्धान्तहरू (Intelligence Theories)

बुद्धि समस्या समाधान गर्ने, अमूर्त चिन्तन गर्ने, सिक्ने, अनुभवबाट लाभ उठाउने, सम्बन्धहरूलाई सम्झने तथा वातावरणसँग समायोजन गर्ने योग्यता हो । बुद्धिका सम्बन्धमा विभिन्न दार्शनिकहरूले खोज अनुसन्धान गरी विभिन्न दृष्टिकोणहरू प्रतिपादन गरेका छन् जसलाई बौद्धिक सिद्धान्तहरू भन्ने गरिन्छ । पाठ्यक्रममा समावेश सिद्धान्तहरूलाई यहाँ क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१.१ स्पेयरम्यान (Spearman) : Two factor theory

यो बौद्धिक सिद्धान्तलाई स्पेयरम्यान (Spearman) ले व्याख्या र विश्लेषण गरेका हुन् । यसलाई २ तत्व सिद्धान्त (Two factor theory) को नामले चिनिने गरिन्छ । Spearman का अनुसार प्रत्येक वेगल बौद्धिक क्रियाकलापहरू साधारण तत्व (General factor 'I') जसलाई सबै बौद्धिक क्रियाकलापमा आदान प्रदान गर्न सकिन्छ र विशिष्ट तत्व (Specific factor's) जसलाई अरुसँग आदाप्रदान गर्न सकिन्छ ।

यस प्रकारबाट उनका अनुसार साधारण बौद्धिकता त्यो हो जो साधारण मानसिक शक्ति र सबै प्रकृतिका क्रियाकलापहरूमा सम्मिलित हुन्छ । यसदेखि बाहेक अर्को विशिष्ट क्षमता हुन्छ जो निश्चित ब्यक्तिका समस्यामा सबलता भएर देखा पर्दछ । साधारण तत्व विशिष्ट क्रियाकलापमा अन्तनिहितमा सम्मिलित रहेको हुन्छ । सम्पूर्ण क्षमता वा बैयक्तिक बौद्धिकता (Symbolized A) तलको शुत्रात्मक अनुसूची अनुसार अगाडि बढ्दछ :

$$G + S_1 + S_2 + S_3 \dots\dots\dots = A$$

Spearman को Two factor theory लाई लिएर विभिन्न दार्शनिकहरूले आलोचना गरेको देखिन्छ । विभिन्न दृष्टिकोणबाट यो सिद्धान्त आलोचनाबाट मुक्त हुन सकेन । Spearman ले भनेजस्तो बौद्धिक दृष्टिकोण दुईवटा तत्वहरू मात्र नभएर कयौ तत्वहरू यसमा सम्मिलित रहने गर्दछन् त्यो दृष्टिकोण यसले दिन सकेको छैन । हरेक कार्यहरूका लागि केही विशिष्ट क्षमता चाहिन्छ । Spearman ले भनेजस्तो साधारण तत्व र पेशागत समूहलाई एक ठाउँमा राखेर हेर्न सकिदैन । सबै विषयवस्तुहरूमा यो दृष्टिकोण उपयुक्त देखिदैन ।

४.१.२ थर्स्टन (Thurston) Thurstone's Group factor Theory

थर्स्टनको समूह तत्व सिद्धान्त अर्को बौद्धिक सिद्धान्त हो । निश्चित मिल्ने प्रकृतिका क्रियाकलापहरूलाई समूहमा तुलना गरी सुझावहरू प्रस्तुत गरिन्छ । मानसिक क्षमताहरूको संख्यात्मक समूह छुट्याइन्छ जसलाई प्राथमिक तत्व भनिन्छ । L.L. Thurston र उनका सहयोगीहरूले निम्नलिखित विभिन्न ९ तत्वहरूको विश्लेषण यस सिद्धान्तमा गरेको पाइन्छ ।

- i. Verbal factor (V): Concerns with comprehension of verbal relations, word and ideas.
- ii. Spatial factor (S) is involved in any task in which the subject manipulates an object imaginatively in space.
- iii. Numerical factor (N): concern with the ability to do numerical calculation, rapidly and accurately.
- iv. Memory factor (M) Involves the ability to memorize quickly.

- v. Word Fluency factor (W): is involved whenever the subject is asked to think of isolated words at a rapid rate.
- vi. Inductive reasoning factor (R1): concerns with the ability to generalize through specific examples
- vii. Deductive reasoning factor (RD): concerns with the ability to make use of generalized results
- viii. Perceptual factor (P): concerns with ability to perceive objects accurately.
- ix. Problem-solving ability factor (PS): concerns with the ability to solve-problems independently.

उल्लेखित तत्वहरूको आधारमा बौद्धिकताको परीक्षण र समूह विभाजन गरीन्छ, जसले साझा धारणालाई अस्वीकार गर्दछ ।

४.१.३ क्याटेल (Cattell)

क्याटेलको स्वतन्त्र र स्पष्ट बौद्धिक सिद्धान्त

(Cattell's theory of fluid and crystallized intelligence)

क्याटेलले मानसिक क्षमताहरूको दुईवटा अवस्थालाई समेटेको पाइन्छ । मानसिक विकासको स्वतन्त्रता र स्पष्टतालाई जोड्ने काम उनले गरेका थिए । सूचना प्रवाह गर्ने क्षमताको दिमागमा ज्ञानेन्द्रियहरूद्वारा चिन्तन क्षमता र कारणहरूलाई स्वतन्त्रताले समेट्ने गर्दछ । स्पष्टताले ज्ञान तथा सूचनाहरू जीवन पन्थन्त संरक्षण गर्ने, अनुभवहरू तथा विशिष्ट समस्या समाधानको ज्ञान तथा सीपलाई जोड दिन्छ । स्पष्टता स्वतन्त्र अनुभवहरूको उत्पादन हो । सूचनाहरू विश्लेषणको गतिले स्वतन्त्र बौद्धिकता प्रदर्शन गर्दछ । जबकि शब्दभण्डारमा कतिवटा शब्दहरू एक पटकमा प्रयोग गर्न सकिने कुरा बौद्धिकताको स्पष्टताले बताउने गर्दछ । स्वतन्त्र बौद्धिकता उमेर बढ्दै जाँदा घट्दै जान्छ भने निश्चित तहमा रहन्छ वा बढ्दछ पनि । Fluid intelligence seems to decrease slowly with age, but crystallized intelligence stays level or even increases. This is way older, more experienced individuals can sometimes outperform younger ones on cognitive tasks ranging from

scientific research to chess: Declines in older person's Fluid intelligence are more than offset by vast store of knowledge in their crystallized intelligence. Fluid intelligence is considered to be mental capacity of an individual crystallized intelligence is known for its evolution through experience, training and interaction with one's environment over a number of years.

४.१.४ गिलफोर्ड (Guilford) Guilford's theory involving a model of intellect

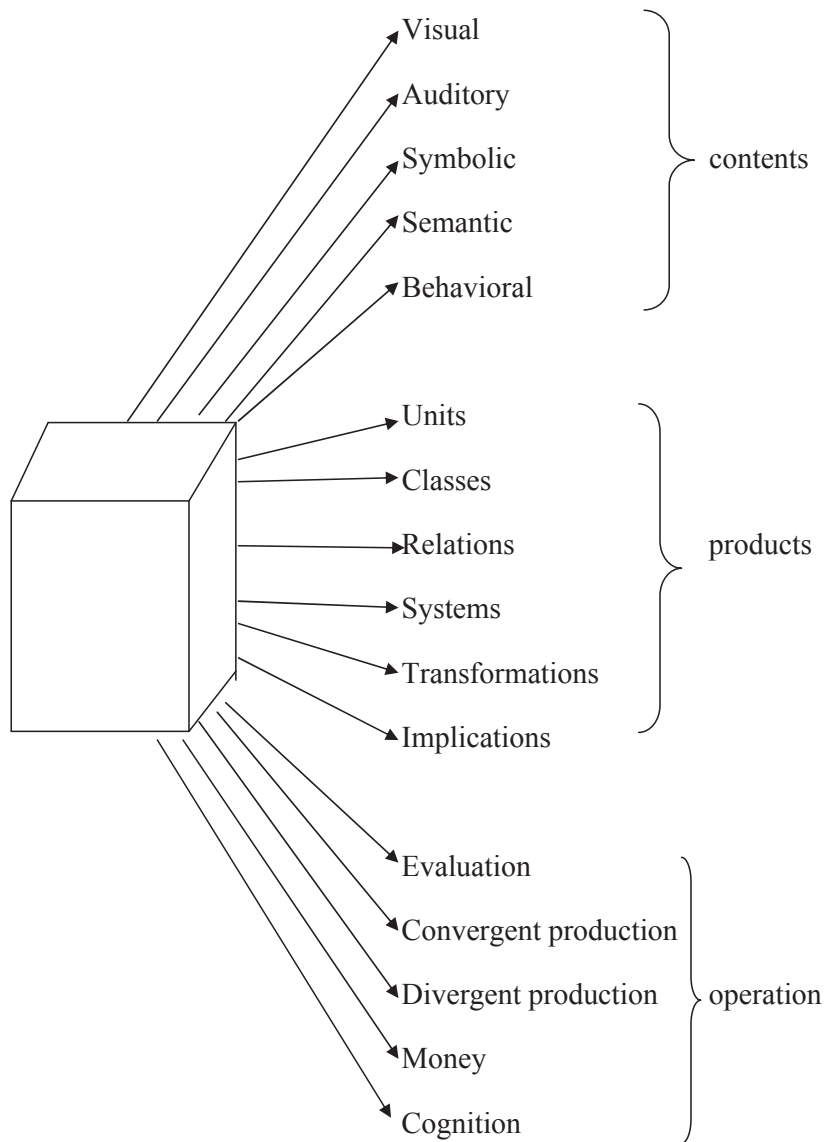
गिलफोर्ड र उहाँका सहयोगीद्वारा विकसित गरिएको बौद्धिकताको नमूना मानविय बौद्धिक परीक्षण कयौँ परीक्षणहरुमा सम्मिलित गरी तत्वहरुको व्याख्याद्वारा गरिन्छ । तिनीहरुले निष्कर्ष निकाली मानसिक प्रक्रिया वा बौद्धिक क्रियाकलापहरु विभिन्न आधारभूत परिमिटर/आयमहरुबाट विश्लेषण गर्न सकिन्छ । चिन्तनको तरिका, विषयवस्तु र उत्पादन तथा विचारहरु यसमा सम्मिलित रहन्छ । प्रत्येक परिमिटरहरु Operations, contents and products आधारमा अरु उप विभाजन गरी अगाडि बढेको हुन्छ ।

Table Division of intellectual activity into parameters and specific factors

Operations	Contents	Products
Evaluation (E)	Figural factor (F) [i.e. concrete material perceived through senses]	Units (U)
Convergent thinking (C)		Classes (C)
Divergent thinking (D)	Symbolic (S) [i.e. material in the form of signs and symbols]	Relations (R)
Money (M)		System (S)
Cognition (C)		Transformations (T)
	Semantic (M) [i.e. material in the form of verbal meaning of ideas]	Implication (I)

	Behavioral (B)	
--	----------------	--

Through his later researches Guilford (1967) expanded his cube-shaped model of intellect to include 150 factors may be diagrammatically represented.

Viewed in terms of the three basic parameters along with their division in to specific member of factors. There could be $5 \times 6 \times 5 = 150$ factors in all, which may constitute human intelligence. Each one of these factors has a trigram symbol, i.e. at least one factor from each category of the three parameters has to be present in any specific intellectual activity on mental task.

४.१.५ गार्डनर (Gardner)

Gardner's Theory of multiple intelligence

गार्डनले बहुमुखी बुद्धिसम्बन्धी नयाँ र नौलो सिद्धान्तको दृष्टिकोण (१९८३) प्रस्तुत गरे । उनका अनुसार मानव बौद्धिकता वा संज्ञानात्मक क्षमताहरूलाई वैयक्तिक बहुमुखी क्षमताहरूको समूहबाट बढी मात्रामा व्याख्या गर्न सकिन्छ । उनले आफ्नो सिद्धान्तलाई व्याख्या गर्ने क्रममा बेगल/स्वतन्त्र सात प्रकारका बौद्धिक दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । यी बुद्धिका स्वतन्त्र प्रकारको वृद्धि र विकास बेगल तरिका, बेगल मानिसमा उनीहरूको वंशाणुगत गुण र वातावरणीय विशेषताका आधारमा अगाडि बढ्दछ । हरेक बौद्धिकता आफ्नो साधारणतया स्वयत्त रही स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो काम गर्न सक्दछन् भन्ने उनको ठम्याई रहेको छ । सात प्रकारका बृद्धिहरूलाई उनले यस प्रकार उल्लेखित गरेका छन् ।

i. भाषिक बुद्धि (Linguistic intelligence):

This types of human intelligence is responsible for all kinds of linguistic competence-abilities, talents and skills, available in human beings. It can be best broken down in to components like syntax. Semantics and pragmatics as well as more school oriented skills such as written or oral expression and understanding. This types of intelligence is most visible in professional like lawyers, lectures, writers and lyricists, and a number of other professionals exploiting linguistic intelligence.

ii. तार्किक गणितिय बुद्धि (**Logical mathematical intelligence**)

This type of intelligence is responsible for all types of abilities, talents and skills in areas related to logic and mathematics. It can be broken down into component like deductive reasoning, inductive reasoning, scientific thinking including solving of logical puzzles, carrying out calculations and the like. Professionals like mathematicians, philosophers, physicists etc are found to exhibit this types of intelligence in abundance.

iii. स्थान बुद्धि (**Spatial intelligence**)

This types intelligence is concerned with the abilities, talents and skills involving the representation and manipulation of spatial configuration and relationship. Many to us as adults make use of this kind of intelligence in the sphere of our work. Professionals like land surveyors, architects, engineers, mechanics, navigators who are found to rely upon the spatial intelligence in their own way.

iv. संगीतिय बुद्धि (**Musical intelligence**)

This types of intelligence covers the abilities, talents and skills pertaining to the field of music. It may be well demonstrated through one's capacity for pitch discrimination, sensitivity to rhythm, texture and timbre, ability to hear themes in music and its most integrated forms, the production of music through performance or composition. It is visible in a quite large proportion in professional like musicians and composers.

v. शरीर स्नायु बुद्धि (**Bodily kinesthetic intelligence**)

This type of intelligence is concerned with the set of abilities, talents and skills involved in using one's body or its various parts to perform skillful and purposeful movements. A child may be seen to demonstrate such intelligence in moving expressively in response

to different musical and verbal stimuli or bending different body parts in organized sports. Among professional, dancers, athletes and surgeons may be seen to demonstrate a high degree of bodily-kinesthetic intelligence in their respective fields.

vi. आत्म वैयक्तिक बुद्धि (Intra-personal intelligence)

This type of intelligence consists of an individual's abilities to enable him to know his self. It includes knowledge and understanding of one's own cognitive strengths, styles and mental functioning as well as one's feeling, range of emotional and skills to utilize one's fund of knowledge in practical situations. Intrapersonal intelligence helps an individual to understand his own self by providing an insight into his total behavior what he feels, thinks or does.

vii. अन्तर वैयक्तिक बुद्धि (Inter-personal intelligence)

Inter-personal intelligence consists of the abilities to understand individual other than one's self and one's relations to others. It includes the ability to act productively, based on the understanding of others. The knowledge and understanding of others is the quality that is needed for social interactions in one's day to day life. In practical life, this type of intelligence is most visible among psychotherapists, teachers, sales people, politicians and religious leaders.

गाइरले बहुमुखी बुद्धिहरूलाई व्यापक र बोधगम्य दृष्टिकोणबाट माविय क्षमताहरूको उजागर गर्ने माध्यम बनाएको पाइन्छ । उनले बुद्धिलाई साधारण र विशिष्ट नभनी हरेक बुद्धिलाई बढी प्राथमिकताका साथ अगाडि बढाउने दृष्टिकोण दिएका छन् । हरेक व्यक्तिमा उल्लेखित सबै प्रकारका बुद्धिहरू विद्यमान रहनुपर्दछ । यस्ता बुद्धिको कमीबाट बालबालिकाहरू पछि परेका हुन्छन् आवश्यकताका आधारमा बालबालिकाहरू बौद्धिक क्षमता बढाउने विविध उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

४.२ शास्त्रीय र समकालिन सिकाइ सिद्धान्तहरू (Classical and contemporary learning theories)

कुनै घटनाको नियमितता तथा निरन्तरताबारे प्रमाणित ज्ञानलाई सिद्धान्त भनिन्छ । सिकाइ मनोविज्ञानको क्षेमा सर्वमान्य सिद्धान्तको विकास गर्ने प्रयास मानव सभ्यताको आरम्भ देखिनै भएको हो र अझै भैरहेको छ । शिक्षा तथा शिक्षण प्रविधिको विकासका लागि सिकाइ सिद्धान्तहरू अत्यावश्यक छन् । मनोविज्ञानमा अझै भौतिक शास्त्रमा जस्तो सर्वसामान्य तथा सर्वमान्य सिद्धान्तको विकास हुन सकेको छैन । मानसिक क्रियाकलापहरू के कसरी सम्पन्न हुन्छन् भन्ने अझै सर्वसुलभ तथा सर्वमान्य सिद्धान्तहरू उपलब्ध हुन सकेका छैनन् । मनोविज्ञानका हरेक क्षेत्रमा मतान्तर तथा सैद्धान्तिक भिन्नता रहेको पाइन्छ किनकि मानविय प्रकृतिय वैयक्तिक विभिन्नता र क्रियाकलापमा आधारित हुन्छ जसलाई बुझ्न र स्पष्ट गर्न निकै कठिनाई छ । यहाँ हाम्रो पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका मनोवैज्ञानिक सिकाइ सिद्धान्तहरूलाई समावेश गरिएको छ :

४.२.१ व्यवहारवादी दृष्टिकोण (Behavioral)

मनोविज्ञान उन्नाइसौं शताब्दीसम्म दर्शनशास्त्रको एउटा अंगको रूपमा रहेको थियो । त्यसबेलाका दार्शनिकहरू सिकाइलाई ज्ञानशास्त्र अथवा ज्ञान मिमांशा भन्दथे । ज्ञान शास्त्रका दुई प्रमुख हाँगाहरू छन् । पहिलो अनुभववाद (Empericism) र दोस्रो तर्कनावाद (Rationalism) हो । ज्ञानशास्त्रका यी दुवै प्रमुख हाँगाहरूले सिकाइका दुई भिन्नाभिन्दै दृष्टिकोणको विकास गरेको पाइन्छ । अनुभववादले सिकाइको व्यवहारवादी दृष्टिकोणलाई जन्माएको छ भने तर्कनावादले सिकाइको संज्ञानवादी दृष्टिकोणलाई जन्माएको छ ।

व्यवहारवाद अनुभववादी दर्शनमा आधारित सिकाइ सिद्धान्त हो । अनुभववादको मूल भनाई ज्ञानको मुख्य आधार अनुभव हो । अनुभव संवेदनामा आधारित हुन्छ, आँखा, कान, नाकजस्ता ज्ञानेन्द्रिय बिना अनुभव सम्भव हुँदैन । अनुभवहरू लघुकरण (Reductionaism) हुन्छन् । यस अनुसार व्यवहार तथा संसार स-साना अंग (तत्व) हरु मिलेर बनेको हुन्छ । यो सम्बन्धनवादमा आधारित हुन्छ । यस अनुसार जटिल वस्तु वा व्यवहारको संरचना स-साना अंगहरूका बीचमा सम्बन्ध स्थापना हुनाले सम्भव हुने हुन्छ । व्यवहारवाद यन्त्रवाद (Mechanism) हो । यस अनुसार व्यवहारवादको संरचना निर्माण यन्त्रवत हुन्छ । यसका

लागि कुनै आन्तरिक शक्तिको आवश्यकता हुँदैन । व्यवहारवादी सिद्धान्त अनुसार निम्नलिखित सिद्धान्तहरू समावेश रहेका छन् :

१. प्याभ्लभको शास्त्रीय सम्बन्ध प्रत्यावर्तन सिकाई सिद्धान्त
२. थर्नडाइकको प्रयत्न र भूल सिकाई सिद्धान्त
३. स्कनिरको क्रियापक सिकाई सिद्धान्त आदि

सम्बन्ध प्रत्यावर्तन के र कसरी सम्भव हुन्छ भन्नेबारे Parlov को दृष्टिकोणलाई उद्दिपक प्रतिस्थापन (Substitution) सिद्धान्त भनिन्छ । यस सिद्धान्त अनुसार सम्बन्ध प्रत्यावर्तन र स्वभाविक उद्दिपक सँगसँगै प्रस्तुत गरिनाले कालान्तरमा स्वभाविक उद्दिपकको स्थान अस्वभाविक उद्दिपकले लिने दृष्टिकोण यसमा रहेको छ । अस्वभाविक उद्दिपकले पनि स्वभाविक उद्दिपकको जस्तै व्यक्ति वा प्राणीको व्यवहार अगाडि बढाउन सक्दछ भन्ने दृष्टिकोण सम्बन्ध प्रत्यावर्तनमा Parlov ले बताएको पाइन्छ । सबभन्दा पहिला स्वभाविक उद्दिपकसँग अस्वभाविक उद्दिपकलाई सम्बन्ध गास्ने काम गरिन्छ, जसमा व्यक्ति वा प्राणीलाई व्यवहार गर्न लगाइन्छ अनि अस्वभाविक उद्दिपकले मात्रै व्यवहार गर्न लगाई सम्बन्ध प्रत्यावर्तन भएको पुष्टि गरिन्छ ।

Thorndike को दृष्टिमा सिक्नु एक सम्बन्ध गास्ने प्रक्रिया हो त्यसैले उनको सिद्धान्तलाई सम्बन्धवाद (Connectionism) भनिन्छ । सिक्ने परिस्थिति र प्रतिक्रियाका बीचमा एउटा नयाँ सम्बन्ध कायम भई नौलो सम्बन्धबाट सिकाई हुने गर्दछ । शुरुमा व्यक्ति वा प्राणीले समस्याबाट छुटकारा पाउन गल्तीहरू गर्दछ, अक्सर शुरुका प्रयत्नहरू भूल हुने गर्दछन् । क्रमशः भूलहरू सुधार गरी समस्याबाट समाधान तर्फ जान सकिन्छ भन्ने दृष्टिकोण उनको प्रयत्न र भूल सिद्धान्तमा उल्लेखित गरिएको छ । थर्नडाइक कोरा सिद्धान्तवादी मात्र होइनन्, उपयोगवादी मनोवैज्ञानिक हुन् । उनले प्रतिपादन गरेका सिकाईका सिद्धान्तहरू तथा नियमहरू आजभोलि शिक्षा तथा अन्य कार्य क्षेत्रमा प्रयोग भैरहेका छन् ।

प्राणीका हरेक व्यवहार पुनरवलबाट प्रभावित हुन्छ । हरेक प्राणी कुनै न कुनै वातावरणमा रहन्छ र वातावरण प्रति उसले केही कुनै प्रतिक्रिया गर्दछ । यसरी प्रतिक्रिया गर्दा पुनरवल/सम्बलन प्राप्त भएमा त्यसलाई दोहोर्‍याउने, निरन्तरता दिने प्रवृत्ति वारम्बार

हुने गर्दछ । कुनै कार्यलाई बारम्बारता दिनुलाई सिकाइ भनिन्छ । सिकाइ कुनै परिस्थितिमा पूर्ववत कार्य गर्नु हो भन्ने दृष्टिकोण स्किनरको रहेको छ । स्किनरका अनुसार सर्वप्रथम प्रतिक्रिया गरिन्छ त्यसपछि सम्बलन प्राप्त हुन्छ । सम्बलन (Reinforcement) प्राप्त भएमा उक्त कुरा दोहोर्‍याउने गरिन्छ र सिकाइ हुन्छ । त्यसैले उनको सिद्धान्तलाई सम्बलनको सिद्धान्त (Reinforcement theory) समेत भन्ने गरिन्छ ।

प्याभ्लभ, थर्नडाइक तथा स्किनरका विषयवस्तुको केही कुरामा भिन्नता रहेको भएता पनि धेरै कुरामा समानता रहेको पाइन्छ । किनकि यी सबै व्यवहारवादी मनोवैज्ञानिकहरू हुन् । मानव व्यवहार तथा व्यक्तित्वको निर्माण मूलतः बाह्य परिस्थिति वा वातावरणबाट निर्धारित हुन्छ भन्ने कुरामा यिनीहरू विस्वास गर्दछन् । व्यवहारवादी विचार तथा सिकाइका सिद्धान्तहरू केवल सैद्धान्तिक विषयवस्तु मात्र होइनन्, दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्न सकिने कार्यपद्धति पनि हुन् । मनोविज्ञानमा व्यवहारवाद तथा व्यवहारवादी विचार धाराले अभैसम्म पनि महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ ।

४.२.२ संज्ञानवादी दृष्टिकोण (Cognitive)

ज्ञान वा सिकाइको मूल स्रोत संवेग अनुभव नभएर तर्क वा तार्किक चिन्तन हो भन्ने दृष्टिकोण संज्ञानवादमा रहेको पाइन्छ । तार्किक चिन्तन मानिसको एक स्वाभाविक विशेषता हो । यो मानिसको गर्भावस्था देखिनै पलाउने गुण हो । व्यवहारवादमा संज्ञानवादी दृष्टिकोण पस्कने मनोवैज्ञानिकहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

१. टोलम्यानको प्रयोजनात्मक व्यवहारवाद र अशक्त तथा स्थलगत सिकाइ
२. कोहलरको अन्तरदृष्टि सिकाइ सिद्धान्त
३. जीन प्याजेको संज्ञानात्मक सिकाइ
४. वर्दीमरको उत्पादनमुखी चिन्तन आदि ।

टोलम्यानलाई संज्ञानवादी विचार बोकेका व्यवहारवादी मनोवैज्ञानिक भन्ने गरिन्छ । उनको सिकाइ सम्बन्धी सिद्धान्तलाई अक्सर व्यवहारवाद र संज्ञानवादको बीचमा सम्बन्ध जोड्ने पुलको रूपमा लिने गरिन्छ । उनको सैद्धान्तिक विचारले गर्दा सिकाइ मनोविज्ञानमा संज्ञानवादी अवधारणाले प्रवेश भएको मान्न सकिन्छ । टोलम्यानको सिकाइ सम्बन्धी सिद्धान्त व्यवहारवाद र संज्ञानवादको मिश्रित रूप हो । सिकाइ

मनोविज्ञानको विकासमा टोलम्यानको सुसुप्त सिकाइ (Latent learning) तथा स्थलगत सिकाइ (place learning) सम्बन्धी प्रयोगको निष्कर्षले ठूलो योगदान गरेको देखिन्छ। तर पनि शैक्षिक क्षेत्रमा उनको प्रयोजन युक्त सिकाइ सम्बन्धी प्रयोग (Expectancy learning) र त्यसबाट प्राप्त नतिजाले पुऱ्याएको छ। उनका अनुसार हरेक सिकाइमा कुनै खास उद्देश्य हुन्छ। आफ्नो उद्देश्य अनुरूप कार्य गर्न व्यक्ति तत्पर हुन्छ र उद्देश्य परिपूर्ति हुने कार्यलाई पुरा गरिन्छ र सिकिन्छ। तर उद्देश्य पूर्ति नभएमा त्यो कार्य गर्न छोडिन्छ। उद्देश्य आवश्यकता तथा चाहनामा निर्भर रहने गर्दछ।

कोहलरको सिकाइ सिद्धान्तलाई अन्तरदृष्टी सिकाइ भनिन्छ। यो गेस्टाल्टवादी दृष्टिकोण हो। अन्तरदृष्टिको अर्थ आफ्नो भित्रि घटनालाई देख्नु हो। अन्तरदृष्टिलाई आत्मज्ञान, आत्मानुभूति तथा सुभ्र इत्यादि पनि भन्ने गरिन्छ। अन्तरदृष्टि व्यक्ति वा प्राणी भित्र उत्पन्न हुने एक प्रक्रियागत प्रतिफल हो। कोहलरको भनाइमा समस्या समाधान तबसम्म हुँदैन जबसम्म समस्यात्मक परिस्थितलाई नयाँ ढंगले दृष्टिगत गरिन्छ। उनको भनाइमा समस्या समाधान अकस्मात उत्पन्न हुन्छ। समस्या समाधान भएपछि एक नयाँ दृष्टिकोण, एक नयाँ सोच, विचार तथा विस्वासको उदय हुन्छ। उनका अनुसार समस्या समाधान, चिन्तन अथवा सिकाइ अन्तरदृष्टिपूर्ण हुन्छ।

जीन पियाजे एक विकासात्मक मनोवैज्ञानिक हुन्। उनले आफ्ना बच्चाहरुको संज्ञानको विकासबाटै सिलासिलाबाट अध्ययन गरेका थिए। संज्ञान आफ्नो वातावरण बारे थाहा गर्ने प्रक्रिया हो। प्रत्यक्षीकरण, स्मरण, चिन्तन आदि सबै संज्ञान हुन्। थाहा गर्ने प्रक्रिया हुन्। उनले यी सम्पूर्ण प्रक्रियाहरु बच्चामा के कसरी विकसित हुँदै जान्छ भन्ने कुराको विस्तृत अध्ययन गरेका थिए। जेस्टालवादका जन्मदाताका रूपमा वर्दिमरलाई लिइन्छ। उनको भनाइअनुसार सिकाइ समस्याबाट उत्पन्न हुन्छ। आफूले चाहेको कुरा गर्नुमा बाधा देखा पर्नुलाई समस्या भनिन्छ। समस्याले व्यक्तिलाई समाधानको उपाय खोज्न लगाउँदछ। सिक्नु समस्या समाधान प्रक्रिया हो। समस्याको समाधान अकस्मात उत्पन्न हुन्छ, विस्तारै क्रमानुसार होइन्। सिकाइ एक चिन्तन प्रक्रिया हो र समाधान सिकाइ वा चिन्तन प्रक्रियाको उत्पादन हो। त्यसैले सिकाइ एक उत्पादनमुखी चिन्तन प्रक्रिया हो।

संज्ञानवादीहरूले उक्त भनाइ अनुसार सांसारिक वातावरणको आफ्नो कुनै आकार, आकृति अथवा रूपरंग हुँदैन । वातावरणलाई रूपरंग दिने कार्य पूर्णत ब्यक्तिले गर्दछ । अनुभव र सिकाइ अनुसार संसारका विभिन्न वस्तु तथा घटनालाई विभिन्न ब्यक्तिले भिन्नाभिन्दै रूपले देख्दछन् र अर्थ लगाउने गर्दछन् । सिकाइ संज्ञानवादी विचार अनुसार सांसारिक दृष्टिकोण बदल्ने प्रक्रिया हो ।

४.२.३ सामाजिक दृष्टिकोण (Social)

मानव व्यवहार अति जटिल छ । यसको उदय र विकासको कसरी हुन्छ भनी बुझ्नु कठिन छ । मानिसहरू आफ्नो अनुभवहरूबाट मात्र होइन अरुका क्रियाकलापहरू हेरेर पनि सिक्ने सिकाउने गर्दछन् । यस किसिमको सिकाइलाई सामाजिक सिकाइ (Social learning) भनिन्छ । यसमा नक्कल गर्नु (Imitation), तादास्मीकरण गर्नु (Identification), नमुनाबाट सिक्नु सिकाउनु (Modeling) तथा निरिक्षण गर्नु (Observation) जस्ता क्रियाकलापहरू सम्मिलित रहन्छन् ।

नमुना सिकाइ (Modeling) अथवा शिक्षण विधिलाई बढी प्रचलनमा ल्याइएको पाइन्छ । विज्ञापन तथा सामुदायिक प्रचारप्रसारका लागि यसको बढी उपयोग हुन्छ । पर्यवेक्षणीय सिकाइ (Observational learning) अर्को महत्वपूर्ण सामाजिक सिकाइ हो । थर्नडाइक ले सर्वप्रथम यसको प्रयोगात्मक अध्ययन १८९८ मा गरेका थिए । सन् १९४१ मा मिलर र डोलार्डले यसमा नयाँ दृष्टिकोण प्रस्तुत गरे । आफूले गरेको काममा पुनखल पाइयो भने त्यसबाट सिकाइ हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण उनीहरूको रहेको छ । सन् १९६० को दशकमा अल्बर्ट बाण्डुरा (Albert Bandura) ले पर्यवेक्षणीय (Observational) सिकाइ सम्बन्धी दृष्टिकोण प्रस्तुत गरे । उनका अनुसार प्राणी वा ब्यक्तिले गरेर मात्र होइन हेरेर पनि सिक्न सक्छ । मानिसमा मात्र होइन अन्य केही विकसित प्राणीहरूमा समेत हेरेर सिक्ने क्षमता हुन्छ । उदाहरणबाट सिक्ने, नक्कल गरेर सिक्ने तथा निरिक्षणबाट सिक्ने जस्ता नामाकरण सामाजिक सिकाइको रहेको पाइन्छ । निरिक्षण गर्नु र नक्कल गर्नु फरक कुरा हो । नक्कल गर्दा अरुले गरेजस्तै गरिन्छ तर निरिक्षण गर्दा अरुले गरेजस्तो गर्नु पर्छ भन्ने छैन । गर्न पनि सकिन्छ, नगर्न पनि सकिने हुन्छ । देखेजस्तो गर्ने वा

नगर्ने भन्ने कुराको निर्णय सम्बन्धीतमा निर्भर रहन्छ । निरिक्षणबाट सिक्नु सूचना प्राप्त गर्ने प्रक्रिया वा संज्ञानात्मक सिकाइ प्रक्रिया हो । ध्यानाकर्षण प्रक्रिया, प्रतिधारण प्रक्रिया, सिकाइलाई व्यवहारमा परिणत गर्ने प्रक्रिया, उत्प्रेरणा प्रक्रियाको माध्यमबाट सामाजिक सिकाइ अगाडि बढ्ने दृष्टिकोण वाण्डुराको रहेको पाइन्छ । अरुले गरेको, भोगेको देखेर पनि व्यक्तिले सिक्न सक्दछ ।

सिक्नका लागि देख्नु मात्र पर्याप्त छैन देखेको कुरा सुरक्षित राख्नु पनि पर्ने हुन्छ । हेरेको कुरा सिक्नका लागि देख्नु जरुरी भए जस्तै देखेको कुरा धारण गर्नु त्यतिकै जरुरी छ । धारण गरेर राखेको कुरालाई व्यवहारमा नउतारेसम्म त्यसको औचित्यता रहँदैन । व्यवहारमा उतार्न परिस्थिति वा वातावरण तयार गरेर सामाजिक रूपमा व्यवहारिक बन्न क्रियाकलाप गर्नुपर्दछ । यसरी सामाजिक वातावरणबाट हेरेर, धारण गरी व्यवहारमा उतार्ने प्रक्रिया नै सामाजिक सिद्धान्तको मूल मर्म हो ।

४.३ अभिप्रेरणा सिद्धान्तहरू (Motivation Theories)

अभिप्रेरणा एक प्रकारको मध्यवर्ती चर (Intervening variable) हो जसले प्राणीलाई कुनै कार्य गर्नका लागि उत्तेजित गर्दछ र यो उत्तेजित अवस्था प्राणीमा तबसम्म कायम रहन्छ तबसम्म लक्ष्य पुरा हुँदैन । अभिप्रेरणा प्राणीको यस्तो अवस्था हो जसले उसको शारीरिक शक्तिलाई वातावरणमा उपस्थित अनेक वस्तुहरू मध्येबाट कुनै खास वस्तुलाई चुन्नका लागि निर्देशित गर्दछ । यो व्यक्तिको आन्तरिक अवस्था हो जसले व्यवहारलाई एउटा विशिष्ट लक्ष्यतर्फ उन्मुख र निर्देशित गर्दछ । अभिप्रेरणाले व्यवहार उत्पन्न गराई चयनात्मक बनाउँदछ, जो निश्चित उद्देश्य प्राप्त तर्फ नियमित र नियन्त्रित रूपमा अगाडि बढी रहेको हुन्छ । कार्य प्रेरणाको निरिक्षण प्रत्यक्ष रूपमा सम्भव हुँदैन, मात्र अनुभूतिको आधारमा जान्न सकिन्छ ।

विभिन्न विद्वानहरूले अभिप्रेरणाका सम्बन्धमा गरेको अध्ययनबाट विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रतिपादन गरेका छन् । त्यसमध्ये हाम्रो पाठ्यक्रममा उल्लेखित सिद्धान्तहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

४.३.१ उपलब्धी (Achievement) दृष्टिकोण

प्रत्येक व्यक्ति आफू अभिप्रेरित भएको क्षेत्रमा उपलब्धी चाहन्छ । बिना उपलब्धीमा उसको कार्यप्रति जागरण आउँदैन । उपलब्धीले निश्चित उद्देश्य प्राप्तमा पुगेको आभाष

दिलाउँदछ । जो व्यक्तिसँग उच्च स्तरको उपलब्धी हुन्छ । ऊ त्यस कार्यप्रति अभिप्रेरित हुन पुग्दछ । उपलब्धी विहिन कार्यका लागि मानिसमा जागरण पैदा हुँदैन । उच्च स्तरको उपलब्धीको लागि व्यक्ति जस्तो सुकै समस्या र बाधासँग समेत जुध्न तयार हुन्छ । तर निम्न स्तरकोमा त्यस्तो हुँदैन । अभिप्रेरणाको उपलब्धीकै आधारमा एक व्यक्ति अर्को व्यक्तिसँग फरक रहने गर्दछ ।

C. McClell and David (1953) and Atkinson W. John (1958) come to the conclusion that in the individual there is the need for achievement. A person who has a high need for achievement considers problems and obstacles as challenges to be met. According to this theory, human beings differ from one another in the strength of achievement motive. It is this difference in the strength of motivation to achieve that is important in understanding the development. The need for achievement develops in early childhood. It depends upon the discipline at the home. Parents expectation and guidance to the child develop need for high achievement in life. The teacher can play an important role in the development of achievement motivation.

४.३.२ अधिकार आरेपण (Attribution) दृष्टिकोण

अभिप्रेरणाका सिद्धान्तहरू मध्ये अधिकार आरोपण पनि एक हो । यो सिद्धान्तले जोड दिएको विषयवस्तु भनेको सफलता हो । सफलता र असफलताले अभिप्रेरणा निर्धारित हुने गर्दछ । त्यसैले सफलता र असफलता नै यस सिद्धान्तको विशेषता हो । यसका पछाडि आन्तरिक र बाह्य तत्वहरू, स्थिर र अस्थिर तत्वहरू, नियन्त्रित र अनियन्त्रित तत्वहरूले भूमिका खेलेको हुन्छ । सकारात्मक स्व धारणाको निर्माण व्यक्तिहरूमा केन्द्रीकृत रहने वातावरणको सृजना गरी व्यक्तिहरूलाई अभिप्रेरित गराउन सकिन्छ । व्यक्तिमा भएको क्षमता र प्रयास यसका आन्तरिक तत्वहरू हुन भने कार्यको विशिष्टीकरण र अवसर यसका बाह्य तत्वहरू हुन् । सफलता र असफलता भन्ने विषयवस्तु क्षमता र कार्यको जटिलता भएमा स्थिर हुने र योगदान तथा अवसर भएमा अस्थिर रहने दृष्टिकोण समेत राखिएको पाइन्छ ।

A theory of motivation that focuses on how people explain the cause of their own successes and failures. Weiner (1994, 2000) suggests that most explanations for success or failure have three characteristics. The first is whether the causes is seen as internal or external, the second is whether it is seen as stable or unstable. The third is whether it is perceived as controllable or not. A central assumption of attribution theory is that people will attempt to maintain a positive self-image (Thompson, Davidson and Barber, 1995). When theory do well in an activity, they are likely to attribute their success to their own efforts or abilities, but when they do poorly, they will believe that their failure is due to factors over which they had no control (Vispoel and Austin, 1995).

४.३.३ संज्ञानात्मक (Cognitive) दृष्टिकोण

यस दृष्टिकोणलाई आशावादीताको सिद्धान्त समेत भन्ने गरेको पाइन्छ । बाह्य उपलब्धी हासिल गर्नका लागि संज्ञानात्मक चिन्तन गर्नु नै मूल मर्म हो । निश्चित लक्ष्य तथा उद्देश्य हासिल गर्नका लागि संज्ञानात्मक चिन्तनको विकास गरिनु पर्दछ । अभिप्रेरणको संज्ञानात्मक दृष्टिकोणको शुरुवात दार्शनिक मनोवैज्ञानिकका William James (1842-1910) ले गरेको पाइन्छ । चिन्तन र व्यवहारको मनोशारीरिक खालीपन भर्नका लागि यो आवश्यक पर्दछ ।

This theory suggests that motivation is not primarily a matter of being pushed from within by various urges or drives, rather. It is more question of being pulled from without by expectations of attaining desired comes such outcome, know as incentives. The cognitive views of motivation was first propounded by the philosopher psychologist William James who emphasized that the concept of motivation was necessary to bring the psychomotor gap between ideas and actions.

४.३.४ अमिल्दोपना (Dissonance) दृष्टिकोण

संज्ञानात्मक चिन्तनमा विश्वास र सम्बन्धको बीचमा रहेको अमिल्दोपनमा देखापर्ने दृष्टिकोण यस सिद्धान्तमा समावेश गरिएको पाइन्छ । यो सिद्धान्तलाई अमेरिकी मनोवैज्ञानिक Leo festinger प्रचारप्रसार गरेका हुन् । ज्ञान र त्यसको सम्बन्ध गास्ने प्रक्रियामा सन्तुलन विग्रनाले मनोवैज्ञानिक तवरबाट अभिप्रेरणा जागदैन त्यसको समाधानका लागि बिग्रिएको सन्तुलन मिलाउने वा परिवर्तन गरेर अभिप्रेरणा जगाउनु पर्दछ भन्ने दृष्टिकोण यसको रहेको छ ।

Theory of cognitive dissonance advocated by American psychologist Leon fastener. Cognitive dissonance denotes an imbalance between what we believe (Cognition) and what we do (Conation). It may result in psychological discomfort to us. As a solution, we are motivated to set the imbalance right either by changing in our beliefs or our behavior.

४.४ ब्यक्तित्व र लेखाजोखा (Personality and assessment)

ब्यक्तित्व शब्दको प्रयोग दैनिक जीवनमा बढी नै भएको पाइन्छ । साधारण बोलचालको भाषामा ब्यक्तित्वको अर्थ शारीरिक बनावटमा सिमित रहेको छ, मनोवैज्ञानिक भाषामा ब्यक्तित्व भनेको व्यवहार हो । त्यसैले ब्यक्तित्वको सम्बन्ध ब्यक्तिको शारीरिक बनावट एवं सौन्दर्य तथा अध्यात्मिक वा बोद्धिक शक्तिहरुमा मात्र नभई यस अन्तरगत ब्यक्तिले अन्य ब्यक्तिहरुलाई समेत प्रभावित पार्ने सम्पूर्ण ब्यवहारिक गुण एवं लक्षणहरुका रुपमा समावेश गरिन्छ । अतः मानविय ब्यक्तित्व अन्तरगत हाम्रो शारीरिक गठन, सौन्दर्य, संकल्पशक्ति, स्वभाव, आन्तरिक प्रेरणा, प्रवृत्तिहरु, विचार शैली, सामाजिकता, समायोजनको क्षमता, रहनसहनको तरिका आदि समावेश हुन्छ । ब्यक्तित्वको अध्ययनको क्षेत्रमा ब्यक्तिका विशेषताहरु एवं ब्यक्तिगत भिन्नताहरुको अध्ययनले मान्यता प्राप्त गरेपछि यसमा थप प्रोत्साहन प्राप्त भएको पाइन्छ । ब्यक्तित्वमा भएको विविधतालाई पत्ता लगाई छुट्टाछुट्टै लेखाजोखा गर्ने परिस्थितिले ब्यक्तित्वलाई प्रष्ट पार्ने यस पद्धतिलाई अपनाउनु परेको हो ।

४.४.१ ब्यक्तित्वका सिद्धान्तहरु (Personality Theories)

मानव व्यक्तित्व विकासका विभिन्न सिद्धान्तहरू रहेका छन् । यी सिद्धान्तहरूले व्यक्तित्वका सम्बन्धमा आफ्नो आफ्नो दृष्टिकोण र धारणा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यस्ता सिद्धान्तले मानवको स्वभाव, मनोवृत्ति, विकासात्मक चरण आदिको उल्लेख गरेको पाइन्छ । विभिन्न सिद्धान्तहरू मध्ये हाम्रो पाठ्यक्रमले समेटेका सिद्धान्तहरूलाई यहाँ क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ :

४.४.१.१ मनोविश्लेषण वाद (Psychoanalytic) फ्राइड (Freud) को दृष्टिकोण

मानविय व्यक्तित्व विकासको क्षेत्रमा अध्ययन गर्ने दार्शनिकहरूमध्ये सिगमण्ड फ्राइड (Sigmund Freud) अग्रस्थानमा रहेका छन् । उनले प्रथम पटक औपचारिक रूपमा व्यक्तित्व विकासको सिद्धान्त प्रतिपादन गरी मानव स्वभाव र व्यक्तित्वलाई बुझ्न सहयोग गरे । मनोविज्ञानको क्षेत्रमा एउटा व्यक्तित्व गतिशिलताको अवधारणालाई प्रस्तुत गरेको हुनाले उनलाई मनोविज्ञानमा मनोविश्लेषणवाद भनी चिनिने गरिन्छ । यस सिद्धान्तको विकासका लागि यिनले चिकित्सा घटना अध्ययन (Clinical case study) बाट प्राप्त गरेका सामग्रीहरूलाई प्रारम्भिक सूचनाको रूपमा प्रयोगमा ल्याएका थिए । मनोविश्लेषणवाद बुझ्न मानव स्वभावका बारेमा दिएका आधारभूत अनुमान (Basic assumption) जान्नु आवश्यक छ । मानव जाति अन्तरइच्छाबाट प्रेरित हुने प्राणी हो, ऊ जस्तो सुकै अवस्थामा पनि आफ्ना अन्तरइच्छाहरूलाई स्थिर रूपले परिपूर्ति गर्न निर्देशित भैरहन्छ । अन्तरइच्छा परिपूर्ति गर्न लागि रहेको बेला अवसर पाउनासाथ त्यसको उपयोग गर्दछ, चाहे त्यो अशोभनिय नै किन नहोस् । प्रकृष्टले आफ्नो ध्यान मानव सेवा माथि केन्द्रित गरे भने मानव व्यवहारमा अचेतन अवस्थाको भूमिकालाई बढी जोड दिए । उनका अनुसार यस्ता इच्छा वा प्रवृत्तिहरू (Urges) सबै लिविडो (Libido) को अभिव्यक्ति हो । लिविडो भनेको जीवन शक्ति (Life-force) वा मानसिक उर्जा (Psychic energy) हो, यसलाई काम शक्ति पनि भनिन्छ जसले कुनै कार्यप्रति व्यक्तिलाई उत्प्रेरित गर्दछ ।

जिवन मनोवृत्ति (Life instinct) र मरण मनोवृत्ति (Death Instinct) जस्ता दुई प्रकारका प्रवृत्तिहरू मानवमा रहेका हुन्छन् । उनका अनुसार प्रवृत्ति एक किसिमको शारीरिक तथा मानसिक तनाव हो जसलाई व्यक्तिले जन्म देखि नै लिएर आएको हुन्छ । जीवन मनोवृत्तिले जैविक रूपमा आधारित शारीरिक आवश्यकताहरू र शारीरिक चाहनाहरूको मनोवैज्ञानिक अभिव्यक्ति प्रदान गर्दछ । मरण मनोवृत्तिले व्यक्तिलाई मार्ने वा

मने कार्यप्रति अग्रसर गराउँदछ भन्ने दृष्टिकोण फ्राइड राखेका छन् । उनका अनुसार यी दुवै मनोवृत्ति बीच सन्तुलन राख्नु अति आवश्यक छ ।

फ्राइडले चेतन (Conscious), अर्धचेतन (Sub-conscious) र अचेतन (Unconscious) गरी मानव मनस्थितिलाई ३ भागमा बाँडेका छन् । चेतन मनस्थिति भनेको तत्कालको त्यो अवस्था हो जसमा व्यक्ति कुनै चिज, वस्तु वा घटना प्रति पूर्णतः, सजग वा शतर्क हुन्छ र उसले पूर्ण आफ्नो ध्यान त्यसमाथि केन्द्रित गर्दछ । चेतन मनस्थितिले १० भागको १ भाग मस्तिष्कलाई मात्र ओगट्दछ । अर्धचेतन मनस्थिति मस्तिष्कको त्यो भण्डार हो जसमा जम्मा भएका सूचनाहरु सतही स्मृतिका रुपमा रहन्छन् । बाह्य दबाव वा संकेत पश्चात त्यस्ता सूचनाहरु चेतन मनस्थितिमा आउने गर्दछन् । अचेतन मनस्थिति भनेको त्यो मानसिक विषयवस्तु हो जसलाई चेतन मनस्थितिमा ल्याउन गाह्रो हुन्छ । अचेतन मनस्थिति भनेको हाम्रो मस्तिष्कको त्यस्तो सङ्ग्रहको भण्डार हो जसभित्र दबिएका चाहना, अतृप्त संवेग, यौन, कुण्डा, अतार्किक, इच्छा, अपेक्षा, सन्दर्भविहिन तर्कजस्ता विषयहरु रहेका हुन्छन् ।

फ्राइडका अनुसार मानव व्यक्तित्व इद (Id), इगो (ego) र सुपरइगो (Super ego) तीन वटा पक्षहरुबाट बनेको छ । व्यक्तित्वको विकास व्यक्तिको स्वर्था भावना एवं जनावरजन्य प्रवृत्ति तथा सामाजिक साँस्कृतिक वातावरण बीचको द्वन्द्वबाट विकासित हुने गर्दछ । व्यक्तित्वमा यी तीनवटा पक्षहरुको बीचमा समेत सन्तुलन हुनु आवश्यक छ । इद र सुपरइगो बीच इगोले सन्तुलन कायम गर्दछ । अचेतनशिल इद (Id), चेतनशिल इगो (ego) र अर्धचेतनशिल सुपरइगो (Superego) को सन्तुलनले मानव जीवन अगाडि बढ्दछ । इद अनियन्त्रित तत्काल सन्तुष्टी खोज्ने, धैर्यधारण गर्न नसक्ने, हठात, चाहनाहरुमा रहेको हुन्छ । औचित्य र बुझाइका आधारमा अगाडि बढ्ने इगो अगाडि बन्दछ भने सुपरइगोले सामाजिक मूल्य, आचरण, स्वभाव, संस्कार, प्रचलनलाई सदैव स्विकार गर्दछ ।

फ्राइडले मानव व्यक्तित्वलाई विभिन्न चरणहरुमा बाँडेको पाइन्छ । व्यक्तित्व विकासका विविध पक्षहरुमा जोड दिदै नवजात वा बाल्यावस्थाको भूमिकाले मानवको भावी व्यक्तित्व विकासमा विशेषता वा संरचना प्रदान गर्ने गर्दछ । बाल्यावस्थामा स्थापित विशेषता वा व्यवहारिक प्रारुपहरुको प्रभाव उनीहरुको पछिल्लो अवस्थासम्म कायम रहन्छ ।

नवजात शिशु अवस्थको पहिलो वर्षमा आमाको दूध चुसेर वा औला चुसेर यौन परितृप्ती गर्ने बच्चा, किशोरावस्थामा विपरित लिंगीसँगको यौन घर्षणबाट यौन परितृप्ती गर्दछ । मौखिक चरण (Oral stage), मलद्वार चरण (Anal stage), यौनाङ्ग संवेदनशिलताको चरण (Phallic stage), सुसुप्त चरण (Latency stage) र यौन अंगको चरण (Genital stage) गरी ५ वटा व्यक्तित्व सम्बन्धी विकासात्मक मनोलैंगिक चरण रहने दृष्टिकोण फ्राइडको रहेको पाइन्छ ।

४.४.१.२ नव फ्राइडवाद (Neo-freudians)

व्यक्तित्व निर्माणका सम्बन्धमा फ्राइड भन्दा भिन्न दृष्टिकोण राख्ने दार्शनिकहरूलाई Neo-freudians भनिन्छ । पुरातन ढंगबाट सञ्चालन भएको फ्राइडको दृष्टिकोणलाई यसले तिरस्कार गर्दछ । उनीहरूका अनुसार व्यक्तित्व विकासमा विकासात्मक चरणहरू मात्र सम्बन्धित नभएर सामाजिक वातावरणलाई जोड दिई मानिसको जीवनमा लैंगिक गतिलाई घटाउने काम गरेको छ । Jung, Horney, Alder, Erikson, Annafreud जस्ता दार्शनिकहरूले Freud को दृष्टिकोणलाई आलोचना समेत गरे । फ्राइडका सहकर्मी भएपनि Alder ले विभिन्न कुरामा असहमति जनाएको पाइन्छ । फ्राइडको दृष्टिकोणमा असमत भएकाले नयाँ सिद्धान्त शुरु गरे । व्यक्तिमा जन्मजात गुणहरू हुन्छन्, त्यस्ता गुणहरू जसमा व्यक्तिले आफूलाई कमजोर वा दुर्बल ठानेको छ त्यसलाई न्यून बनाएर क्षमताहरू विकास गर्न सकेमा, उपयुक्त वातावरण र मौका दिएमा व्यक्तिको सर्वाङ्गीण विकास हुने दृष्टिकोण Alder को रहेको छ । अन्ना फ्राइड जो उनकी छोरी थिइन उनले पनि पिताको आलोचना गर्दै प्रतिरक्षाका प्रक्रियाहरूको धारमा आफ्नो दृष्टिकोण विकास गरेकी छन् । प्रतिरक्षा प्रक्रियाले तनाव न्यून गर्न, विभिन्न परिस्थितिमा समायोजन गर्न मद्दत गर्ने दृष्टिकोण उनको रहेको छ ।

Psycho analysis who were trained in traditional Freudian theory but who later rejected some of its major points. They focused more on the social environment and minimized the importance sex as a driving force in people's lives. They also paid greater attention to the effects of society and culture on personality development.

JUNG'S collective unconscious focused on a common set of ideas, feelings, images and symbols that we inherit from our ancestors, the whole human race, and even animal ancestors from the distant past. To Jung archetypes play an important role in determining our day to day reactions, attitude and values.

HORNEY'S Neo Freudian perspective focused on women's issues and sometimes called the first personality develops in the context of social relationship and depends particularly on the relationship between parents and child and how well the child's needs are met to stress the importance of cultural factors.

४.४.१.३ मानवतावादी (Humanistic) सिद्धान्त

व्यवहारवाद हावी भैरहेको सन्दर्भमा सन् १९५० को दशकमा अस्तित्ववादसँग जोडिएर अभ्यासमा आएको सिद्धान्तलाई मानवतावादी सिद्धान्त भन्ने गरिन्छ । यो व्यवहारवादी दृष्टिकोणको विरुद्धमा विकसित भएको दृष्टिकोण हो । मानवतावादले सिकारुको क्षमता, स्वतन्त्रता र अन्य विषयगत पक्षहरूलाई प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । कुनैपनि व्यक्तिले जन्मदा नै विभिन्न अन्तरनिहित प्रतिभाहरू लिएर आएको हुन्छ । अन्तरनिहित प्रतिभाको विकासका लागि सम्बन्धित व्यक्तिलाई नै उत्तरदायी बनाउनुपर्दछ । तबमात्र ती व्यक्तिमा निहित प्रतिभाहरूको उच्चतम विकास हुन सक्दछ । मानवतावादी सिद्धान्तहरूले व्यक्तिका रुचि, इच्छा, आवश्यकता, चाहना, क्षमता जस्ता कुराहरूलाई प्राथमिकता दिन्छ । यसका लागि उच्चतम वातावरण उपलब्ध गराइन्छ । यसले बच्चाको भावनात्मक अध्यात्मिक र मनोक्रियात्मक पक्षको विकासमा जोड दिन्छ । सिकारुहरूको चौतर्फी विकासका लागि उनीहरूको अन्तरदृष्टि, आत्मानुभूति, संवेगात्मक प्रतिबद्धता, अनुभूति, लगाव जस्ता विषयगत तत्वहरूमा पनि जोड दिनुपर्ने मान्यता राख्दछ । सिकारुको उच्चतम विकासका लागि विषयगत पक्षमा प्राथमिकता अर्थगत महत्व बढाउने कार्य गर्नुपर्दछ । उल्लेखित पक्षहरूमा वकालत गर्ने मानवतावादी दार्शनिकहरूमा अब्राहम मास्लो र कार्ल रोजर्स (Abraham Maslow and Karl Rogers) रहेका छन् ।

Humanistic Approaches to personality theories that emphasize people's innate goodness and desire to achieve higher levels of functioning. It is this conscious, self-motivated ability to change and improve, along with people's unique creative impulses, that humanistic theorists argue make up the core of personality.

Fundamental need for self-actualization people realize their highest potential, each in a unique way. People stresses the conscious more than unconscious. According to the humanistic view of Carl Royers, people have a basic need to be loved and respected. If you receive unconditional positive regard from others, you will develop a more realistic self concept but if the response is conditional it may lead to anxiety and frustration.

सिकारुका ब्यक्तिगत रुची, आवश्यकता र पूर्व अनुभव जस्ता कुराहरुलाई प्राथमिकता दिई ब्यक्तित्व निर्माण गर्नुपर्दछ । ब्यक्तिहरुलाई विभिन्न वैकल्पिक विषयवस्तुहरु प्रदान गरी उत्तम विकल्प छनोट गराउनु पर्दछ । छनोट गरेको विषयमा जिम्मेवारी वहन गर्न र विकल्पबाट प्राप्त भएको परिणामलाई स्वीकार्न सिकारु आफै उत्तरदायी हुने गर्दछ । सिकारुका आधारभूत आवश्यकता र समस्याहरु समाधान गर्न सक्षम हुने कुरा यस दृष्टिकोणले राख्दछ । सिकारुको बौद्धिक विकासका साथसाथै उनीहरुको मनोभावना, अन्तरदृष्टि, प्रवृत्ति, आदर्श, मूल्य र आत्मसम्मान जस्ता विषयवस्तु यस्तो ब्यक्तित्वमा रहने गर्दछ ।

According to Abraham Maslow human beings are basically good and there lives in every one an impulse for the fulfillment of one's potentials. The behavior or personality of an human being thus depends upon his style of striving towards the ultimate goal of self realization. Thus pattern of human behavior is always governed by the satisfaction of our needs from lower level, base level to the upper, top level. He presented his theory in order of hierarchy.

अब्राहम मास्लोले मानिसको आवश्यकतालाई श्रृंखलाबद्ध तयार पारी मानवीय विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गरेका छन् । आधारभूत आवश्यकता पूरा नभई सुरक्षा नचाहिने तर

आधारभूत आवश्यकता पुरा भएमा सुरक्षा चाहिने, सुरक्षा समेत भएमा अपनत्व चाहिने र त्यो पनि पुरा भएमा मान सम्मान चाहिने त्यो सहित पूरा भएमा आत्मसन्तुष्टि प्राप्त हुने कुरामा यस सिद्धान्तले जोड दिएको पाइन्छ ।

४.४.२ ब्यक्तित्वको लेखाजोखा (Assessment of personality)

ब्यक्तित्वको लेखाजोखा प्राचिन काल देखि नै हुँदै आएको देखिन्छ । ब्यक्तित्व लेखाजोखाका लागि अनेक परीक्षणहरु र विधिहरुको निर्माण गरिएको पाइन्छ । ब्यक्तिमा देखापर्ने वैयक्तिक भिन्नताले लेखाजोखा/मापन गर्नु परेको हो । प्रत्येक ब्यक्तिको आफ्नै प्रकारको विशेषता हुन्छ, जसले ब्यक्तिलाई अरुबाट फरक पार्दछ । यिनै विशेषताहरुले गर्दा नै आज कुनै मानिस उत्साहपूर्ण र कुनै उत्साहहीन, केही मिलनसार भने केही एकान्तप्रिय, केही चिन्तामुक्त त केही चिन्ताग्रस्त छन् । ब्यक्तिको लेखाजोखाद्वारा ब्यक्तित्वको विकाससँग सम्बन्धित समस्याहरुको समाधान ब्यक्तिको आफ्नो कठिनाईहरुको निवारण गर्ने उपायको खोजी, ब्यक्तिलाई ब्यक्तिगत रुपमा सामाजस्य गर्नमा सहायता र विभिन्न पदहरुका लागि उपयुक्त ब्यक्तिहरुको छनोट गर्नमा सो गुणहरुको मापनले ठूलो भूमिका खेल्दछ । व्यवहारवादी मनोवैज्ञानिकहरुले पनि मानिसको व्यवहारको भविष्यवाणी गर्न, मार्गदर्शन गर्न र नियन्त्रण गर्नमा ब्यक्तित्व परीक्षणलाई ज्यादै महत्व दिएको देखिन्छ ।

ब्यक्तित्व राय, आत्मकथा, ग्राफिक विधि, प्रश्नावली विधि, अन्तरवार्ता विधि, जीव्न इतिहास विधि, क्षमता परीक्षण, परिस्थिति परीक्षण, मनोविश्लेषणात्मक विधि, समाजमिति विधि, क्रम निर्धारण स्केल, ब्यक्तित्व परीसूचीहरु, प्रक्षेपण प्रविधिहरु जस्ता विधिहरुको माध्यमद्वारा ब्यक्तित्वको लेखाजोखा गर्नुपर्ने मान्यता रही आएको छ । वर्तमान समयमा अधिकांश मनोवैज्ञानिकहरुद्वारा मूल रुपमा ब्यक्तित्वको लेखाजोखाका लागि क्रम निर्धारण स्केल, ब्यक्तित्व परीसूचीहरु र प्रक्षेपण प्रविधि उपयोग गर्न सकिने सल्लाह दिएको पाइन्छ । जसलाई क्रमशः उल्लेखित गरिएको छ ।

क) क्रम निर्धारण स्केल (Rating Scale):

ब्यक्तिको ब्यक्तित्व नाप्ने यो स्केल एउटा ज्यादै पुरानो व्यवहार अध्ययन विधि मानिन्छ । यो क्रम निर्धारण स्केलमा ब्यक्तित्वको कुनै शिलगुणसँग सम्बन्धित धेरै पदहरु हुन्छन् र प्रत्येक पदहरुका साथ प्रायः ४ देखि ११ बिन्दु सम्मको एउटा मापनी बनेको हुन्छ र निर्धारक (Rater) जो प्रायः यस्तो विशेषज्ञ हुन्छ जसले निर्धारित हुने ब्यक्तिको विषयमा

राम्ररी जानेको हुन्छ । यो विधिद्वारा ब्यक्तित्वको मूल्याङ्कन गरिने विशिष्ट गुणहरूलाई अनेक श्रेणीमा विभाजित पारेर ब्यक्तिको ब्यक्तित्वलाई हेरेर त्यसको स्थान वा श्रेणी निश्चित गरिन्छ । श्रम निर्धारण स्केल पनि मनोवैज्ञानिकहरूका अनुसार अनेक प्रकारका रहेका हुन्छ । संख्यात्मक मापनी, रेखाङ्कित मापनी, सञ्चित बिन्दु मापनी, विवश चयन मापन, शतांशिय मापनी, क्यू किसिम प्रविधि आदि प्रकार रहेका छन् । अंक वा रेजा चिन्ह लगाएर विभिन्न श्रेणीहरूका आधारमा मापन गरिने भएकाले नै यसलाई क्रम निर्धारण स्केल भनिएको हो ।

ख) ब्यक्तित्व परिसूचीहरू (Personality Inventories)

ब्यक्तित्वलाई लेखाजोखा गर्ने सबभन्दा लोकप्रिय र प्रचलित विधि ब्यक्तित्व परिसूची हो । यो विधिद्वारा ब्यक्तिका विशेषताहरूको खोजी गरिन्छ । यसलाई कागज कलम परीक्षण (Paper pencil test) पनि भनिन्छ । यो ज्यादै सुगमता एवं शिघ्रताका साथ ब्यक्तिहरूको एउटा ठूलो समूहमाथि एकै पटक सञ्चालन गर्न सकिन्छ । ब्यक्तित्व परिसूचीको सहायताबाट बाह्य एवं आन्तरिक दुवै प्रकारका ब्यक्तित्वको मापन सम्भव हुन्छ । ब्यक्तिको ब्यक्तित्व, आचरण, रुची, व्यवहार आदिका विषयमा कथनहरू, प्रश्नहरू, वरियता र आत्म मूल्याङ्कनको सहायताद्वारा जाँच गरिन्छ । यो त्यस्तो ब्यक्तित्व परीक्षण हो जसले प्रश्नावली वा जाँच परिसूचीको माध्यमद्वारा विभिन्न पदहरू वा कथनहरूको सहायताले विभिन्न ब्यक्तित्व शीलगुणहरूको लेखाजोखा एवं मूल्याङ्कन गरिन्छ । यी परिसूचीहरूको मुख्य उद्देश्य ब्यक्तिका विभिन्न शीलगुणहरूको मापन एवं मूल्याङ्कन गर्नुका साथै लेखाजोखाका आधारमा ब्यक्तिहरूको वर्गिकरण गर्नु पनि हो । विभिन्न क्षेत्रहरूमा ब्यक्तिको समायोजनलाई पनि यो परिसूचीको मद्दतले थाहा पाउन सकिन्छ । संवेगात्मक अस्थिरता पत्ता लगाउन वा मानसिक रोगको निदान गर्नका लागि पनि यो विधिको प्रयोग गरिन्छ । ब्यक्तित्व परिसूचीका अनेक पदहरू हुन्छन् जो ब्यक्तित्वको कुनै न कुनै पक्षसँग सम्बन्धित हुन्छ । यो परिसूचीमा ब्यक्तिको जीवनसँग सम्बन्धित विभिन्न प्रकारको प्रश्न वा कथनहरूको सूची तयार गरिएको हुन्छ । प्रश्न वा कथनहरू छापिएको हुन्छ, त्यसको सामुन्ने वैकल्पिक उत्तर पनि छापिएको हुन्छ । ब्यक्तिले वैकल्पिक उत्तरहरू मध्ये कुनै एउटालाई चुनेर ठीक चिन्ह लगाउँदछ अर्थात् उसले प्रश्न वा कथनको अगाडि हो वा होइन वा सही को चिन्ह लगाएर आफ्नो विषयमा परीक्षण कर्ताका समक्ष स्वयं सूचना दिन्छ र

आफ्नो मूल्यांकन स्वयं प्रस्तुत गर्दछ । यसै कारणले यो विधिलाई स्व-मूल्याङ्कन विधि पनि भनिन्छ ।

ग) प्रक्षेपण प्रविधि (Projective techniques)

व्यक्तित्वको अध्ययनमा प्रक्षेपण प्रविधिहरूको प्रयोग मूल रूपमा द्वितीय विश्वयुद्धको समयमा अत्याधिक देखिएता पनि मनोविज्ञानको इतिहासमा दृश्य कल्पनाको लागि सन् १८९५ मा विने एवं हेनरीले मसीको धब्बाको आधारमा यो विधिको उपयोग गरेको देखिन्छ । यो प्रविधिमा व्यक्तिका सामुने एउटा सन्दिग्ध (Vagu), अस्पष्ट (Ambiguous) एवं असंगठित (Unstructured) वा अर्धसंगठित (Semi-structured) उत्तेजना राखिन्छ र सो अस्पष्ट एवं सन्दिग्ध सामग्री प्रति उसको आफ्नो विचार एवं भावनाहरूलाई निश्चित रूपमा व्यक्त गर्नुपर्दछ अर्थात् त्यसको प्रत्यक्षीकरण गरेर व्यक्तिले आफ्नो व्याख्या गर्नुपर्दछ । यसमा व्यक्तिले चित्र एवं रंगहरूद्वारा कहानीको रचना गर्दछ । मसीको धब्बालाई हरेर व्याख्या गर्दछ । यस्तो गर्दा उसले अप्रत्यक्ष रूपमा आफ्नो संवेग, विचार, मनोभाव, मनोवृत्तिहरू, आकांक्षा, भय, चिन्ता, संघर्ष, आवश्यकता र प्रेरक आदिको अभिव्यक्ति गर्दछ । परीक्षकले उसको प्रतिक्रियाहरूको विश्लेषण एवं विवेचना गर्दछ र त्यसका आधारमा उसको व्यक्तित्वको विभिन्न पक्षहरूको बारेमा जानकारी प्राप्त गर्दछ । यो प्रविधिद्वारा व्यक्तिको व्यक्तित्वको त्यस्तो पक्षहरूको पनि पत्ता लाग्दछ जसका सम्बन्धमा व्यक्ति वा प्रयोज्य स्वयं अनभिज्ञ हुन्छ ।

यो व्यक्तित्व मापनको अत्यन्त विकसित विधि हो जसले व्यक्तिको व्यक्तित्वको गठनको स्थायी तथा केन्द्रीय कारकहरूको पत्ता लगाउने प्रयत्न गर्दछ । व्यक्तिले परीक्षणको परिस्थितिहरूका प्रति आफ्नो अचेतन भावना, प्रेरणा र मनोवृत्तिहरूलाई प्रकट गर्दै प्रतिक्रिया गर्दछ । प्रक्षेपण प्रविधि अनेक प्रकारका हुन्छन् । बोधपरीक्षण, मसी धब्बा परीक्षण, वाक्यपूर्ति परीक्षण, शब्दशहचार्य परीक्षण, चित्र शहचार्य परीक्षण, शाब्दिक प्रक्षेपण, परीक्षण, चित्र निर्माण परीक्षण, मनोनाटक विधि, भूमिका निर्वाह प्रविधि, हस्तलेखन प्रविधि, औलाको चित्रकारिता वा रेखाचित्र परीक्षण आदि महत्त्वपूर्ण प्रविधिहरूको प्रयोग यस लेखाजोखा प्रविधिमा उपयोगमा ल्याइएको पाइन्छ ।

एकाई पाँच

पद्धतिगत/विधिगत आयामहरु

(Pedagogical Dimensions)

अंग्रेजी शब्द Pedagogy ग्रीक भाषाको paidogoes भन्ने शब्दबाट आएको हो । ग्रीक शब्द Paid को अर्थ बच्चा र agogos को अर्थ डोच्याउनु वा नेतृत्व गर्नु हो । यसरी pedagogy को शाब्दिक अर्थ बच्चालाई डोच्याउनु वा नेतृत्व दिनु भन्ने हुन्छ । बालबालिकालाई शिक्षण गर्ने कला वा विज्ञान नै pedagogy हो । pedagogy ले सामान्यतया शिक्षणको कार्यनीति अथवा शिक्षणका तरिकाहरुलाई संकेत गर्दछ । व्यापक अर्थमा pedagogy भन्नाले शिक्षणसिकाइको सम्पूर्ण अवस्था तथा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलपको समष्टीको रूप हो । के कस्ता विधि, तरिका र कार्यनीतिहरुको प्रयोग गरी शिक्षण गर्दा प्रभावकारी हुन्छ भन्ने कुरालाई pedagogy ले समेटेको देखिन्छ । स्थानिय आवश्यकता र विविधतालाई प्रतिबिम्बित गरी सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेश अनुकूल शिक्षण गर्ने भन्ने कुराको निर्व्योम गर्न pedagogy ले सघाउँदछ । सैद्धान्तिक पक्षको अध्ययनका साथै सिकाइ सिद्धान्तहरुको अध्ययन र उपयोगका विषयमा समेत पेडागोजीले सघाउँदछ । यसरी पेडागोजीले शिक्षणका लागि समाजशास्त्रीय र मनोवैज्ञानिक आधार प्रदान गर्दछ ।

शिक्षण सिकाइका सैद्धान्तिक आधारहरु तथा अवधारणाहरुलाई स्पष्टता कायम गरी शैक्षणिक योजना निर्माण गर्न, सैद्धान्तिक अवधारणा तथा आधारहरुलाई व्यवहारिक रूपमा कक्षा शिक्षणमा प्रतिबिम्बित गर्ने सीप र क्षमताको विकास गर्ने, शिक्षणका अभ्यास र अनुसन्धानबाट प्राप्त अनुभवबाट शिक्षण सिकाइ प्रविधि र प्रक्रियामा निरन्तर सुधार तथा छनोट गर्न, प्राविधिक विकास, विश्वव्यापीकरण र स्थानिय आवश्यकता तथा विविधताको प्रतिनिधित्व गरी शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन, बालबालिकाको रुची र आवश्यकताको प्रतिनिधित्व गर्ने गरी समावेशी र प्रभावकारी शिक्षण प्रक्रियाको विकास र प्रयोग गर्ने जस्ता विषयवस्तुहरु विधिगत आयाम भित्र समेटिन पुग्दछन् ।

मानवियता तथा पारस्परिक सद्भावना बिना सामाजिक चरित्रताको विकास हुन सक्दैन त्यसैले मानव समाज, चरित्र तथा ब्यक्तित्व विकासका लागि प्रभावी अथवा

भावनात्मक विषय तिर ध्यान केन्द्रित गरिनु पर्दछ । वैयक्तिक विभिन्नताको कारणले प्रभावी क्षेत्रमा समेत असर गरिरहेको हुन्छ । उपयुक्त संवेगको अभावमा व्यक्तिहरु एकलकाँटे प्रवृत्तिमा रहन पुग्दछन् । सामाजिक सद्भावना बढाएर वैयक्तिक विभिन्नतालाई एकत्रित गर्न सकिन्छ भन्ने दृष्टिकोण मनोवैज्ञानिकहरुको रहेको छ ।

५.१.२ शैक्षिक उपयोगिता (Educational implications)

बुद्धि, बौद्धिक संरचना तथा संज्ञानात्मक विकास उमेरगत हुने गर्दछ । उपयुक्त वातावरण पाएमा संज्ञानात्मक विकास सहज र सामान्य रूपमा अगाडि बढ्दछ नत्र भने अवरोध उत्पन्न हुन्छ । संज्ञान एक चेतनात्मक प्रक्रिया हो यसको सम्बन्ध मन वा मस्तिष्कसँग रहेको हुन्छ । मन एक सामान्य अनुभूति हो । यो अनुभूति भावनात्मक, उत्प्रेरणात्मक, संज्ञानात्मक, बौद्धिक, क्रियात्मक इत्यादि हुन सक्दछ । तर बुद्धि एक संज्ञानात्मक क्षमता हो जुन जान्ने, बुझ्ने, सम्झ्ने, चिन्तन मनन गर्ने क्षमता हो, सबैमा यी क्षमताहरु हुँदैन, त्यसैले यसमा वैयक्तिक भिन्नता रहन्छ भन्ने गरिएको हो ।

क्षमताले सम्भावनालाई देखाउँदछ तर क्षमता बिना कार्य वा कार्य सञ्चालन सम्भव छैन । बौद्धिक क्षमताको सम्बन्ध मस्तिष्क वा मस्तिष्कको संरचनासँग रहेको पाइएको छ । जतिजति मस्तिष्कको तौल शरीरको तौलको अनुपातमा बढ्दै जान्छ उति उति बृद्धि र बौद्धिक क्षमता पनि बढ्दै गएको देखिएको छ । बुद्धिमान व्यक्तिको मस्तिष्कको तौल स्पाइनल कर्डको दाँजोमा धेरै बढी हुन्छ तर बुद्धि, मस्तिष्क, मस्तिष्कको संरचना इत्यादि सबै क्षमता हुन्, कार्य होइनन् । यिनको सञ्चालन गर्न उपयुक्त वातावरण चाहिने हुन्छ । उपयुक्त वातावरण बिना क्षमता निष्कृत हुन्छ । वातावरणमा प्रकाश, आवाज, गन्ध चाप जस्ता अनेक प्रकारका उद्दीपकहरु रहेका छन् । जसले ज्ञान सिर्जना गर्न व्यक्तिलाई मद्दत गरिरहेको हुन्छ । सबै व्यक्तिले वातावरणीय उद्दीपकको उपयोग गर्न नसकिरहेको अवस्था रहन्छ, जसको कारणबाट वैयक्तिक भिन्नता देखा पर्दछ । मुख प्राणीले देखे सुनेको कुरालाई शब्द चित्र तथा चिन्हहरुमा परिणत गर्न सक्दैन ।

यो एक बौद्धिक कार्य हो, मानिसहरुको बौद्धिक क्षमता भएकाले यो कार्य गर्न वैयक्तिक भिन्नता भने अवश्य रहेको छ । प्रशस्त अनुभव, अभ्यास तथा प्रयास बिना देखेका, सुनेका कुराहरुलाई शब्द, चित्र र चिन्हहरुमा परिणत गर्न सकिदैन, न त यस्ता प्रतिकहरुलाई बुझ्न नै सकिन्छ । यसका लागि बौद्धिक कौशल आवश्यक हुन्छ जुन शैक्षिक

क्रियाकलापको क्षेत्रबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । नामाकरण गर्नु, फरक छुट्याउनु, सम्बन्ध बुझ्नु, अवधारणा निर्माण गर्नु बौद्धिक कुशलताहरु हुन् । यी सबै विषयवस्तु शिक्षण सिकाइको माध्यमबाट प्राप्त हुने हुनाले यसको शैक्षिक उपयोगिता रहेको छ ।

बौद्धिक कौशलताको उपयोग व्यक्ति स्वयंले गर्ने प्रकृतिलाई संज्ञानात्मक चातुर्यता (Cognitive strategies) भनिन्छ । कुनै कुरामा ध्यान केन्द्रित गर्न जान्नु, कुनै विधिको प्रयोग गरेर सिकेको कुरा चाहेको बेला सम्भन सक्नु, समस्यालाई मनमनै समाधान गर्न जान्नु संज्ञानात्मक चातुर्यता हो । यसको प्राप्तिका लागि प्रशस्त अनुभव र शिक्षण चाहिने हुन्छ । अतः सबै व्यक्तिमा बौद्धिक चतुरता समान रूपले पाइन्छ, यो कुरालाई सदैव ख्याल गरी शिक्षण सिकाइ सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

बोलीबाट भावनाहरु प्रकट हुने गर्दछन् । आफ्ना भावनाहरु अरुलाई र अरुका भावनाहरु, चाहनाहरु, विचारहरु बोलीबाट थाहा पाउन सकिन्छ । बोली सूचना आदान प्रदान गर्ने माध्यम हो । यसलाई मौखिक सूचना भन्ने गरिन्छ । सामाजिक, वैचारिक तथा भावनात्मक अन्तरक्रिया मौखिक सूचनाबाट प्राप्त हुने हुनाले यसको उपयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । शारीरिक कौशल अर्को सिकाइ गर्ने विषय हो । शरीरका विभिन्न अंगहरुलाई सुसंगठित रूपले सञ्चालन गर्नु शारीरिक कौशल हो । सिकाइ नगरी यो कौशलहरु सम्भव हुँदैनन् । सिकाइ गर्ने कुरा चाहना र आवश्यकता अनुसार फरक फरक हुन्छ । यो देश काल तथा समाज संस्कृति अनुसार पनि भिन्न हुने गर्दछ । सबैलाई सबै कुरा सिक्नु न आवश्यक छ न त सम्भव नै हुन्छ ।

वैयक्तिक विभिन्नतालाई ख्याल गर्दै उल्लेखित विषय वस्तुलाई अगाडि बढाउनु पर्ने हुन्छ । अपाङ्गता र सपाङ्गको चाहना फरक भए जस्तै गरिव र धनी बालबालिकाको सिक्ने विषयवस्तु फरक हुन्छ । के के र के कति सिक्ने सिकाउने भन्ने कुरा ख्याल गरेर अगाडि बढ्न माथि उल्लेखित विषयवस्तुले दिने भएकाले यसका शैक्षिक उपयोगिता रहेको छ ।

५.२ शिक्षण शैलीहरु (Teaching styles)

शिक्षण योजनाबद्ध रूपले सञ्चालन गरिने प्रक्रिया हो । शिक्षण शिक्षकबाट सञ्चालित हुन्छ । यद्यपि शिक्षक कुनै व्यक्ति विशेष नै हुनुपर्छ भन्ने छैन । शिक्षण एक कार्य र कर्तव्य हो । त्यसकारण यस कार्यमा संलग्न हुने व्यक्ति पूर्णतः स्वतन्त्र

हुन सक्रमैत । उसमा निश्चित बाध्यता तथा गन्तव्यता हुन्छ । गन्तव्यसम्म पुग्न उसले निश्चित दूरी पार लगाउनै पर्दछ । शिक्षण आफ्नो होइन अरुको भलाइको निमित्त गरिन्छ र यो पवित्र उद्देश्यका साथ सञ्चालन हुन्छ ।

शिक्षणका शैलीका रूपमा संस्थागत तत्व (Institutional factors) लाई मानिएको पाइन्छ । विद्यालयमा विद्यमान रहेको सांस्कृतिक वातावरणले यसको प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ । शिक्षण संस्थामा कार्यरत जनशक्तिहरूको प्राज्ञिकता तथा प्राज्ञिक पहिचानले संस्थालाई परिचित गराउने भएकाले शिक्षण शैलीमा प्राज्ञिक तत्व (Professional factors) संलग्न रहेको हुन्छ । कर्मचारी प्रशासन अर्को संस्थागत उपलब्धीको विषयवस्तु हो । ज्ञानात्मक तत्व (Knowledge factors) अर्को शिक्षण शैली हो । यस अन्तरगत विषयवस्तु, सामान्य विधिगत प्रस्तुतिकरण संलग्न रहेको हुन्छ । विषयवस्तु, विषयवस्तुको प्रवृत्ति पठाउने विधि, लेखाजोखा गर्ने नीति, पाठ्यक्रम जस्ता विषयवस्तु शिक्षणमा आवश्यक भएकाले पाठ्यक्रम तत्व (Curriculum factors) को रूपमा अर्को शिक्षण शैली अगाडि बढेको पाइन्छ । पाठ्यक्रममा समावेश शिक्षण शैलीका शिर्षकहरूलाई निम्नानुसार क्रमशः उल्लेख गरिएको छ ।

५.२.१ कक्षा कोठा वातावरण, समूह गतिशिलता र शिक्षकको प्रभावकारिता (Classroom climate, group dynamics, and teacher effectiveness)

शैक्षिक संस्था भनेकै पठनपाठन गर्ने थलो हो । यस भित्र रहेको कक्षाकोठा वातावरण (Classroom climate) ले पठनपाठनमा प्रत्यक्ष असर पर्दछ । पाठ्यक्रम र विद्यालयले राखेको अपेक्षा यही थलोमा पुरा हुने वा नहुने दुंगो यही वातावरणले तय गर्दछ । सिकारुको संस्कृति संलग्नतामा यो अगाडि बढ्दछ । सिकाउने शैलीले यसलाई प्रभावित गरिरहेको हुन्छ । कुन विधि र पद्धति अपनाएर पठनपाठन भै रहेको छ भन्ने कुराले यो वातावरणलाई संकेत गरिरहेको हुन्छ । कक्षा कोठामा विभिन्न जात, धर्म, लिंग, वर्गका बालबालिकाहरू विभिन्न संस्कृतिसँग आबद्ध रही एकै ठाउँमा उपस्थित रहेको अवस्थामा विविधतालाई एकतामा ढाल्ने कार्यले यसको वातावरण तय हुने गर्दछ । सिकाइ प्रक्रिया, सक्षमता, उपलब्धीता पनि कक्षा कोठा वातावरणमा समेटिएको पाइन्छ ।

विद्यार्थी विद्यार्थी बीचको सम्बन्ध, शिक्षक विद्यार्थी बीचको सम्बन्धले समूह गतिशिलता (Group dynamics) लाई संकते गरेको हुन्छ ।

विविधतालाई एकतामा संलग्नता गराउनु नै यसको मूल मर्म हो । लीगक विविधताको विषयवस्तुले विद्यालयमा प्रमुखता पाएको हुन्छ । अधिकार, कर्तव्य, दृष्टिकोण, रुचि, आवश्यकता, चाहना आदिलाई लैगिय हिसाबमा हेरिनुपर्ने दृष्टिकोण शिक्षणमा रहेको छ । समाजमा आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक, जातिय, भाषिक आदि विभिन्न वर्गहरु र एउटै वर्ग भित्र पनि विविधता रहेको अवस्थ छ, यि सबै विषयलाई समूह गतिशिलताको रूपमा हेरी शिक्षण सञ्चालन गर्नुपर्दछ । राष्ट्रिय, सक्षमता तथा असक्षमता, भौगोलिक आदिमा देखा परेको विविधतालाई एक सुत्रमा बाँडी पठनपाठनलाई अगाडि बढाउनु पर्दछ । यी विषयवस्तु नै समूह गतिशिलताका क्षेत्रहरु हुन् ।

विद्यार्थीहरुलाई सिकाइ कार्यमा जागरुक बनाउन महत्वपूर्ण व्यक्ति शिक्षक हो । शिक्षक विद्यालय तथा सम्पूर्ण शिक्षा प्रणाली कै एक गतिशील शक्ति हो, जसले विद्यार्थी र सिकाइका विषयवस्तु बीच सम्बन्ध स्थापित गर्ने उपयुक्त वातावरण सृजना गर्दछ । शिक्षण सिकाइको उपयुक्त वातावरणबाट नै प्रभावकारी शिक्षण सम्भव हुन्छ । यस प्रकार बालमनोविज्ञान, विषयवस्तुको प्रकृति तथा सामाजिक परिवेशलाई ध्यानमा राखी अर्थपूर्ण, उद्देश्यपूर्ण तथा प्रभावकारी शिक्षण, सिकाइको नमूना प्रयोग गरी आफ्नो कार्यमा विद्यार्थीलाई सधै प्रेरित तथा जागरुक गर्नु शिक्षकको प्रभावकारिता (Teacher effectiveness) हो । मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणमा प्रभावकारी शिक्षक असल पथप्रदर्शक, निर्देशक, सहयोगी, सहजकर्ता तथा असल संगठकको नमूनामा प्रस्तुत गरिएको छ । विद्यार्थीको सम्भावनाको पहिचान गरी सामाजिक अपेक्षा अनुसार सफलता प्राप्त गर्दै जाने कार्यमा पथप्रदर्शन गर्न सक्ने क्षमता नै शिक्षकको प्रभावकारिता हो । कक्षाको चारैतिर घुम्ने, हँसिलो अनुहार बनाउने, हाउभाउ गर्दा हातको प्रयोग गर्ने, प्रासंगिक कथाहरु सुनाउने, विद्यार्थीलाई संकेत गर्ने, विद्यार्थीलाई आफ्ना विचार राख्न उत्साहित गर्ने शिक्षक नै प्रभावकारी हुन सक्दछ । विद्यार्थीहरुको अवस्था बुझि नयाँ पद्धतिको प्रयोग गर्ने, बालविकासमा जोड दिने, बालबालिकालाई सिकाइमा सहयोग गर्ने, विद्यार्थीलाई उत्साहित गर्ने, विद्यार्थीलाई सशक्तिकरण गर्ने, चक्रिय आधारमा कक्षाको मनिटर नियुक्त गर्ने, शिक्षण र सिकाइको अभिलेखिकरण गर्ने गुण प्रभावकारी शिक्षकमा रहनु पर्दछ ।

५.२.२ साथी समूह, सहभागितात्मक सिकाइ र स्व निर्देशित सिकाइ (Peer tutoring, co-operative learning and self-regulated learning)

कक्षाकै साथीहरूबाट जानेकाले नजानेकालाई सिकाउदै जाने प्रक्रियालाई साथी समूह सिकाइ (Peer tutoring learning) भनिन्छ। यस peer assisted learning strategy (PALS) पद्धति अपनाउन सकिन्छ। यसमा जान्नेले superior र नजान्नेले Inferior feel गर्न पाउँदैन। यस्तो teaching मा सबैले समान रूपमा सिक्ने अवसर पाउँदछन्।

उमेर बढी भएको विद्यार्थीले कम उमेर भएको विद्यार्थीलाई सहयोग गर्ने, ठूलो कक्षाकोले सानो कक्षाकोलाई सिकाउने, विभिन्न कक्षाका बालबालिकाहरू एकै कक्षामा बसी जान्नेले नजान्नेलाई सिकाउने, समस्या परेका विषयवस्तुहरू समाधान गर्ने, साथीबाटै साथीको जाँच लिने, साथीको गृहकार्य चेक गर्ने, पृष्ठपोषण आदान प्रदान गर्ने, राम्रो काम गर्ने विद्यार्थीलाई नमूनाको रूपमा प्रस्तुत गर्ने, राम्रो कामको अनुकरण गर्ने, राम्रो काम गर्नेलाई साथीबाटै पुरस्कृत गर्ने पद्धतिको विकासमा सहयोग गर्ने विषय यसमा समावेश गरिन्छ।

समूह समूह बनाएर पढ्ने, घुमिघुमि पढ्ने, समूह समूहमा तयार गरेको विषयवस्तु आदान प्रदान गर्ने, एउटा निश्चित शिर्षकमा विभिन्न समूहहरू बनाएर आ-आफ्नो भागमा परेको तयारी गर्ने र सबै समूह सदस्यहरूले आफ्नो आफ्नो सिकाइ आदानप्रदान गर्ने कार्य सहभागितात्मक सिकाइ अन्तरगत शिक्षणमा उपयोग गर्न सकिन्छ।

सहभागितामूलक सिकाइ अन्तरगत विभिन्न विधिहरू उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ। यस्ता विधिहरूमा STAD (Student teams achievement divisions) एक प्रमुख हो। यस अन्तरगत शिक्षण गर्नु, सामूहिक अध्ययन गर्नु, विभिन्न परीक्षण वा परीक्षा लिनु, समूह पहिचान गर्नु जस्ता कार्यहरू भैरहेका छन्। अर्को विधिमा CIRC (Cooperative intergrated Reading and composition) रहेको छ। सामूहिक सिकाइ अन्तरगत jigsaw technique, समूह अन्वेषण र cooperative scripting समावेश गरिएको पाइन्छ।

आफ्नो रुचि, उमेर, क्षमता, आवश्यकता, चाहना अनुसार स्वतन्त्र ढंगबाट सिक्ने पद्धतिलाई स्व निर्देशित सिकाइ (Self-regulated learning) भनिन्छ। यसमा विषयवस्तु चयनदेखि विषयवस्तुको जानकारी प्राप्ति, अनुभव ग्रहणसम्म स्वतन्त्रताको महसुस हुने

गर्दछ । आफूले आफूलाई निर्देशन गर्नुपर्ने भएकाले यसलाई स्व निर्देशित सिकाइ भनिएको हो । लिंगिय पृष्ठभूमि, भौगोलिक धरातल, बौद्धिक स्तर, वातावरणीय परिवेश, राजनैतिक स्थिरता आदिका कारणले यस्तो सिकाइ प्रभावित भएको हुन्छ ।

५.३ विशेष आवश्यकता बालबालिकाका लागि स्व आत्मसम्मान बढाउने रणनीतिहरू (Strategies for enhancing self-esteem of children with special needs)

कक्षा कोठामा विविध क्षमता भएका बालबालिकाहरू रहेका हुन्छन् । कोही उच्च बौद्धिक स्तरका हुन्छन्, कोही मध्यमस्तरका र कोही मन्दस्तर हुन्छन् । सिकारुको तरिका पनि त्यही अनुसार अगाडि बढ्दछ । सबै खालका बालबालिकाको पहिचान गरी गफगाफ गर्ने, छलफल गर्ने, ब्यक्तिगत सहयोग गर्ने, नाटक प्रदर्शन गर्ने, भाषिक प्रस्तुतिकरण गर्ने, सांकेतिक हाउभाउ प्रदर्शन गर्ने, स्व अध्ययन सामग्रीहरू उपलब्ध गराउने, भूमिका निर्वाह गराउने, शारिरिक हाउभाउ प्रदर्शन गर्ने, भावनाहरू जगाइदिने, वरीपरी घुमिरहने, हँसिलोपना प्रदर्शन गर्ने, घुलेर गफगाफ गर्ने, सामुहिकताको भावना सृजना गर्ने, नक्साहरू तयार गर्ने, गर्न लगाउने, कल्पनाहरू गर्न उक्साहट प्रदान गर्ने, अवलोकन गर्ने, दृश्य सामग्रीहरू निर्माण गर्ने इत्यादि प्रयास गरिनु पर्दछ ।

सामग्रीहरू वितरण गरी उनीहरूलाई अभिप्रेरित गर्नु पर्दछ । उनीहरूलाई अवस्थाका आधारमा बुँदाहरू टिपोट गराई दिने, मुख्य विषयवस्तुमा मुनि धर्को तान्ने (Under lining), विषयवस्तुहरूलाई उनीहरूको बुझ्ने क्षमताका आधारमा संक्षेपीकरण गर्ने, गर्न लगाउने, लेखेर सिकने बानीको विकास गर्ने, नक्सामा हेरेर भन्न सक्ने बनाउने, दोहोर्च्याउन प्रोत्साहित गर्ने, प्रश्नहरू सोध्ने, निर्माण गर्न लगाउने, पढ्न प्रोत्साहित गर्ने, परावर्तनको कुरालाई अनुभवको रूपमा ग्रहण गरी सिकाइ पद्धतिमा लैजान सहयोग गर्ने, गराउने ।

सामान्य अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा रहेका बालबालिकाहरूमा विशेष ध्यान पुर्‍याई अवस्थाका आधारमा उल्लेखित रणनीतिहरू अपनाउनु पर्दछ । ब्यक्तिगत नियन्त्रण र निरिक्षणमा जोड दिएर विशेष आवश्यकता भएका बालबालिकाहरूको निगरानी हरहमेशा गरी उनीहरूलाई आत्मसम्मानित हुने अवसर प्रदान गर्नुपर्दछ ।

वैयक्तिक विभिन्नताको मनोविज्ञान
(Psychology of Individual Differences)

SN. Ed. 517

स्व-अध्ययन सामग्री

लेखक

गणेश प्रसाद खनाल

समिक्षक

बावुराम ढुंगाना

त्रिभुवन विश्वविद्यालय र LUPIC

शिक्षाशास्त्र सङ्काय

कीर्तिपुर

भूमिका

हाम्रो शिक्षण सिकाइ पद्धतिबाट शिक्षा प्रदान गर्नका निमित्त पाठ्यक्रम स्वाध्ययन सामग्री, सन्दर्भ पुस्तक, तथा प्राविधि, श्रव्य दृश्य सामग्री, शिक्षक तालिम आदिलाई अत्यावश्यक सामग्रीको रूपमा लिने गरिन्छ । हाम्रो जस्तो परिप्रेक्षमा सुरुमान यथेष्ट सूचना तथा संञ्चार प्राविधि प्रयोग गर्ने सम्भावना कम भएकाले यस्तो स्वाध्ययन सामग्रीको आवश्यकता पर्दछ । विद्यार्थीहरूलाई सजिलै पाठ्यक्रम अनुसारको विषयवस्तु अध्ययन गर्न पाउने दृष्टिकोणले यो निर्माण गरिएको हो । सम्पूर्ण अंग्रेजी भाषाका सामग्री तथा एकै ठाउँमा समेत उपलब्ध नहुने भएकाले सहज भाषामा र विषयसूची अनुसार यसलाई तयार पारिएको छ । आशा छ, यसले पक्कै पनि विद्यार्थीहरूलाई सहयोग गर्नेछ । यसको सुधारका लागि सम्बद्ध पक्षसँग रचनात्मक सुझावको अपेक्षा समेत गर्दछु ।

लेखक

Course Title: Psychology of Individual Differences	Nature of Course: Theoretical
Course No: SN Ed. 517	Credit Hours: 3
Level: M. Ed.	Teaching Hours: 48
Semester: First	

1. Course Description

This course on Psychology of Individual Differences is about the rudimentary knowledge of the unique characteristics of learners with their different individual needs. Theoretical orientation, strategies of learning and teaching, foundations of human growth and development, cognition and information processing, learning processes, and pedagogical aspects are the key themes included in this course. These contents will be dealt with in relation to the educational needs of children with special needs.

2. General Objectives

The following are the general objectives of the course:

- To provide fundamental knowledge about the dimensions of individual differences and educational psychology with regard to children with special needs
- To orient the students to theoretical foundations of human growth and development
- To develop the concept of cognition and information processing
- To provide theoretical knowledge about the learning processes
- To develop skill and knowledge regarding pedagogical aspects to address children's special needs.

3. Specific objectives and Contents

Specific objectives	Contents
<ul style="list-style-type: none"> • Elucidate the concept, meaning and the importance of individual differences • Illustrate the perspective of normality and abnormality • Explain the nature and scope of educational psychology • Identify different methods of studying children with special needs • Apply educational psychology to children with special needs 	<p>Unit 1: Introduction to Psychology of Individual Differences(8)</p> <p>1. Concept and meaning of individual differences or differential educational psychology</p> <p>1.1.1 Importance of individual differences</p> <p>1.1.2 Perspective of normality and abnormality</p> <p>1.1.2.1 Biological factors</p> <p>1.1.2.2 Cognitive factors</p> <p>1.1.2.3 Socio-cultural factors</p> <p>1.2 Nature and scope of educational psychology</p> <p>1.3 Methods of educational psychology:</p> <p>1.3.1 Observation</p> <p>1.3.2 Experimentation</p> <p>1.3.3 Clinical method</p> <p>1.3.4 Case study</p> <p>1.4 Application of educational psychology to learners with special needs</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Identify different methods of studying development • Describe human growth and development with regard to physical, cognitive, personality, intellectual and social development • Explain development delays and disorders associated with special 	<p>Unit 2: Foundations of Human Growth and Development (9)</p> <p>2.1 Methods of studying development – Longitudinal, cross-sectional and cohort sequence</p> <p>2.2 Physical development</p> <p>2.3 Cognitive and intellectual development regarding children with special needs – Views of Piaget,</p>

needs	<p>Vygotsky and Kohlberg</p> <p>2.4 Personality and social development</p> <p>2.5 Development delays and disorders associated with special needs</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Describe cognition and information processing methods and modalities • Differentiate memory, thinking and intelligence • Explain individual differences in cognition and information processing abilities of children with special needs 	<p>Unit 3: Cognition and Information Processing (10)</p> <p>3.1 Cognition and Information Processing</p> <p>3.1.1 Sensation</p> <p>3.1.2 Perception</p> <p>3.2.3 Attention</p> <p>3.2 Memory</p> <p>3.2.1 Nature</p> <p>3.2.2 Types</p> <p>3.2.3 Remembering</p> <p>3.2.4 Forgetting</p> <p>3.3 Thinking</p> <p>3.3.1 Concept formation</p> <p>3.3.2 Reasoning</p> <p>3.3.3 Problem solving</p> <p>3.3.4 Creativity</p> <p>3.4 Intelligence</p> <p>3.4.1 Nature</p> <p>3.4.2 Types</p> <p>3.4.3 Assessment</p> <p>3.5 Individual differences in cognition and information processing abilities of children with special needs</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Explain the intelligence and learning theories with reference to children with special needs • Describe motivation and personality theories • Identify ways of assessing 	<p>Unit 4: Learning Processes (11)</p> <p>4.1 Intelligence Theories</p> <p>4.1.1 Spearman</p> <p>4.1.2 Thurston</p> <p>4.1.3 Cattell</p> <p>4.1.4 Guilford</p>

<p>personality</p>	<p>4.1.5 Gardner</p> <p>4.2 Classical and contemporary learning theories</p> <p>4.2.1 Behavioral</p> <p>4.2.2 Cognitive</p> <p>4.2.3 social</p> <p>4.3 Motivation Theories</p> <p>4.3.1 Achievement</p> <p>4.3.2 Attribution</p> <p>4.3.3 Cognitive</p> <p>4.3.4 Dissonance</p> <p>4.4 Personality and Assessment</p> <p>4.4.1 personality theories</p> <ul style="list-style-type: none"> • Psychoanalytic – Freud and Neo Freudians • humanistic <p>4.4.2 Assessment of personality</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Explain the pedagogical dimensions of learning styles and teaching styles • Derive educational implications from learning styles • State teaching strategies for enhancing self-esteem of children with special needs 	<p>Unit 5: Pedagogical Dimensions (10)</p> <p>5.1 Learning Styles</p> <p>5.1.1 Individual differences in cognitive and affective areas</p> <p>5.1.2 Educational Implications</p> <p>5.2 Teaching Styles</p> <p>5.2.1 Classroom climate, group dynamics and teacher effectiveness</p> <p>5.2.2 Peer tutoring, cooperative learning, self-regulated learning</p> <p>5.3 Strategies for enhancing self-esteem of children with special needs</p>

Note: The figures in the parenthesis indicate the approximate teaching hours for the respective units.

4. Instructional Techniques:

Two types of instructional techniques are suggested: general and specific, to deliver the contents in the classroom. A brief account of these techniques follows:

4.1 General instructional techniques

Lecture, discussion and question-answer are suggested as general instructional techniques, which are applicable to most of the units. Active participation of students should be ensured while using these techniques to make the teaching interactive. As this course is descriptive in nature with theoretical references, lecture preferably with the use of multi-media projector will be an effective technique. In order to generate discussion and brain storming exercises in the class, it is suggested that the teachers present relevant themes, problems, issues, and challenges linking with the cases happening in the field of psychology of children with special needs.

4.2 Specific instructional techniques

Specific instructional techniques such as classroom presentation by the students, guided individual study, tutorial support on different contents and project works and suggested. To this course, following specific instructional techniques are suggested for selected units to ensure students' active participation in teaching-learning process and make the teaching- learning research-oriented.

Units	Specific Instructional Techniques
Unit 3 Cognition and Information Processing	Brain storming exercises will be carried in the class to differentiate between memory, thinking and intelligence to utilize students' higher order mental processes. Results will be derived through thorough deliberations among the students, which will be facilitated by the subject teacher.
Unit 5 Pedagogical Dimensions	Students will be divided in groups and certain topics will be assigned to them. each group will prepare a brief teaching plan for peer tutoring or cooperative learning or self-regulated learning and present it in the class using preferably multimedia projector. The presentation will be followed by discussion and supplemented by teacher's comments.

5. Evaluation

5.1 Internal Evaluation 40%

Internal evaluation will be conducted by course teacher based on following criteria:

1. Attendance	5 points
2. Participation in classroom activities	5 points
3. First assignment/book review/written assignment/quizzes	10 points
4. Second assignment/paper writing and or presentation	10 points
5. Third assessment/written test (1 or two)	10 points
Total	40 points

5.2 External Evaluation (Final Examination) 60%

Examination Division, Office of the Dean, Faculty of Education will conduct final examination at the end of semester with the following number of test items:

1. Objective type questions (Multiple choice 10 x 1)	10 points
2. Short answer questions (6 questions x 5 points)	30 points
3. Long answer questions (2 questions x 10 points)	20 points
Total	60 points

6. Recommended books

- Carson, R.C., Butcher, J.N., Mineka, S. & Hooley, J.M. (2007). *Abnormal psychology* (13th Edition). India: Pearson Education, Inc. (For unit I)
- Coleman, J. C. (2007). *Abnormal psychology and modern life*. New Delhi: D. B. Taraporevada Sons & Co. Private Limited with Scott Foreman & Company. (For unit 1)
- Driscoll, P. M. (1994). *Psychology of learning for instructions*. London: Allyn & Bacon. (For units I, II, III, & IV)
- Joyce, B., Weil, M. & Calhoun, E. (2011). *Models of teaching* (8th Edition). New Delhi: PHI Learning Private Limited. (For unit V)

- Reid, G. (2005). Learning styles and inclusion. New Delhi: Sage Publications. (For unit V)
- Slavin, E. R. (2003). Educational psychology: Theory and practice (7th Edition). London: Allyn & Bacon, (For units I. II. III. & IV)
- Wenar, C. & Kerig, P. (2005). Developmental psychopathology: From Infancy through Adolescence (5th Edition). New Delhi: McGraw-Hill International Edition, (For unit I)
- Woolfolk, A. (2008). Educational psychology (9th Edition). New Delhi: Pearson Education, Inc. (For units I, II, III, & IV)